

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1983

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1983

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
DORRIT ANDERSEN
KNUD FANØ
H. P. JENSEN

Tryk: P. J. Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

Studielektor, dr. phil. <i>H. V. Gregersen</i> : Den danske kongemagt ved vikingetidens begyndelse	side	5–21
Arkæolog, Dr. <i>Ole Harck</i> : De sønderjyske byers ældste historie –		23–47
Arkitekt <i>Aksel Skov</i> : De gamle Rømhuse –		49–75
Arkivar <i>Dorrit Andersen</i> : J. A. Viinsted og højskolen på Ågård –		77–104
Fhv. reparatør <i>Anders Johnsen</i> : Fra et sønderjysk arbejderhjem –		105–169
Lic.phil. <i>Carsten R. Mogensen</i> : Ensretningen af Flensburger Nachrichten –		171–195
Professor <i>Lorenz Rerup</i> : Hvordan fandt brygger Jacobsen frem til A. D. Jørgensen? –		197–199

Anmeldelser

Hans Neumann: Olgerdiget (ved antikvar <i>Stig Jensen</i>)	–	201–203
Otto Clausen: Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig (ved arkivar <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	204–205
Henrik Becker-Christensen: Skandinaviske drømme og politiske realiteter (ved bibliotekslektor, Dr. <i>Johann Runge</i>)	–	205–207
Paul Tappe: Det gamle Kær herred i billeder og tekst (ved arkivar <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	207–209
L. H. Hansen: Åbenrå Amts jernbaner 1899–1926. Birger Wilcke: Æ Kringelbahn – Åbenrå Amts jernbaner (ved arkivar <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	209–211
Gösta Toft: Die bäuerliche Struktur der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig (ved lærer <i>Nils Vollertsen</i>)	–	211–213
Rudolf Rietzler: »Kampf in der Nordmark«. Das Aufkommen der Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (ved cand.phil. <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	213–215
Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge (ved professor <i>Lorenz Rerup</i>)	–	215–219
Wilfried Lagler: Die Minderheitenpolitik der schleswig-holsteinische Landesregierung während des Kabinetts v. Hassel (ved cand. phil. <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	219–221
Børge L. Barløse: Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864 (ved professor, dr.pæd. <i>Vagn Skovgaard-Petersen</i>)	–	221–223
Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn (ved <i>Mads Lildholdt</i>)	–	223–225

Sigurd Schoubye: Sønderjysk sølv (ved embedslæge <i>Tage Grodum</i>).	–	225–227
Gottlieb Japsen: Pastor Jacobsen fra Skærbæk (ved fhv. sparekassedirektør <i>H. P. Jensen</i>)	–	228–230
Gottlieb Japsen: Den fejlslagne germanisering (ved fhv. sparekassedirektør <i>H. P. Jensen</i>)	–	231–233
Lars N. Henningsen: Ejendomshistorie i Nordslesvig (ved fhv. landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i>)	–	233–236
A. Andresen: Den gamle landmåler fortæller (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	–	236–239

Bognyt

(ved rektor <i>Knud Fanø</i> og arkivar <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	240–241
Oversigt over årsskrifter og periodica udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver (ved overlærer <i>Ib Andersen</i>).	–	242–244

Noter og Nyt

Nekrolog

Hans Neumann 1908–1982.	–	245–249
---------------------------------	---	---------

Arkiver, samlinger og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele – Historiske Samlinger for Sønderjylland – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Institut for Grænseregionsforskning.	–	249–255
--	---	---------

Museer

Haderslev Museum – Aabenraa Museum – Museet på Sønderborg Slot – Tønder Museum – Sønderjyllands Kunstmuseum – Midtsønderjyllands Museum – Museet Holmen	–	255–272
---	---	---------

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

LASS – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup – Historisk forening for Vis herred, Bov museum – Historisk forening for Gråsten by og egn – Lokalhistorisk Arkivforening for Sønderborg – Slægtshistorisk Forening Sønderjylland.	–	272–276
--	---	---------

Historisk Samfund for Sønderjylland

Amtskredsene – Årsberetning 1982–83 m.v.	–	276–288
--	---	---------

Den danske kongemagt ved vikingetidens begyndelse

Af *H. V. Gregersen*

I løbet af de sidste ti-femten år er vor viden om Danevirke-voldene blevet ganske betydeligt udvidet, og den dendrokronologiske datering til året 737 af Nordvolden (og dermed af den ældste del af Hovedvolden) har – populært sagt – gjort vor Danmarkshistorie henvend hundrede år ældre. Udgravningsresultaterne i Slesvig/Hedeby og fundet af vikingetidens Ribe har ligeledes bidraget til at skubbe vort lands historie tilbage til begyndelsen af 700-årene, mens det ellers i mange år har været almindeligt at betragte de bedrifter, som de Frankiske Rigsannaler lader kong Godfred og hans mænd udføre, som en art begyndelse på den egentlige Danmarks-historie.

På lignende vis må den tidlige datering af Danevirke og af det ældste Ribe og Slesvig/Hedeby helt naturligt føre til en overvejelse af, hvor berettiget det kan være at lade vikingetiden begynde ved år 800 eller – som det oftest sker – med plyndringen af klosteret Lindisfarne på Holy Island i det nordøstlige England i året 793.¹ Ingen kan være i tvivl om, at vikingetogene ud over havet på det allernøjeste hang sammen med en udvikling inden for skibsbyggeriet, der har gjort nordboerne – snart kaldt danskerne, snart normannerne eller vikingerne – til havets beherskere. Hvornår denne søstærke skibstype er opstået, kan kun besvares ved hjælp af arkæologiske fund. En del af fundene, f.eks. af skibene fra Kvalsund i Norge og Äskekärr ved Göta älv, samt skibene på de gotlandske billedsten, tyder på, at overgangen til et kølbærende skib med en skrogkonstruktion, der tillader brug af sejl, allerede har fundet sted i 700-årene; men indtil videre er Oseberg-skibet fra begyndelsen af 800-årene det ældste, helt sikre sejlførende skib, som vi har kendskab til.

Inden skibene var blevet således udviklede, at de tillod sejlads ud over havet, var det simpelthen nødvendigt for de søfarende at følge en kystlinje, og selv efter skibenes fortsatte forbedring forblev den kystnære sejlads almindelig århundred efter århundred.²

Med udgangspunkt i de store arkæologiske landvindinger inden for det sønderjyske område og sammenlagt med den kendsgerning, at alle

skriftlige kilder fra tiden før år 800 peger på det sønderjyske område, når der er tale om kontakt med det danske folk, må der tillægges sejladsen langs med Nordsøens sydkyst en ganske særlig betydning. Lad os derfor se på de begivenheder, der i så tidlig tid er knyttet til dette farvand og denne kyst.

Omtalen hos Gregor af Tours af en dansk konge Huggleik (Chochilai-cus) som leder af et krigstogt til den del af »Gallien«, der idag må opfattes som den nederlandske kyst, foretaget så tidligt som i året 515, kan tages som et vidnesbyrd om, at der allerede dengang har eksisteret et dansk rige under en konge. Hvor stort dette riges omfang har været, kan der naturligvis kun gisnes om; men udbredelsen af bynavne med endelsen -lev, dækkende det historiske Danmark, samt egnene inde bag ved de skånske landsdele³, synes at pege på, at der inden for dette område har eksisteret en folkelig samhørighed – uden at dette naturligvis behøver at indebære, at hele dette område så tidligt har udgjort en rigsenhed.

Fra 500-årene, mere bestemt fra omkring 565, omtales danskerne også i en anden frankisk kilde, nemlig i et hyldestdigt af biskoppen af Poitiers, Venantius Fortunatus, hvori Frankerrigets herskere prises for deres kampe mod danskerne, og inden udgangen af samme århundrede nævnes et fælles dansk-sachsisk angreb på Vestfrisland, Nederlandenes nuværende nordkyst.

Det er også fra dette område, at de første kendte kontakter fra det kristne Vesteuropa til det hedenske Norden finder sted. Initiativet blev taget fra bispebyen Utrecht, hvorfra angelsachseren Willibrord (død 739) ved begyndelsen af 700-årene opsøgte danskernes konge Angantyr (Ongendeus).

Besøget hos danerkongen er skildret i Willibrords helgenlevned, hvis forfatter var en af de lærde ved Karl den Stores hof i Aachen, angelsachseren Alkuin. Efter hans opfattelse hørte danskerne til de vilde folk, og Angantyr (Ongendeus) kalder han »grummere end noget vildt dyr og hårdere end nogen sten; alligevel behandlede han på Guds bud sandhedens forkynder med respekt«. Willibrord fik ovenikøbet lov til at tage 30 danske drenge med sig til dåbsundervisning i Utrecht, og det er muligvis i forbindelse med udfærdigelsen af denne skildring, at Alkuin i 789 beder en unavngiven abbed i sachsernes land hilse biskoppen af Bremen og underrette ham, »om der er noget håb om danskernes omvendelse?«⁴

På den tid var Sigfred (Sigifridus) dansk konge, og ej heller han var velset hos frankerne. Man trøstede sig dog med, at han frygtede Karl

den Store. »Thonar (Thor) og Wodan (Odin) kan ikke hjælpe ham mod dig«, hedder det i nogle vers, rettet til frankernes herre.⁵

I 772 var Karl trængt ind i sachsernes land for at underlægge sig denne den sidste af de tyske stammer, der ikke hørte ind under det kristne Frankerrige. Krigen blev meget langvarig, og en overgang, 777 til 782, havde en af sachsernes høvdinge, Widukind (Widochind), sammen med sine trofaste søgt tilflugt hos kong Sigfred, hos »normannerne«, som det hedder i de Frankiske Rigsannaler.⁶

*

Da frankerne omsider i 804 havde afsluttet erobringen af Sachserlandet, var Godfred (Godofridus) dansk konge (»rex Danorum«), og for ham og hans folk var det alt andet end lyse udsigter at have fået det kristne Europa til nærmeste nabo. Utvivlsomt foruroliget af den nye situation samlede han i sommeren 804 »sin flåde og hele sit riges rytteri ved Sliesthorp på sit riges grænse ud mod sachsernes land (Saxonia)«, og han nægtede at møde til en forhandling med kejser Karl. I stedet kom et frankisk gesandtskab for at anmode om udlevering af »overløbere«, vel sagtens af sachserne, der havde søgt tilflugt i Danmark.

Nogle år senere, i 808, meddeles det i de Frankiske Rigsannaler, at Godfred havde gjort to tredjedele af abodriterne (der havde samarbejdet med frankerne) skatskyldige, og at en anden vendisk stamme, wiltzerne, af fri vilje havde sluttet sig til danskerne. Inden han forlod venderens land, lod han en handelsplads (emporium) ødelægge ved havets kyst, der »i danskernes sprog« kaldes Reric. »Som skatskyldig under danskerne havde denne handelsplads hidtil bragt hans rige stor fordel; men nu førte han købmændene bort, lettede anker og kom med hele sin hær til den havn (portus), som hedder Sliesthorp. Her blev han i flere dage og besluttede at befæste sit riges grænse mod Sachsen med en vold (vallum), der strakte sig fra den østlige bugt af det hav, som de [danskerne] kalder Ostarsalt, og ud til det vestlige Ocean, således at der langs med hele Ejderens nordlige bred strakte sig et fæstningsværk, kun afbrudt af en eneste port (porta), gennem hvilken vogne og ryttere kunne komme ud og ind. Dette arbejde fordelte han mellem sine befalingsmænd og vendte derefter hjem.« – Det er denne skildring i de Frankiske Rigsannaler, der er blevet klassisk som udgangspunkt for al drøftelse af problemerne omkring Danevirke. Samtidig har vi her det tidligste vidnesbyrd om, at kongemagten har haft indtægter af handel og købmændskab.

Godfreds magtdemonstration førte ikke, som man kunne have ventet, til en krig med frankerne. Kejser Karl nøjedes med at sende sin søn af samme navn til Elben med et stærkt opbud af frankere og sachserer og pålagde ham at gøre modstand mod »den vanvittige konge«, dersom han skulle forsøge et angreb på sachsisk område. Det skete imidlertid ikke. Frankerne gik i stedet over Elben og hærgede nogle landområder, der var beboet af et par vendiske stammer, linonerne og smeldingerne, der ligesom wiltzerne havde sluttet sig til danskerne; men derefter trak de sig atter tilbage.

I løbet af det følgende år blev det klart, at hverken frankerne eller danskerne ønskede krig. Tværtimod lod Godfred gennem nogle købmænd (negotiatores) sige, at han var villig til en forhandling. »Det var de andre, som først havde brudt aftalerne«, d.v.s. det var abodriterne, der under deres samarbejde med frankerne havde glemt deres skyldighed over for den danske konge! Godfred foreslog derfor et møde mellem frankiske og danske stormænd ved hans riges grænse »hinsides« Elben, d.v.s. i Holsten. Dette møde fandt også sted, men forblev uden resultat. Parterne stod for langt fra hinanden.

Alligevel fik mødet en afgørende betydning. Det blev nemlig kejser Karl og hans frankere klart, at drømmen om Frankerrikets grænse langs med Elben og planen om at overlade den sachsisk beboede del af det nuværende Holsten til deres vendiske forbundsfæller, abodriterne, måtte opgives.⁷ Abodriterne var alt for svage til at kunne virke som et bolværk ved frankernes nordgrænse, og det blev derfor i 809 besluttet – på grund af danskekongens overmod – at grundlægge en by med frankisk besætning hinsides Elben. Byen blev anlagt ved floden Stör, fik navnet Esesfelth (det nuværende Itzehoe) og blev den 15. marts 809 taget i besiddelse af den frankiske grev Egbert og af sachsiske grever, der nu samarbejdede med frankerne. At den frankiske plan fra 804 om en rømning af de nordelbiske sachseres bosættelsesområde i det nuværende Holsten blev opgivet, kan således i sidste ende tilskrives kong Godfred og hans overmod (*superbia regis Danorum*).

Mens kejser Karl i 810 opholdt sig i Aachen og planlagde et felttog mod kong Godfred, fik han melding om, at en flåde på 200 skibe fra »Nordmannia« havde gjort landgang i Frisland (Frisia). Alle de frisiske øer var blevet hærget, og den normanniske hær havde på fastlandet tilføjet friserne tre slag, og de sejrriige danskere havde pålagt de besejrede en tribut, hvoraf 100 pund sølv straks var blevet udbetalt.

Overraskelsen over dette angreb har åbenbart været stor hos franker-

ne, for i Rigsannalerne hedder det efter ovennævnte omtale: »Og således var det virkelig!«

Kejser Karl samlede omgående sine tropper; men inden de var nået frem til Wesers munding, fik han underretning om, at den flåde, der havde hæret frisernes land, var vendt tilbage, og at Godfred, der ikke personligt havde deltaget i angrebet, var blevet myrdet af en af sine undergivne. »Efter danskekongen Godfreds død efterfulgte ham hans brodersøn Hemming (Hemmingus), og han sluttede fred med kejseren«, hedder det til sidst i Rigsannalernes beretning om begivenhederne i 810.

Det følgende år meddeles, at freden på grund af den kolde vinter, der havde umuliggjort rejser, kun var blevet svoret »på våbnene«; men lige så snart de af den hårde frost lukkede veje var blevet farbare, mødtes tolv frankiske og tolv danske stormænd til et regulært fredsmøde et sted (navnet er ikke blevet indføjet) på den anden side af Ejderen.⁸ Mødets deltagere er nævnt med stor omhu og opført efter deres rang og betydning, og der kan derfor ikke være tvivl om, at Rigsannalernes forfatter har haft kendskab til den afsluttede traktat, der blev lovformeligt godkendt på en efterfølgende rigsdag i Aachen.

På frankisk side nævnes først kejserens søskendebarn, grev Wala, og blandt de øvrige navne genkendes grev Egbert, grundlæggeren af Esesfelth. Blandt de danske deltagere nævnes først kong Hemmings brødre, Hancwin (Hakon?) og Angandeus (Angantyr). Tre af de navngivne hedder Osfred og har derfor tilnavne. Osfred fra Skåne (Osfred de Sconaowe) er en af dem.⁹ Der nævnes også en »Suomi«, antagelig en fejllæsning for Gluomi (Glum), der nævnes i 817. Warstein og Urm (Gorm) er et par andre af stormændene, og sidst nævnes Hebbi (Ebbe) og Aowin (Ejvind?). De to bragte senere hen på året som kong Hemmings gesandter kejseren gaver og forsikring om fredens fortsatte beståen.

Men allerede året efter skete der atter noget uventet, idet kong Hemming døde, og to meldte sig straks til den ledige trone, Sigfred, en nevø af Godfred, og Anulus (Ale?), en nevø af en tidligere kong Harald (Heriold). Under de efterfølgende kampe mellem kongsemnerne faldt de begge, men Anulus' parti havde sejret, og det indsatte Harald (Herioldus) og Regnfred (Reginfrid) til konger. Kampene oplyses at have kostet 10.940 mænd; men den slags tal skal man naturligvis ikke tage for fuldt pålydende.

Endnu i 812 henvendte de to kongebrødre sig til frankerne med

anmodning om at få den fred fornyet, som kong Hemming havde sluttet, samt om at få en tredje broder, Hemming, der opholdt sig hos frankerne, sendt hjem. Følgen blev et nyt fredsmøde i 813, denne gang med deltagelse af seksten på hver side, der dog ikke findes nævnt ved navn. Også dette møde fandt sted hinsides Elben ved normannernes grænse (»trans Albim ad confinia Normannorum«).

Mens mødet fandt sted, var de to kongebrødre med en hær draget til Vestfold (»Westarfolda«), »et landskab ved den yderste nordvestgrænse af deres rige, henimod nordspidsen af Britannien, hvis høvdinge og folk havde nægtet dem lydighed«. Næppe var de to konger vendt tilbage og havde modtaget deres broder Hemming, som kejseren havde sendt tilbage, før kong Godfreds sønner og »ikke få af de danske stormænd«, der allerede i lang tid havde opholdt sig i eksil hos svenskerne, vendte tilbage med en hærstyrke og begyndte krig mod de frankervenlige konger. Fra alle egne af Danmark (»Danorum terra«) strømmede der nye skarer til, og efter en kamp tilrev de sig uden større anstrengelse herredømmet.

Efter Karl den Stores død i 814 forsøgte Harald og Regnfred igen at tilrive sig magten, men forgæves. Regnfred og Godfreds ældste søn fandt døden under denne kamp, og Harald søgte tilflugt hos frankernes nye kejser, Ludvig »den Fromme«.

Så snart foråret havde holdt sit indtog, sendte Ludvig i maj 815 en blandet frankisk-sachsisk-abodritisk hær af sted for at hjælpe Harald tilbage til kongemagten i Danmark. Hæren gik over Ejderen ind i »det normanniske landskab Sinlendi« og lejrede sig den syvende dag ved havets kyst. Her blev den i tre dage, men ved en \approx ,¹⁰ tre mil fra fastlandet, havde Godfreds sønner opbudt en stor hærmagt og en flåde på 200 skibe. Da danskerne ifølge Rigsannalerne ikke vovede at binde an med dem, nøjedes Ludwigs hær med at hærge i de omliggende egne og at tage fyrrer gidsler, hvorefter den vendte tilbage til Sachsen.

I 817 sendte Godfreds sønner et gesandtskab til frankerne for at bede om fred. Årsagen hertil var de fortsatte angreb, som Harald påførte dem. Men Ludvig og hans mænd stolede ikke på deres ønske om fred og støttede derfor fortsat Harald. Det kom de snart til at fortryde, for nogen tid senere fik man ved hoffet i Aachen underretning om, at deres hidtidige forbundsfæller, abodriterne, var faldet fra. Deres konge havde sendt et gesandtskab »over havet« (trans mare) til Godfreds sønnerne for at slutte venskab med dem, og det lykkedes dem at få danskerne til at angribe de nordelbiske sachser. Danskernes flåde sejlede op ad Elben og ad Stör til den frankiske fæstning Esesfelth og

hærgede hele egnen omkring Stör, det nuværende Stormarn. Samtidig drog også Glum (Gluomi) i egenskab af dansk grænsejarl (custos normannici limitis) med sit fodfolk og sammen med abodriterne mod fæstningen ved Stör, men som følge af frankernes »tapre modstand« måtte danskerne og deres hjælpere opgive angrebet.

I 819 meldes der atter om tronstridigheder hos danskerne. Baggrunden synes at være den, at det var lykkedes frankerne at genvinde deres magt over abodriterne, hvis konge var blevet ført til Aachen. Under disse forhold støttede Ludwig Haralds tilbagevendende, og to af Godfreds sønner søgte forbund med Harald for at dele magten med ham. Altimens havde to andre Godfred-sønner forladt deres land. Der var forræderi med i spillet, hedder det i Rigsannalerne.

Året efter er der en melding om, at tretten »sørøverskibe« (piraticae naves) først havde anløbet den flamske kyst, og da de her var blevet slået tilbage af kystvagten, gjorde de et nyt forsøg ved Seine-mundingen; men først ved den aquitanske (vestfranske) kyst havde de heldet med sig, plyndrede landsbyen Bouin og vendte hjem med rigt bytte.

I 821 herskede der fred hos danskerne, hvor Harald delte magten med Godfreds sønner, og året efter modtog Ludwig på en rigsdag i Frankfurt am Main gesandter fra en lang række folk, bl.a. også normanniske gesandter fra Harald og Godfreds sønner. En fredelig udvikling syntes herefter at kunne forudses, men i løbet af et års tid (823) blev det frankerne klart, at tilstandene i danskernes rige var alt andet end stabile. Harald kom fra »Nordmannia« for at klage sin nød, da Godfreds sønner havde fordrevet ham!

To frankiske gesandter, greverne Theothar og Rodmund, blev sendt til Godfreds sønner for at undersøge forholdene på selve åstedet. Ved hjemkomsten til Frankerriget gav de Ludwig en omhyggelig rapport over det normanniske riges tilstand, og ved samme lejlighed hjemførte de ærkebiskop Ebo af Reims, der havde opsøgt danskerne for at prædike evangeliet. Rapportens indhold kan vi kun ane; men der er næppe tvivl om, at den har gjort det klart, at frankerne skulle foretrække Harald som deres mand.

Midt på sommeren 826 havde kejser Ludwig taget ophold i Ingelheim, og hertil kom der også et gesandtskab fra Godfreds sønner, men da den landflygtige kong Harald (»Harald Klak«) lod sig døbe i den nærliggende domkirke i Mainz, blev det ham, frankerne satsede på. Ved at overlade ham lenet Rüstringen ved Wesers munding sikrede de ham et udgangspunkt for forsøgene på at genvinde magten i Danmark. På sin vej tilbage til sit hjemland, hvorfra han hurtigt atter blev

fordrevet, havde Harald to munke med fra klosteret Korvey i Sachsen, Ansgar og Autbert. I et samvirke med kirkens mænd håbede frankerne på, at der ad åre kunne banes vej for en varig fredstilstand. Året 826 er derfor et vendepunkt i forbindelsen mellem frankerne og danskerne.

*

De Frankiske Rigsannalers årlige optegnelser handler om begivenheder inden for det store Frankerrige og om dets forhold til de omboende folkeslag. Et af disse folk var danskerne – eller normannerne, som de lige så ofte kaldes. Det er derfor helt forkert at oversætte »normanner« med »nordmænd«. Der er klart tale om danskerne. Udviklingen hos dette folk følges på det nøjeste, og der lægges ikke skjul på, at danskerne omkring år 800 hørte blandt de større folk i datidens Europa. De få og spredte kilder fra tiden, før frankerne i 804 var nået frem til Elben, vidner om, at der allerede i 700-årene har eksisteret en stærk dansk kongemagt. Uden en sådan ville Danevirke-systemets to ældste byggeperioder i 737 og 808 også have været utænkkelig.

I de perioder, hvor kongemagten var stærkest, har denne rimeligvis haft herredømmet over hele det danske folks bosættelsesområde, således som det kendes i senere tider. Det var et rige, bestående af halvøer, øer og lange kyststrækninger, sammenknyttet af forbindelsen fra kyst til kyst. I Angantyr, Sigfreds og Godfreds tid rakte dansk kongemagt sydpå til det øde grænseområde, der skilte dem fra sachserne. Navnet Osfred fra Skåne (811) vidner om, at også denne dansk befolkede landsdel hørte med til det danske rige.

Nord for Halland har danske konger udøvet et herredømme over området omkring Oslo-fjord. Det bevidnes af Rigsannalernes meddelelse om, at de to kongebrødre Harald og Regnfred i 813 var draget til Vestfold, landskabet vest for Oslo fjord, hvis »høvding og folk nægtede dem lydighed« og derfor måtte bringes til underkastelse. Vestfold oplyses at ligge ved »den yderste nordvestgrænse af de danske kongers rige, henimod nordspidsen af Britannien«, en tilføjelse, der utvivlsomt har skullet give Rigsannalernes læsere et begreb om det danske riges storhed og dermed en forklaring på, hvorfor Frankerrigets ledere foretrak forhandlinger frem for krig.¹¹

Allerede tidligt havde danske kongers støtte til sachserne gjort det klart for frankerne, at det danske folk ikke kunne jævntiltes med de forskellige vendiske stammefolk, som de traf ved Elben. Godfreds ankomst til Sli-området i 804 kan kun opfattes som en art mobilisering

af de danske styrker, og formålet har været at forklare frankerne: »hertil og ikke længere!«

På samme måde med begivenhederne i 808. Godfred anså ikke mere handelspladsen med det danske navn Reric for at være sikker, hverken for dens købmænd eller som indtægtskilde for kongemagten. Han lod derfor købmændene flytte til Sliesthorp, åbenbart en handelsplads, der i forvejen var kendt af frankerne. I Sliesthorps nærhed lod han Danevirke-volden udbygge, således at den sikrede den livsvigtige handelsforbindelse tværs over den Jyske Halvøes rod.

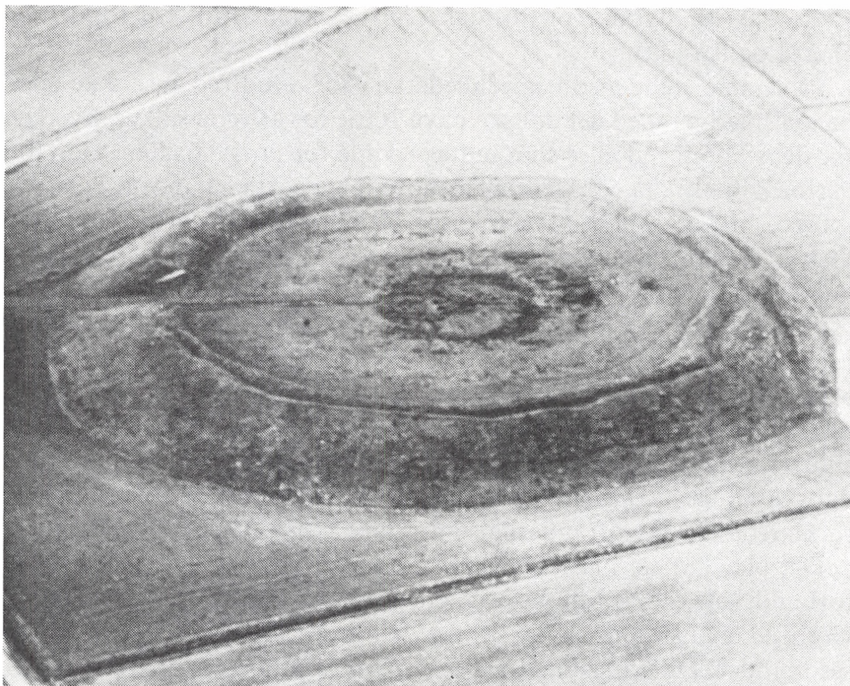
Abodriterne fik ved samme lejlighed en alvorlig advarsel; to tredjedele af dem måtte finde sig i at betale en tribut, og andre vendiske stammer – wiltzerne, linonerne og smeldingerne – anerkendte frivilligt dansk overhøjhed. I forbindelse med frankernes fremrykning mod Elben havde abodriterne glemt deres tidligere forpligtelser over for den danske konge. »Det var de andre, der først havde brudt aftalerne!« forklarede Godfred frankerne som grund til angrebet på abodriterne.

Det blev hurtigt klart, at frankerne havde afskrevet deres hidtidige forbundsfæller, abodriterne, og som nævnt er der næppe tvivl om, at Godfred med sit angreb har reddet de nordelbiske sachseres bosættelsesområder, Ditmarsken, Holsten og Stormarn, fra at blive et vendisk område. En art væbnet fred prægede i de næste par år forholdet mellem frankerne og danskerne. Godfred havde i 808 påbegyndt udbygningen af Danevirke, og frankerne sikrede altimens deres nordflanke ved anlægget af Esesfelth i de nordelbiske sachseres land.

På Godfreds foranledning kom der i 809 en forhandling i stand nord for Elben mellem frankere og danskere; men mødets resultat blev negativt. Parterne stod for langt fra hinanden, og man planlagde derfor i Aachen et angreb på danskerne; men Godfred og hans mænd kom først. Det danske angreb gjaldt friserne og deres øer på handelsruten langs med Nordsøens kyst.

*

Helt siden Huggleiks togt i 515 havde denne kyst været udsat for spredte angreb af danskerne, og man tør derfor antage, at friserne har betalt tribut til den danske konge for at slippe for fjendtligheder. Måske er det sådanne formentlige rettigheder, Godfreds udsendinge havde nævnt over for de frankiske forhandlere i 809. Vi ved det ikke, men Einhart, frankernes historieskriver, nævner under omtalen af Godfreds overmod, at han anså ikke blot Frisland, men også Sachsen for at være sine

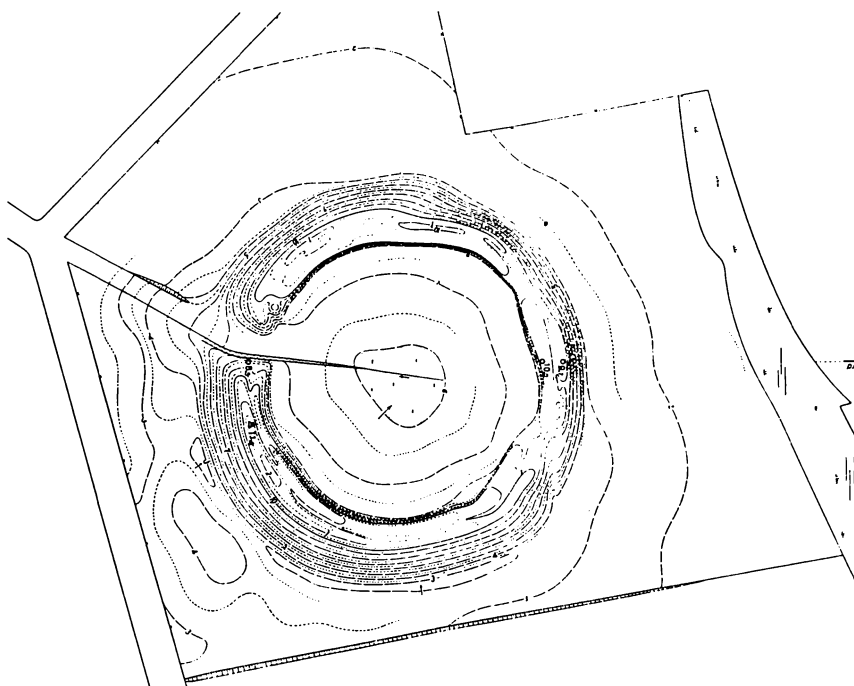

Luftbillede af Lembecksburg på Føhr (Efter Peter La Baume: *Was wissen wir über die Lembecksburg auf Føhr?*)

provinser. Abodriterne havde han allerede lagt ind under sit herredømme, og nu truede han med at komme til Aachen med sin hær! Kun hans pludselige død i 810 gjorde ende på hans formastelige planer.¹²

Godfreds optræden på Friserkysten skal naturligvis sammenholdes med de samtidige beretninger om vikingetog vestpå, men sådanne nævnes overhovedet ikke i de Frankiske Rigsannaler, når der ses bort fra meldingen om de tretten »piratskibes« strandhugst i 820. Men netop denne notits viser, at vikingerne blev slået i hartkorn med sørøvere, der handlede på egen hånd. Der var med andre ord ikke tale om et politisk anliggende mellem frankere og danskere. En handling af offentlig politisk natur, værdig til omtale i Rigsannalerne, var derimod Karl den Stores inspektion af den »galliske« kyst i marts 800. Dette område var gjort usikkert af »sørøvere« (pirati), og Karl lod derfor her en flåde bygge og en vagttjeneste indrette. Kun ad denne indirekte vej hører vi i Rigsannalerne om de igangværende vikingetog.

Det er den Angelsachsiske Krønike, der giver de første meldinger om

Plantegning af Lembecksburg, 1:5000 (Landesvermessungsamt i Kiel, efter Peter La Baume: Grabhügel und Burgen auf Amrum und Föhr)

vikingean greb, nemlig fra 789 om tre skibe med normanner, der var gået i land ved Portland på Englands sydkyst. En stedlig greve ville føre dem til kongen af Wessex, men de dræbte ham.¹³ »Disse var de første skibe med danske mænd, som gjorde landgang i England«, og den næste omtale af et vikingean greb er derefter den almindeligt kendte plyndring af klosteret Lindisfarne i det nordøstlige England.

I det bevarede brevstof nævnes i 792 »omstrefjende flåder«, der fører hedningerne til kysten af Kent i det sydøstlige England, og efter overfaldet på Lindisfarne sender angelsachsenen Alkuin fra sit ophold ved hoffet i Aachen trøstende ord til sine landsmænd i anledning af det, der var hændt. »Betænk, at i næsten 350 år har vi og vore forfædre boet i dette såre smukke land, og aldrig tidligere er en så rædselsfuld gerning forekommet i Britannien som den, vi nu har været udsat for fra et hedensk folks side; ej heller havde man troet, at et sådant søtogt kunne forekomme.« Nogle år senere advarer Alkuin sine landsmænd mod indbyrdes splid: »Nu truer en stor fare denne ø og folket, som bor på

den. Betänk – hvad man aldrig før har hørt –, at et hedensk folk har fået for vane at plyndre vore kyster og øve strandhugst«. Ved århundredskiftet giver samme brevskriver ærkebiskoppen af Salzburg en rystende skildring af, hvad der foregik ude ved Oceanets kyst: »Hedninge har udrettet meget ondt på øerne i Oceanet ved Akvitanien (det nuværende Vestfrankrig). En del af dem omkom dog; der blev på stranden dræbt henved 105 af disse røvere. Deres anfald er en stor prøvelse for det kristne folk, helt ukendt i tidligere tider«.

Med omtalen af vikingeangreb også på den vestfranske kyst ved år 800, må Rigsannalernes notits om et angreb i 820 anses for en enkelt af flere episoder af den art. Forholdene blev efterhånden så vanskelige, at klosteret Noirmoutier måtte flyttes. Tilladelsen hertil blev givet den 16. marts 819 og blev begrundet med barbarernes angreb, »hvilke hyppigt hærger dette kloster«. I 830 nævnes det, at munkene, der trods tilladelsen til flytning alligevel opholdt sig i Noirmoutier, var tvunget til at forlade det »fra forårets begyndelse til slutningen af efteråret«. ¹⁴

Vikingskibenes jævnlige tilsynekomst – efterhånden år efter år – ved Noirmoutier, ved Bouin og andre »akvitaniske« lokaliteter ved Baie-de-Bourgneuf, som middelalderen igennem har givet navn til Baie-saltet, kan næppe være tilfældig. Det må på baggrund af saltets enestående betydning i ældre tiders handelsliv være rimeligt at pege på, at det er saltet herfra – fra det nordligste sted ved Europas kyst, hvor havsalt lod sig udvinde ved at udnytte solvarmens naturlige fordampningsevne –, der har været den vare, som har ført folket fra det salthungrende Norden så langt af led. ¹⁵

Samme vare – omend af ringere kvalitet – lod sig også inden for frisernes egne bosættelsesområder udvinde af tørv fra Vadehavets moser, og dette frisiske salt har helt naturligt dannet grundlag for den handel, der tillægges dette folk, og som naturligvis udviklede sig til at omfatte mange andre varegrupper. ¹⁶ Set på denne baggrund har det ikke været en barbakonges tilfældige lune eller vanvittige overmod, der førte til, at kong Godfred lod sin store flåde på 200 skibe angribe frisernes kyst og tvinge dem til at betale tribut.

*

Årene efter Godfreds død i 810 er opfyldt af ustandselige kampe mellem danske kongsemner. Det foreløbige resultat af disse kampe blev, at Godfreds sønner blev vraget til fordel for hans nevø Hemming, der gik ind for fred med frankerne, og samme kurs fulgte efter Hemmings død de to kongebrødre, Harald og Regnfred.

De to fredsmøder, der i 811 og 813 blev en følge af denne kurs, viser, at de var tilrettelagt i henhold til de regler, der gælder mellem ligeberettigede folk og deres regeringsmagt. Det er for det første tilfældet med mødestedernes placering. Lokaltiteterne er desværre ikke oplyst, men mødet i 811 synes at have fundet sted på dansk grund, måske fordi det resultatløse møde i 809 var blevet afholdt på fransk grund. Mødet i 813 blev afholdt på et egnet sted så nær ved grænsen som muligt. Ligeberettigelsen kommer endvidere til udtryk gennem deltagerantallet, i 811 tolv fra hver side, i 813 seksten fra hver side. Og navnene, der kendes på mødets deltagere i 811, understreger ydermere den betydning, som de to folks ledere tillagde fredsslutningen.

Men hos danskerne sejrede det anti-frankiske parti, da det i 814 lykkedes Godfreds sønner at tilrive sig magten. Den frankervenlige kurs havde åbenbart ikke været populær, for fra alle egne af Danmark strømmede der nye skarer til, som støttede Godfred-sønnerne.

For hoffet i Aachen var det nye regime i Danmark en stor skuffelse, og næppe havde Karl den Store lukket sine øjne for stedse, før hans søn og efterfølger Ludvig besluttede sig for krig. En hær blev i 815 sendt ind over grænsen og op i Sønderjylland (Sinlendi).¹⁷ Om kampe ved Danevirke meldes der ikke noget. Den syvende dag lejrede hæren sig ved havets (oceanets) kyst, og her blev den i tre dage, men ude ved en ø lå en dansk flåde på 200 skibe. Nu indrømmer Rigsannalerne naturligvis ikke, at frankerne havde travlt med at komme tilbage til deres enemærker. Det var danskerne, der ikke turde binde an med dem, hedder det, og frankerne foretog derfor »et taktisk tilbagetog«, hærge- de i de omkringliggende egne og tog gidsler med hjem.

Situationen kan kun forstås, dersom det var ved Nordsø-kysten, at den danske flåde lå, og betegnelsen »oceanet« peger da også på Nordsøen. Oceanet var hos frankerne almindeligvis navnet på havet vest, nordvest og nord for Frankeriget, lige fra Pyrenæerne til Ejderen, d.v.s. Atlanterhavet, Kanalen og Nordsøen, mens de to indhave, Middelhavet og Østersøen, i datidens latinske skriftsprog kaldtes »mare«. ¹⁸ Hvis det har været ved Nordsøen, at frankerne har opdaget den danske flåde, har det været farligt for dem, for ved at gå op i Elbmundingen ville danskerne være i stand til at afskære dem fra et tilbagetog. Atter og atter oplevede man i netop disse år, at vikingerne sejlede op ad de store flodmundinger.

Kun en sådan, strategisk set farlig situation kan have tvunget frankerne til et omgående tilbagetog. Hvor ærefuldt det end skildres i Rigsannalerne, betød det en rømning af handelscentret ved Haddeby

Nor og en opgivelse af kontrollen med den for danskerne så livsvigtige forbindelse tværs over den Jyske Halvøvs rod.

De begivenheder, der fandt sted i 817, bekræfter rigtigheden af denne opfattelse. Denne gang var det danskerne, der angreb, og hensigten har antagelig været at få frankerne fordrevet fra de nordelbiske sachseres land. Den store flåde gik op ad Elben og ad Stör og spærrede for den søværts forbindelse til den frankiske fæstning Esesfelth, og altimens lagde grænsejarlen Glum sig med en hærstyrke foran Esesfelth. Der var således tale om en velgennemtænkt militær planlægning, ganske på samme måde som Godfreds overflytning af Reric's købmænd til Sliesthorp og hans fordeling af arbejdet med voldbyggeriet mellem befalingsmændene er et udtryk for danskernes organisatoriske færdigheder.

Det lykkedes frankerne at afvise angrebet; men det stod dem klart, at et nyt indfald over Ejderen ville være uigennemførligt. Dertil var danskerne for stærke. Fremtiden lå i et samarbejde med de kredse i Danmark, der var villige til et sådant, og da en splid mellem Godfredsønnerne atter bragte Harald frem i søgelyset, måtte det være ham, man skulle satse på. Ved sin døb i Ingelheim i 826 blev han Frankerrigets vasal i Danmark, men tabte i indflydelse i sit hjemland. Der skulle gå lange tider hen, før der var skabt et godt og varigt naboforhold. Men skildringen heraf falder uden for denne afhandlings rammer.

*

Den store danske flåde, der vides at have opereret i Nordsøen i 810 og igen i 817, samt sandsynligvis også i 815, må et eller andet sted på kysten have haft både havn og forsyningsbase, og her kommer de nordfrisiske geest-øer, Sild, Amrum og Føhr, helt naturligt ind i billedet.

Blandt de mange fortidsminder, som disse øer rummer,¹⁹ er der i den her givne forbindelse særlig grund til at pege på de to største blandt flere ringvolde, nemlig den såkaldte Lembeksburg ved Borgsum på Føhr og den store ringborg ved Tinnum på Sild. Størst indtryk på den besøgende gør den velbevarede Lembeksburg, hvis ringvold med en højde af 11 meter og med en fodbredde på henved 25 meter omslutter et kreds rundt areal, hvis diameter er på 100 meter. Tinnumburg, der vel tidligere har ligget ud til havet, er ikke helt rund. Dens diameter er ca. 120×100 meter. De fund, der er gjort, daterer begge borge til begyndelsen af 800-tallet.

Almindeligvis bliver de to voldanlæg ligesom andre ældre og mindre anlæg på øerne af lignende art²⁰ opfattet som tilflugtsborge for befolkningen i urostider. Udgravningerne af de danske »Trelleborge« førte ganske vist tanken hen på, om de nordfrisiske ringvolde også var militære anlæg, skabt af den danske kongemagt, men denne opfattelse blev forladt ud fra den begrundelse, at både Lembeksburg og Tinnumburg var betydeligt ældre end de danske Trelleborge.²¹ I stedet er de frisiske ringvolde blevet sammenholdt med de store anlæg af lignende art, som f.eks. kendes på øen Walcheren ved Souburg og ved Middelburg. At der også på de kanter har været perioder, hvor danske vikinger havde herredømmet, synes i den forbindelse almindeligvis upåagtet.

Atter og atter var Walcheren i begyndelsen af 800-årene målet for vikingeangreb, atter og atter må friserne betale tribut, ja i 846 hedder det, at danske pirater var landet i Frisland, og efter at have afkrævet tribut havde de »bemægtiget sig næsten hele landet«.²² Mon de store ringvolde her derfor også skulle være vikingernes værk?

Det er ikke her opgaven at gennemgå de mange spredte notitser om vikingernes tilstedeværelse på Friserkysten og langs med Nordsøens kyst helt ud til Noirmoutier og andre havnepladser i det nuværende Vestfrankrig, men det har været hensigten med nærværende afhandling at henlede opmærksomheden på, at den danske kongemagt allerede ved år 800 hørte blandt de mest anselige i Europa, en kendsgerning, som man bør have i tankerne også ved kommende tiders arkæologiske undersøgelser. Det må nemlig være indlysende, at så vældige ingeniørarbejder som anlægget af Danevirke og af de store ringvolde på de Nordfrisiske Øer kun har været mulige, når betydelige ressourcer har stået til rådighed, og fra slutningen af 700-årene og begyndelsen af 800-årene havde alene den danske kongemagt sådanne ressourcer til rådighed.

NOTER

1. Der henvises generelt til de litteraturfortegnelser, der findes udarbejdet i: Aksel E. Christensen: *Vikingetidens Danmark*, 1969, 1977, s. 278–291; Gyldendals *Danmarks Historie*, I, 1977 (v. Inge Skovgaard-Petersen), s. 145–147; Else Roesdahl: *Danmarks Vikingetid*, 1980, s. 297–318. Endv. H. V. Gregersen: *Det begyndte før Lindisfarne* (Festskrift til Troels Fink, 1982, s. 29–51).
2. Norge (»Nordvejen«, Nuruiak på Jelling-stenen), samt Halland og Blekinge er i deres geografiske udstrækning vidnesbyrd om gamle tiders kystsejls.
3. Jvf. H. V. Clausen: *Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse* (Aarbøger for nordisk

- Oldkyndighed, 1916). Se iøvrigt kort over -lev-byernes udbredelsesområde, f.eks.: Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, I, 1944, s. 28; H. V. Gregersen: *Slesvig og Holsten indtil 1830*, 1981, s. 31.
4. *Diplomatarium Danicum* (Danmarks Riges Breve), 1. rk., I, nr. 1.
 5. Jvf. Curt Weibull: *De danske och skånska vikingatågen till Västeuropa under 800-talet* (Scandia 1977, 43, 1), spec. s. 52–53, med henvisning til *Monumenta Germaniæ historica*; *Poetæ latinæ ævi Carolini*, I, s. 50.
 6. Citaterne fra de Frankiske Rigsannaler er taget fra den latinsk/tyske *Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe*, bd. V (Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte, I); ved at følge årstallene vil bevisstedet nemt kunne findes.
 7. »Han gav de transelbiske egne til abodriterne«, hedder det 804 i de Frankiske Rigsannaler. En folkeflytning af de nordelbiske sachsere i Ditmarsken, Holsten og Stormarn blev ikke gennemført, men udgravningerne 1949–51 af det før-frankiske Hamburg har vist, at der en kort tid har været en vendisk besætning her. Jvf. Arno Jenkis: *Die Eingliederung »Nordalbingiens« in das Frankenreich* (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1955, 79, s. 81–104).
 8. Jvf. Lauritz Weibull: *Fredsfor dragen mellan frankerna och danerna 811 och 813* (Scandia 1940, bd. 13, s. 141–150).
 9. Da Skåne således uomtvisteligt var en del af det danske rige, er titlen på Curt Weibulls afhandling i *Scandia* 1977, »De danske och skånska vikingatågen etc.« lidt af en misforståelse, historisk set!!
 10. Danske historikere, lige fra Johs. Steenstrup til Aksel E. Christensen, har formodet, at den unavngivne ø måtte være Fyn, se: *Danmarks Riges Historie*, I, s. 217 (Johs. C. H. R. Steenstrup) »vistnok Fyen«; Aksel E. Christensen: *Vikingetidens Danmark*, s. 133, »antagelig Fyn«.
 11. Omtalen af Britannien kan i forbindelse med de igangværende vikingetog også være en antydning af, at det var fra det norske område, at vikingerne var sejlet tværs over havet til Lindisfarne og andre lokaliteter i Storbritannien. Måske har de to danske konger ønsket at skaffe sig kontrol over denne sejlads, der, efter at skibene var blevet mere sødygtige, gjorde nordmændene uafhængige af forbindelsen over Danmark. Inden udviklingen inden for skibsbygningskunsten gik vejen fra Norge til Vesteuropa nemlig via de danske farvande og over den Jyske Halvøes rod ud af Ejder-mundingen. Den kystnære sejlads findes endnu omkring 890 bevidnet i Ottars skildring af rejseruten fra Norge til Slesvig/Hedeby.
 12. Einhart, der også er oversat til dansk, findes sammen med Rigsannalerne i *Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe*, jvf. note 6.
 13. Den angelsaksiske udgave har i modsætning til den ældre latinske, at de pågældende vikingers hjemsted var »Hæredeland«. Denne oplysning formodes dog at være en senere interpolation, jvf. Aksel E. Christensen: *Vikingetidens Danmark*, s. 125.
 14. *Diplomatarium Danicum*/Danmarks Riges Breve, 1. rk., I, nr. 2, 9, 12, 15, 20, 24.
 15. Med hensyn til salthandel kan der generelt henvises til litteraturoversigten i: Erik Hellerup Madsen: *Salt og salthandel i østersøområdet i tidlig middelalder* (Hikuin, VI, s. 293–294).
 16. Jvf. Dirk Jellema: *Frisian Trade in the dark ages* (Speculum. A Journal of Medieval Studies, nr. 30) Massachusetts, Cambridge 1955, s. 15–36; Poul Enemark: *Om problemer vedrørende friserhandelen* (Jyske Samlinger, ny rk., V, 2, 1960, s. 121–163); Aksel E. Christensen: *Birka uden frisere* (Handels- og Søfartsmuseets Årbog, 1966, s. 17–37).

17. Betydningen af »Sinlendi«, i King Alfred's Orosius (udg. H. Sweet, I, 1883, s. 16, 19) kaldt »Sillende«, er uklar, men i begge tilfælde må der være tale om et ældre navn for Sønderjylland. Diskussionen om betydningen af dette navn er refereret i Peter Jørgensen: *Über die Herkunft der Nordfriesen*, 1946, s. 38–39.
Vilh. Marstrand har i sit oldhistoriske værk fra 1933, »Aabenraa« (som handler om alt muligt andet) også beskæftiget sig med »Sillende«, og s. 40 i nævnte værk giver han denne forklaring: »Navnet er i nutiden bevaret i ønavnet Sild, der tidligere skreves Siland, Seland, men maa oprindeligt have betegnet et langt større omraade«. I samme værk gør han opmærksom på, at navnet også forekommer hos Adam af Bremen, hvor det om biskop Odinkar af Ribe oplyses, at han var søn af Toke, jarl af Winland. »Han var jarl af Sinland, som Adams text skal læses, ikke Vinland, der ingen mening giver« (»Aabenraa«, s. 41). Det skal tilføjes, at Inge Skovgaard-Petersen i *Gyldendals Danmarks Historie*, I, s. 109, har forsøgt sig med en omskrivning til »Sli-land« (jvf. Paul G. Buchloh i *Offa*, bd. 37, 1980, s. 364: »Schleiland«). Heroverfor forekommer Vilh. Marstrands tolkningsforsøg nok så rimeligt.
18. En gennemgang af Rigsannalerne og af Einharts historieværk viser dette tydeligt. Mest kendt er nok omtalen af Godfreds Danevirke-vold i 808: »... vallo munire constituit, eo modo, ut ab orientali *maris* sinu, quem illi Ostarsalt dicunt, usque ad occidentalem *oceanum* ...« Der er kun fundet een undtagelse: Reric siges at ligge »in oceani litore«! Under omtalen af kystvagtens indrettelse ved oceanet forekommer ordet »mare« én gang, men utvivlsomt kun af sproglige grunde, fordi ordet »oceanus« ellers ville blive for ofte gentaget.
19. Jvf. Karl Kersten & Peter La Baume: *Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln*, 1958 (Lembeksborg: s. 231–235; Tinnumburg: s. 583–585).
20. F.eks. Archsumburg, jvf. Georg Kossack & Ole Harck: *Grabungen in der Archsumburg auf Sylt (Germania)*, 1973, bd. 51, s. 478 ff.); Georg Kossack, Ole Harck & Joachim Reichstein: *Zehn Jahre Siedlungsforschung in Archsum auf Sylt*, 1975.
21. Herbert Jankuhn: *Ein Burgentyp der späten Wikingerzeit in Nordfriesland und sein historischer Hintergrund (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte)*, 1954, bd. 78, s. 1–21): »Es ergab sich für die Forschung die alternative Fragestellung: Fluchtburg der einheimischen Bevölkerung gegen die die Küstengebiete beunruhigenden Wikinger – oder Stützpunkt einer wikingischen Heeresabteilung als Operationsbasis für Vorstöße in die westlichen und südlichen Küstengebiete der Nordsee. Diese Frage konnte – wenn überhaupt – dann nur durch Ausgrabungen geklärt werden ... Für eine Beantwortung der Frage nach einem möglichen Zusammenhang zwischen der Lembecksburg und der dänischen Trelleborg ... ist die Altersbestimmung von entscheidender Bedeutung«.
22. En fortælling om »vikingerens angreb og militære foretagender på det vest- og sydeuropæiske fastland i det 9. århundrede«, samt om »tributter og gaver nævnt i de oversatte tekster«, findes i Erling Albrectsen: *Vikingerne i Franken*, 1981, s. 135–143.

De sønderjyske byers ældste historie

En topografisk – historisk studie

Ole Harck

I de sidste år har undersøgelser omkring de middelalderlige købstæders oprindelse hørt til den historisk-arkæologiske forsknings interessanteste opgaver. Derved er det lykkedes at skitsere nogle hovedlinier- også gældende for det sønderjyske område. Disse tydeliggøres fremfor alt ved sammenligning med de samtidige forhold i Holsten, der af denne grund inddrages i redegørelsens første del.

Den ældste by på den jyske halvø er utvivlsomt Hamborg, idet bebyggelsen på det næs, der fra naturens side er opstået ved floden Alsters sammenløb med Elben, i 831 – og dermed tidligere end nogen anden lokalitet i regionen – betegnes som *civitas*.¹ 14 år senere beretter kirkemanden Rimbart, der siden blev Ansgars efterfølger som ærkebisp i Hamborg-Bremen, i den af ham forfattede *Vita Anskarii* om et vikingeangreb på bispestaden ved Elben.² Ifølge vore dages arkæologiske og topografiske undersøgelser bestod byen i 845 af et få år tidligere opført borganlæg – Hammaburg – med Ansgars missionskirke inden for den beskyttende vold, en større bosætning uden for dette forsvarsanlæg og et havneområde på halvøens sydside.³ I den latinske beretning om vikingernes hærgen kaldes Hamborg skiftevis for *civitas* eller *urbs*, den ubeskyttede del af byen for *suburbium*. Over for dette bruges betegnelsen *vicus* i forbindelse med oplandets bondelandsbyer, der blev plyndret ved samme lejlighed.⁴

Der er flere grunde til, at Hamborg inddrages i denne sammenhæng: Byens historie i 800-tallets første halvdel er godt belyst, i hvert fald sammenlignet med anden samtidig bebyggelse så langt mod nord. Den skriftlige dokumentation indeholder adskillige oplysninger om det lille bysamfund ved Jyllands fod, der bidrager til viden om den politiske, kirkelige og materielle situation i årene fra ca. 830–845. Dernæst bør det betænkes, at Hamborgs ødelæggelse i 845 fik til følge, at bispesædet herefter blev flyttet til det mere sikre Bremen ved Weseren, hvorved Nordeuropas åbning for sydlig indflydelse i mange henseender forsin-

kedes betydeligt.⁵ Dette forhold medførte muligvis, at udbredt bymæssig bebyggelse efter centraleuropæisk mønster først fik indpas i Norden senere end f.eks. i Nordtyskland.⁶ Endelig er det i forbindelse med genopbygningen efter krigen lykkedes for tyske arkæologer under ledelse af R. Schindler at fremdrage spor af den ældste by gemt dybt under den i anden verdenskrig sønderbombede storstads ruindynger.⁷

Udgravningsvirksomheden gav ikke alene indblik i fortidens topografiske situation og materielle kulturs velsignelser, men også en chance for at kontrollere den historiske overlevering og supplere denne, f.eks. ved lokaliseringen af bysamfundets institutioner dateret til tiden op mod år 845 (fig. 1a), det efterfølgende sene 9. og 10. århundrede og middelalderens dage fra år 1000 frem til 1200 (fig. 1b).⁸ Fra perioden efter vikingernes overfald kendes udelukkende rester af en udbredt bosætning på næsset, dog ingen markante bygningsværker, der kan have tilhørt en verdslig eller kirkelig institution. Over for dette viser

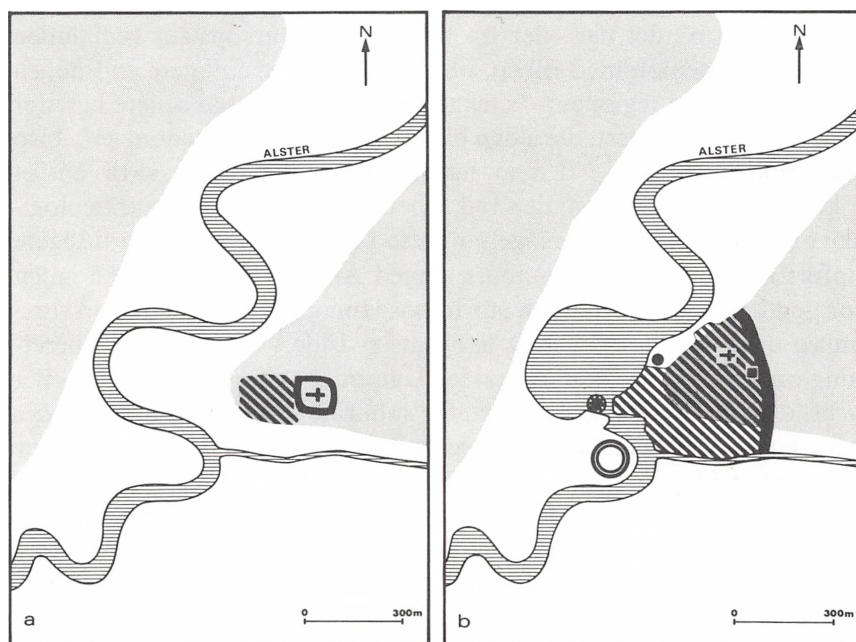

Fig. 1. a. Hamborg omkring 845. Borgvold med missionskirke og udenomliggende suburbium (skraveret); b. Hamborg i det 11–12. århundrede. Tværvold, bebygget område (skraveret), domkirke, bispetårn (kvadratisk signatur), statholderbolig (rund signatur), vandmølle ved den opdæmmede Alster og hertugelig borg hinsides floden. Grundmoræne gråfarvet. Omtegnet efter R. Schindler og D. Bohnsack.

middelalderens byplan både en beskyttende vold på tværs af næsset, kirker – blandt andet en domkirke liggende på ruinerne af Ansgars missionskirke –, faste stenhuse til statholder og bisp i hver sit hjørne af byen, en vandmølle ved den opdæmmede Alster og endelig – i 1061 – en hertugelig borgvold vest for byområdet hinsides Alsterens nedre løb.⁹

I Hamborg kan der såvel fra arkæologisk som fra historisk side påvises en bosætningskontinuitet siden 800-tallets dage og derudover dokumenteres et markant skift i bebyggelsesstrukturen af betydning for den følgende analyse: Den ældste stad karakteriseredes af en ringborg med kirkebygning og et ubeskyttet suburbium. Århundreder senere lå kirkerne spredt rundt omkring i byen, hvor menigheden holdt til. Byarealet beskyttedes i middelalderen af en langstrakt jordvold på tværs af næsset, mens hertugernes statholder opholdt sig enten i et stenhus blandt byens indbyggere eller på et velbeskyttet borganlæg, adskilt fra byområdet ved et bredt vandløb.

Afvigelserne mellem 800-tallets og middelalderens byplan skyldes ikke alene en tidsmæssig forskel på ca. 300 år, men genspejler i lige så høj grad en samfundsmæssig udvikling. Dette fremgår blandt andet af en sammenligning med den topografiske situation omkring lokaliteten Gammel Lybæk ca. 70 km nordøst for Hamborg. Her svarede socialstrukturen og den topografiske situation i 1100-tallets dage, altså ca. 250 år efter Ansgartidens Hamborg, nærmest til de ovenomtalte ældste forhold ved Alsterens munding.¹⁰ Ved sammenløbet mellem det lille vandløb Schwartau og den større, delvis sejlbare flod Trave, der udspringer i den østholstenske ungmoræne nær Segeberg, er der i tidens løb opstået et langstrakt næs, hvis ca. 200 m brede, strategisk vigtige spids fremhæves af en betydelig ringvold, Gammel Lybæk (fig. 2). Nyere udgravninger ledsaget af moderne naturvidenskabelige dateringsmetoder har kunnet påvise en ældre slavisk borgvold fra tiden mellem 810 og 820, som siden blev udbygget i Obodritfyrsten Godskalks regeringstid (1043–1066) og fik sin endelige form under sønnen Henriks styre (1093–1127). Sidstnævnte opførte den i voldanlæggets centrum liggende stenkirke som fyrsteligt hof- og begravelseskapel. Herfra påbegyndte Neumünster-munken Vicelin i 1126 en udbredt missionsvirksomhed.

Mens de inden for borgen liggende bygninger enten tjente til boligformål for regenten, hans familie og en hird eller også fandt anvendelse som møntsted, værksteder og forrådshuse, har udgravninger i området udenfor kunnet sandsynliggøre et større suburbium med bygninger, der bl.a. brugtes til udøvelse af forskellige håndværk.

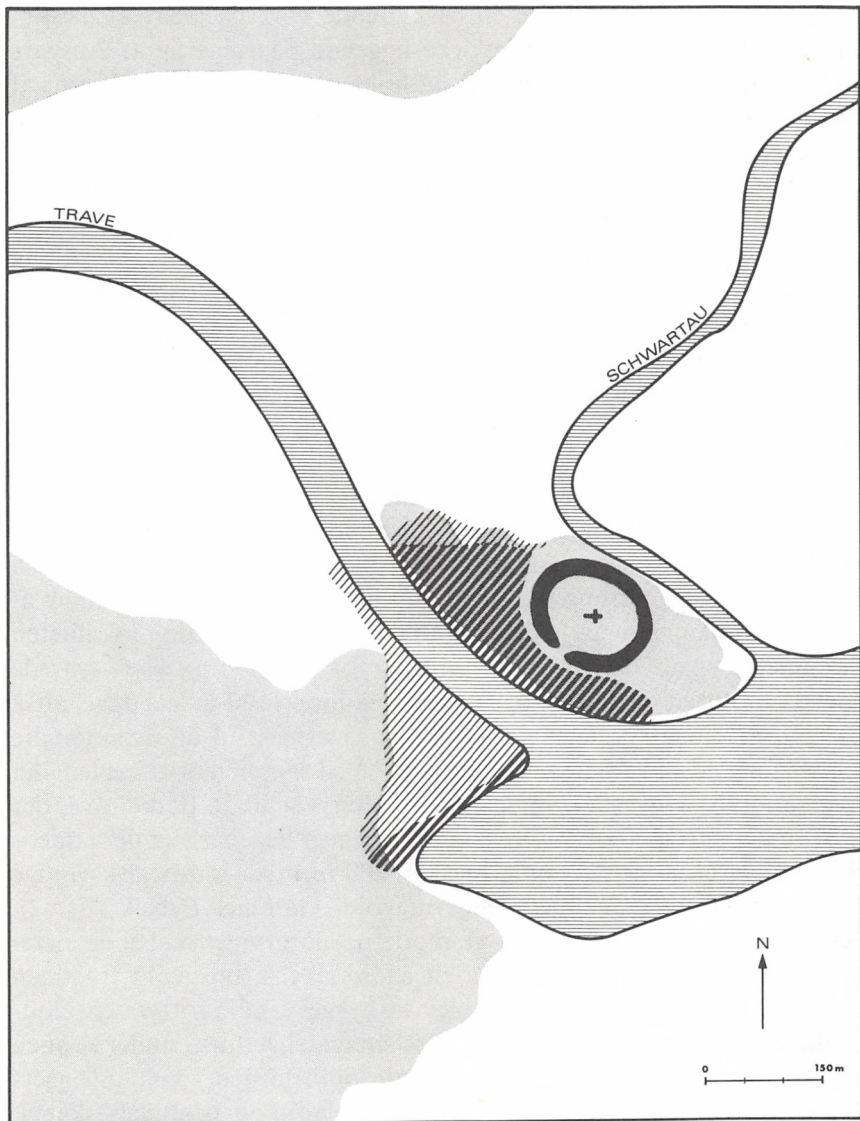

Fig. 2. Gammel Lybæk. Ringvold med missionskirke fra 1100-tallet. Udenom suburbium (skraveret) og købmandsbebyggelse på den modsatte flodbred. Omtegnet efter W. Neugebauer. Grundmoræne gråfarvet.

Hinsides Traven er der derimod fremdraget spor af et havneanlæg og huse, der antagelig stammer fra en købmandsbebyggelse. Det formodes endvidere, at der her også har ligget en kirke.

Gammel Lybæk viser – trods tidsforskellen på 250 år – en topografisk situation, som stort set svarer til Hamborgs før 845. Overensstemmende er en velbefæstet ringvold, der beskyttede regentens eller statholderens residens og derudover rummede en missionskirke, og det udenfor liggende suburbium med et håndværks- og købmandskvarter, hvis opbygning begge steder ikke er undersøgt i enkeltheder endnu. Over for denne bosætning, hvis fælles struktur godt kan være fremkommet ved tilfældigheder uafhængigt af hinanden, bør det nævnes, at der ved flere saksiske voldsteder i Vestholsten og Ditmarsken ikke kendes spor af suburbier eller en historisk overleveret funktion som residenssted af lokal eller regional betydning.¹¹ Tilsvarende kan nævnes for et større antal slaviske ringvolde i Østholsten fra tiden mellem 800 og 1150.¹² Disse anlæg karakteriseres ligefrem af en mangel på bymæssig struktur uden om voldene. Dette gælder også for den vigtige lokalitet Oldenburg, det slaviske Starigard, hvor der ved omfattende undersøgelser inden for det mægtige voldsted siden 1973 er fremdraget mange arkæologiske beviser for den i de historiske kilder nævnte lokaladel og rester af avanceret håndværkskunst i senslavisk tid, men åbenbart ingen spor af det handelscentrum (civitas) og torv (forum), som de skriftlige kilder nævner omkring 1150.¹³ I anden halvdel af 900-tallet oprettedes et første bispedømme inden for det vestslaviske område i Oldenburg. Det grundlagdes påny – efter en vakance siden 1066 – i 1150, men flyttedes så 10 år senere til den nyoprettede by Lybæk et par kilometer sydvest for det ældre ovenomtalte voldsted af samme navn. Det er uvist, om bispren i Oldenburg overhovedet har kunnet tage ophold inden for eller uden for volden i bispedømmets første periode, idet Østholsten i lang tid var præget af en stærk hedensk reaktion, der først blev knust i anden halvdel af 1100-tallet. Hvis der i tilknytning til det mægtige voldsted har eksisteret et suburbium, så kan dette kun have haft samme betydning som i Hamborg og Gammel Lybæk. Oldenburg ville dermed høre til gruppen af primære handelspladser med en direkte politisk, juridisk og økonomisk afhængighed af magtcentret inden for volden.

Konklusionen af denne korte oversigt må være den, at de ældste bymæssige bebyggelser i Holsten bestod af suburbier i ly af større borganlæg med centralfunktion for den verdslige øvrighed, lokaladelen og den begyndende mission. Den topografiske beliggenhed på et

fremspringende næs er fælles for 800-tallets Hamborg og 1100-tallets Gamle Lybæk og sandsynligvis for Oldenburg.¹⁴ Endvidere bør disse steders placering langt fra et sandsynligt konfliktområde eller en grænsezone fremhæves. Bytypen genfindes siden bl.a. i Segeberg (efter 1150), Lauenburg (efter 1200) og muligvis Plön (efter 1160); disse middelalderlige købstæder ligger i grænsezonen mellem det saksiske område i Vestholsten og det indtil 1100-tallet slaviske Østholsten (fig. 8). Derudover kendes kombinationen: borg med suburbium længere østpå, f.eks. ved Stettin i Pommern, hvor den er dateret til omkring 1200.¹⁵

Over for dette står en anden form for tidlig bymæssig bosætning på den jyske halvø, der blandt andet præges af en fuldstændig mangel på et mindstemål af naturlig beskyttelse. At der enkelte steder på et fremskredet tidspunkt i bysamfundets historie blev anlagt en ofte bueformet vold omkring hele det bebyggede areal, tydeliggør blot den oprindelige sårbare strategiske situation. Det bedst kendte eksempel på denne slags bebyggelse er Hedeby ved Sliens sydlige bred, der er opstået af mindst tre, i perioder samtidige bosættninger ved Haddeby nors vestbred og først i 900-tallet blev koncentreret omkring det mindre bækløb, der forsynede handelspladsen med fersk vand.¹⁶ Tilsvarende gælder forøvrigt også for Ribe – uden vold – og Århus, der begge er opstået i vikingetid.¹⁷ Det er i denne forbindelse ofte blevet overset, at halvkredsvoldene såvel i Hedeby som i Århus tidsfæstes relativt sent til perioden mellem 950 og 1000, altså efter at begge byers eksistens er kendt i de skriftlige kilder.¹⁸ Derfor kan det være noget af et definitionsspørgsmål, hvorvidt denne særlige måde at befæste eller afgrænse et byareal på er karakteristisk for yngre vikingetid eller snarere indvarsler tidlig middelalder, som anlægget Brovold på Als kunne tyde på.¹⁹ Denne plads dateres til anden halvdel af 1100-tallet og tiden efter 1200 og skal efter alt at dømme ses i forbindelse med en yngre gruppe af bymæssig bosætning beskyttet bag en halvkredsvold, som ikke står til diskussion her.²⁰ Om 800-tallets åbne bytype har haft forbilleder sydpå, f.eks. i det nedresaksiske Bardowick ved Lüneborg, der var karolingerrigets nordøstlige forpost, synes vanskeligt at afgøre. Det af en udateret – i dag forsvundet – halvkredsvold afgrænsede byområde på ca. 100 hektars størrelse (Hedeby 24 hektar) ved floden Ilmenau er ikke tilstrækkelig undersøgt af arkæologerne endnu.²¹

For de nævnte lokaliteter fra tiden før år 1000 gælder, at både Hedeby og Ribe ligger i Sønderjylland. Først i midten af det 13. århundrede udskiltes Ribe i retslig henseende fra det efter 1115

oprettede jarle- eller hertugdømme Slesvig. Begge byer har tilfælles, at de tidligt var sæde for missionsvirksomhed, der for Ribes vedkommende åbenbart forblev på eller nær den oprindelige plads,²² mens det ikke vides, hvorvidt det ældste kirkecenter ved Slien lå i selve Hedeby og senere, i forbindelse med omflytningen i det 11. århundrede, placeredes i den nuværende købstad, eller om det kan lokaliseres ved middelalderens domkirke.²³ Hvornår landsdelens tredje bispestad, Haderslev, fik bystatus er ukendt. Det nævnes, at byens grundlæggelse formentlig falder i Valdemar den Stores kongetid.²⁴ Udgravninger og topografisk forskning inden for det gamle bycentrum har fortrinsvis været koncentreret i kvarteret omkring det tidligere Haderslevhus og har ikke givet ny viden om byens oprindelse.²⁵ Om »Gammel Haderslev« vest for den senere købstad kan betragtes som forgængerbebyggelse, er svært at afgøre, sålænge hverken nyt skriftligt materiale eller sikre arkæologiske fund giver baggrund for en nyvurdering af spørgsmålet.²⁶ Tilsvarende gælder forøvrigt for diskussionen omkring problemet, hvorvidt Åbenrå er opstået af fiskerlandsbyen Opnør og (Lille-)Tønder har været afhængig af et ældre Storetønder/Møgeltønder.²⁷

Indtil videre kan man derfor gå ud fra, at de ældste bydannelser i det middelalderlige hertugdømme Slesvig lå ved Ribe og Slesvig-Hedeby. Dette understreges af det arkæologiske materiale i regionen (fig. 3). Kun omkring disse to byer er der fremdraget vikingetidsfund i større antal inden for middelalderens byzone eller i umiddelbar tilknytning til denne. For alle andre middelalderkøbstæder i Sønderjylland gælder, at der ikke findes ældre fund i deres nærhed. Dette forhold kan ikke blot verificeres på overregionalt plan, men også belyses ud fra detailkort, f.eks. fra Flensborg og Egernførde.²⁸ Konklusionen af denne sammenligning må være den, at der ikke foreligger noget bevis for en bosætningskontinuitet fra vikingetid til middelalder ved byerne Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder, Flensborg og Egernførde. Tilsvarende gælder ligeledes for Kiel i Holsten, som det ses af kortet.²⁹ I Rendsborg fandtes der for kort tid siden grubehuse fra vikingetid nær den senere bykirke, placeret midt i den ældste købstad.³⁰ Bebyggelsens omfang, datering og varighed set i forhold til middelalderbyen er endnu uafklarede spørgsmål, så foreløbig kan byen ikke inddrages i denne del af analysen om de sønderjyske købstæder.

I den seneste tid er det takket være bl.a. arkæologiske undersøgelser lykkedes at få mere viden om Slesvigs og Ribes gamle centre. Når det disse steder har været muligt at supplere det skriftlige kildemateriale på væsentlig måde ved hjælp af jordfund, så skyldes det især de avancerede

Fig. 3. Vikingetidens fund og middelalderbyer i Sønderjylland. Omtegnet efter O. Harck.

dateringsmetoder, som udvikledes fra naturvidenskabeligt hold i løbet af 70-erne. I Slesvig kunne man f.eks. tidsfæste den første bebyggelse ved havnen nøjagtigt til bestemte år inden for anden halvdel af 1000-tallet ved dendrokronologiske målinger på træværk fra den ældste skibsbro.³¹ Spørgsmålet om, hvorvidt disse konstruktioner en skønne dag kan føres tilbage til tiden før 1066, da slaviske krigere ødelagde Hedeby på Sliens sydbred, er dog stadigvæk ubesvaret. Omvendt rejser sig et tilsvarende problem for bebyggelsen ved Haddeby nor, hvor det trods årtiers intensiv forskning ikke har været muligt at påvise en sikker bosætning efter slavernes hærgen.³² Den gamle diskussion om Slesvigs betydning som Hedeby's arvtager efter 1066 eller som samtidig, muligvis endog konkurrerende samfund er således langtfra afsluttet.³³

De senere års udgravninger i Hedeby havn har ganske vist frembragt fund, der muliggør en ny tolkning af hele denne videnskabelige problemstilling. Hidtil ukendte broanlæg fra handelspladsens yngste fase kan tydes som et sidste forsøg fra Hedeby's indbyggere på at imødegå en isolering som følge af, at nye skibstyper fik indpas i Østersøen efter år 1000.³⁴ Disse fartøjer kunne ikke længere trækkes op på strandbredden om natten i lighed med vikingernes langskibe og krævede derudover betydelig dybere vand og bedre besejlingsforhold end dem Haddeby nor bød på.³⁵ Begge dele fandtes omkring bebyggelsen på Sliens nordbred.

Samtidig med denne udvikling på handelsområdet gennemgik samfundet som helhed en større forandring. Kongemagtens og kirkens fælles fremgang som førende magtfaktorer inden for riget satte varige spor i byernes undergrund. Lokaliseringen af bygningsrester fra den i de historiske kilder nævnte kongsgård, af flere kirker og mulige voldrester og gader i Slesvigs første større bebyggelse omkring domkirken står sammen med borganlægget på Mågeøen, der dateres til begyndelsen af det 12. århundrede, i tydelig kontrast til det arkæologiske materiale fra Hedeby, som ikke kender til bygninger af tilsvarende kvalitet.³⁶ Hvorvidt der ud over disse tværvolde nord for domkirken har været palisadehegn eller en jordvold rundt omkring hele det bebyggede område, vides ikke. Der henvises i den forbindelse til de skriftlige kilders oplysning om, at indbyggerne i 1131 formåede at forsvare sig, da kong Niels og sønnen Magnus gik til angreb på Slesvig ved at gå over den tilfrosne Sli.³⁷ Af H. Stoobs oversigt, der danner grundlag for fig. 4–5, erkendes, at en voldforskydning i nordlig retning skyldes en udvidelse af byarealet før 1200. Til de ældste gader hørte

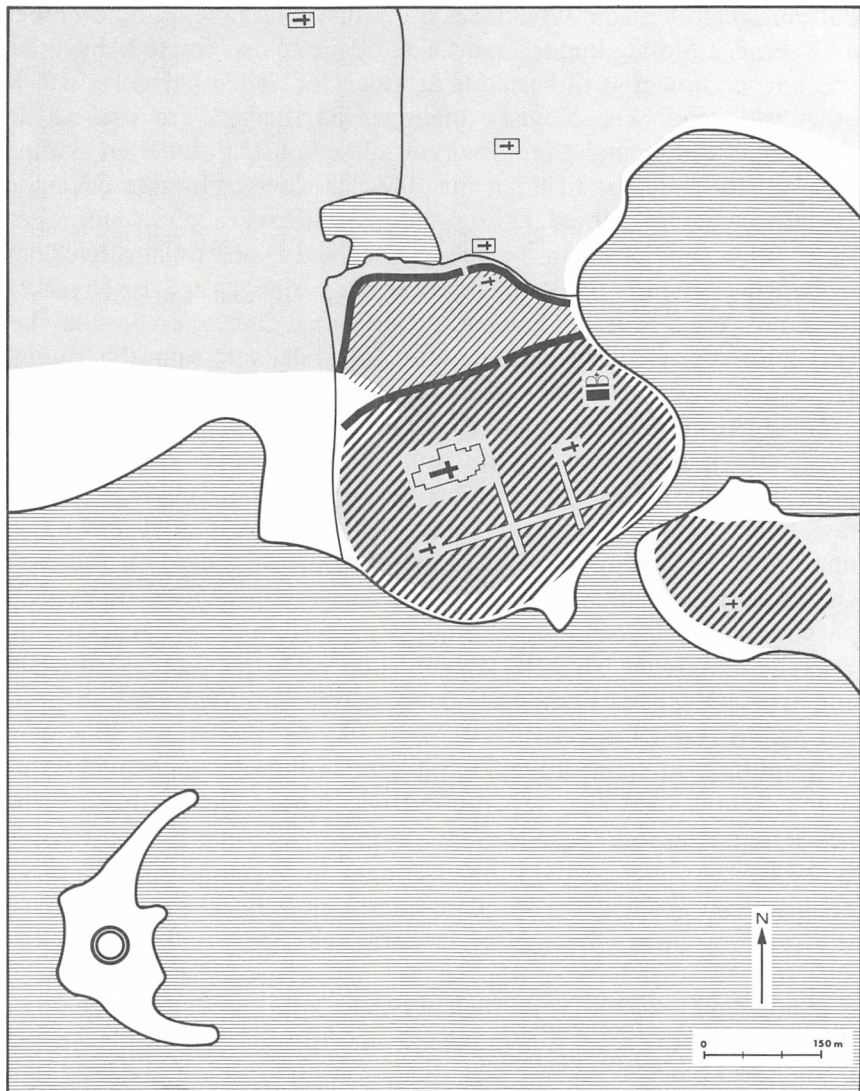

Fig. 4. Slesvigs begyggelse i 1100-tallet. Byens udvikling i to udvidelsesfaser markeret ved voldene. Om disse kun har beskyttet byen mod landsiden eller endog har ført hele vejen rundt er ukendt. Domkirke, andre kirker, kongsgården og gaden Fule Twiete indtegnet. Kysten viser middelalderens strandbred. Mågeøen med hertugborg. Grundmoræne gråfarvet. Omtegnet efter H. Stooß.

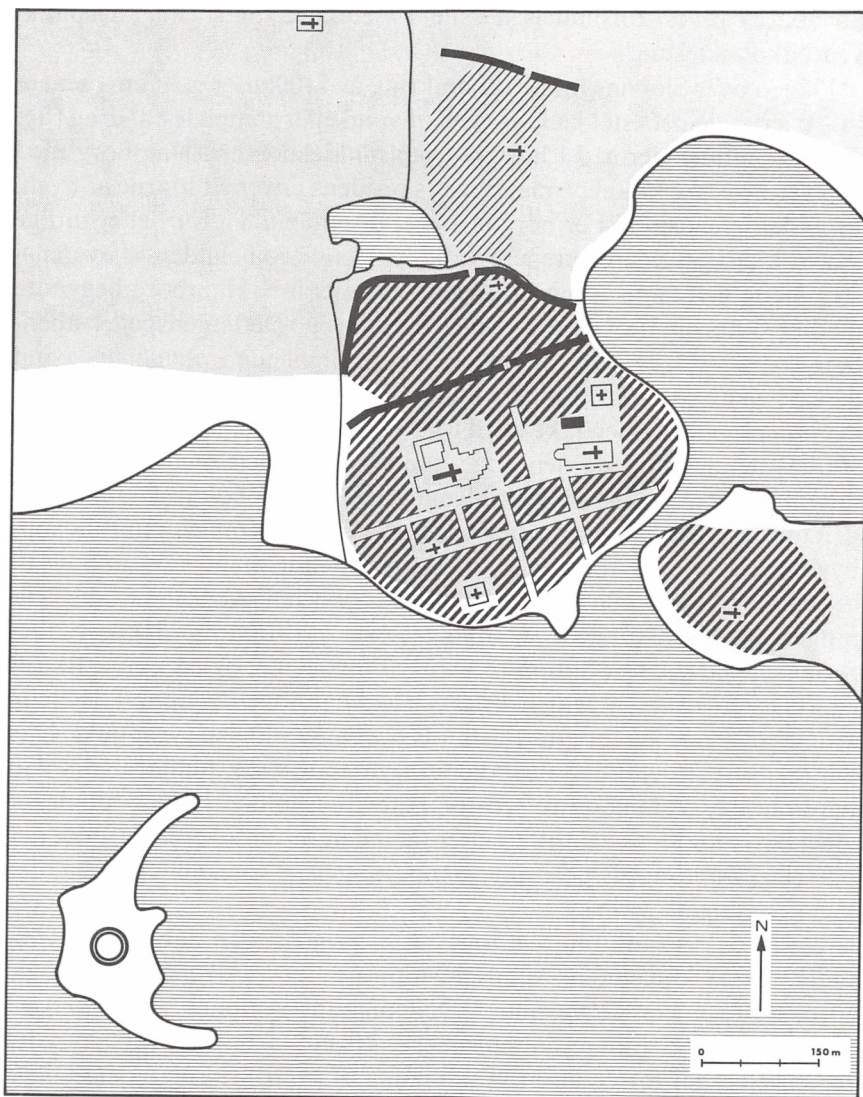

Fig. 5. Slesvigs byplan efter 1200. Planen viser den nordlige udvidelse, kirkerne, klostrene (med lille korssignatur), torvet og torvekirken St. Trinitatis, dertil øst-vest-gaden nord for Fule Twiete. Omtegnet efter H. Stooß.

åbenbart øst-vest-forbindelsen Fule Twiete, der tog sit udgangspunkt ved Nikolaikirken.³⁸

Planen over Slesvigs første tid omkring år 1100 viser et af en – senere to – tværvolde befæstet næs omgivet af vand eller sumpede engdrag (fig. 4). Den minder dermed i høj grad om middelalderens Hamborg med den verdslige og kirkelige magthavers residens i hver sit hjørne af byen. Et andet lighedspunkt er borganlægget liggende uden for det egentlige byareal, adskilt ved et bredere vand.³⁹ Denne iøjnefaldende overensstemmelse giver anledning til følgende diskussion. Hamborg begyndte med et suburbium omkring et fast borganlæg. Dette genspejler åbenbart et bestemt samfundsmønster, idet en lignende opbygning – som nævnt – genfindes 250 år senere under tilsvarende ydre omstændigheder i Gammel Lybæk, men ikke nord for Ejderen. Her kendtes derimod i 8–900-tallet udelukkende den åbne handelsplads med bymæssig bosætning. Hverken det historiske kildemateriale, de arkæologiske fund eller den topografiske situation f.eks. i Hedeby fortæller om en samfundsofbygning, hvor enkeltpersoner i en fremtrædende magtposition kom til at præge bebyggelsen eftertrykkeligt ved forsvarsanlæg eller enkeltbygninger svarende til dem, vi finder f.eks. i Hamborg. Fællesskabet formåede ganske vist at opføre Danevirkevoldene, og en konge fik sat en runesten over en falden kriger. Dog har ingen gruppe i Hedeby kunnet markere sig for eftertiden ud fra et arkæologisk synspunkt, hvis der ses bort fra en lokal overklassens rigmandsgrave, blandt andet den berømte bådskammergrav syd for Halvkredsvolden.⁴⁰ Der foreligger altså bevis for en social differentiering inden for datidens samfund, der – bortset fra kongens position – sandsynligvis er forskellig fra den, der kendtes længere sydpå.

Da Hedebys funktion overtoges af Slesvig i anden halvdel af 1000-tallet, var vikingetidens samfundsmønster i den ovenfor skitserede form stort set gået i opløsning.⁴¹ Nye magtinstitutioner trådte nu også frem nord for Ejderen i europæisk tilsnit. Hermed var de ydre forudsætninger for en ensartet udvikling af bystrukturen i 1100-tallets Hamborg og Slesvig givet. Hertil kom så behovet for etableringen af en selvstændig købmandsstand som et vægtigt aktiv inden for middelalderens samfundstruktur.

Kortet fig. 3 med indtegnning af vikingetidsfund og middelalderbyer giver ud over de førnævnte oplysninger om den lokale bebyggelseskontinuitet anledning til at fremsætte følgende tolkning. Middelalderkøbstæderne uden tradition siden vikingetid kunne f.eks. være grundlagt ved magtbud ud fra forudbestemte kriterier. Det er f.eks.

iøjnefaldende, at disse byer udviser en ensartet topografisk beliggenhed ved eller med adgang til åbent vand, og at de er anlagt på steder uden for det af vikingebønderne opdyrkede område.⁴² Som et vigtig argument for en vis form for planlægning kan der henvises til en retshistorisk baggrund for problemstillingen. Mange gamle byer i Danmark lå på kongens jord, det såkaldte kongelev.⁴³ Fra Ribe og Hedeby foreligger der henvisninger til, at landets førstemand i vikingetiden ejede jordarealer, som blev stillet til disposition for det ældste missionsarbejde i eller ved disse to byer.⁴⁴ Kongelevet var i valdemarstiden en del af kongemagtens økonomiske grundlag. Det forklarer, hvorfor optællingen af rigets indtægter i Valdemars jordebog netop omfatter mange af de nye købstæder som skattepligtige over for kongen.⁴⁵ En del af disse jorder bestod i tidlig middelalder af uopdyrkede arealer, alminding, som kongedømmet allerede i Svend Tveskægs dage forsøgte at drage ind under kronens besiddelse.⁴⁶ En diskussion omkring denne fortolkningsmulighed vil blive taget op senere.

Oplysningerne om samtlige sønderjyske byers ældste historie er generelt set få og mangelfulde med hensyn til konkrete informationer om den enkelte bys tilblivelsesproces. Indirekte er det dog lykkedes for historieforskningen at få fremdraget flere aspekter, der kan bruges til belysning af de tidlige købstæders udvikling. Hertil hører f.eks. en analyse af de første handelsslags – gildernes – forhold, som E. Hoffmann for nogen tid siden offentliggjorde som en slags arbejdshypotese.⁴⁷ Den går i korthed ud på at dele hertugdømmets yngre byer op i to grupper baseret på tilstedeværelsen af henholdsvis knudsgilder fra omkring 1200 og nikolajgilder fra ca. 1250. Til trods for usikkerhed omkring visse byers gildeforhold bidrager E. Hoffmanns undersøgelse med nye synspunkter i den diskussion, denne artikel tager op udfra andre forudsætninger.

Den arkæologiske forskning har med hensyn til de i 12–1300-tallet grundlagte byer ikke givet mange resultater. Fra de nordslesvigske købstæder findes så godt som ingen beretninger om en udgravningsvirksomhed eller om bytopografiske studier inden for middelalderens byzone.⁴⁸ Syd for grænsen foreligger der derimod en fremragende topografisk undersøgelse af det ældste Flensborg.⁴⁹ Den enestående chance, nedgravningen af et fjernvarmenet kunne have givet for supplerende viden om fjordbyens oprindelse, blev ikke udnyttet til trods for henstilling i den retning.⁵⁰ Kun i Slesvig og Egerfærde har saneringsprojekter og opførelsen af nybygninger været under kontrol fra videnskabeligt hold. Førstnævnte sted udgør udgravningsvirksom-

heden en del af et større forskningsprojekt, der fortrinsvis beskæftiger sig med 1000-tallets og 1100-tallets historie, altså tidsrummet omkring flytningen fra Haddeby nor til Sliens nordbred.⁵¹ I denne forbindelse har spørgsmålet omkring valdemarstidens samfund og struktur været inddraget i undersøgelserne. Resultaterne foreligger trykt i flere afhandlinger; en planlagt omfattende publikation af materialet kan dog medføre forskydninger og en nyvurdering af 1200-tallets byhistorie. Af H. Stoobs byplan fremgår ikke bare en betydelig udvidelse af det nordlige bebyggelsesområde i det 13. århundrede – set i forhold til den forudgående periode – men også to nye klostres placering ved havnen og på den ældre kongsgårds ruin (fig. 5).⁵² V. Vogels udgravninger nord for Rådhuspladsen henviser derudover til et markant skift i bosætningsstrukturen mellem byens første tid, dateret til det tidlige 12. århundrede, med en åbenbar planløs bebyggelse uden tilknytning til torvet og et yngre afsnit i 13–1400-tallet, der karakteriseres af en systematisk matrikelinddeling.⁵³ Fundet af en tidlig, hidtil ukendt kirke omgivet af en tilhørende gravplads under torvets brolægning i sommeren 1982 har konkretiseret formodningen om en tilbunds gående nyordning af byområdet efter 1200.⁵⁴ Efter alt at dømme var kirken i brug mellem 1091 og 1205. V. Vogel tidsfæster på dette grundlag det første torv over kirkeruinen til det 13. århundrede. Samtidig med opførtes Trinitatiskirken ved siden af markedspladsen; den blev nedrevet efter reformationen.⁵⁵ Det formodes, at der i gammel tid lå en gyde mellem torv og havnepladsen mod syd. Denne krydsede den førnævnte øst-vest-forbindelse »Fule Twiete« og dannede muligvis sammen med Hafenstrasse de vigtigste passager til skibsbroen.⁵⁶ Den ny byplan omkring torvet brød med den gamle ordning. Hvorvidt dette også indebar, at »Fule Twiete« i betydning afløstes af den nordligere beliggende parallelgade (Süder-Dom-Strasse, Töpferstrasse) er svært at bedømme. Denne vejføring ville være uden tilknytning til et gade- eller vejsystem, der strakte sig uden for byens område, men den forbandt byens nye centrum, omfattende markedsplads, torvekirke, rådhus og gildehus, med domkirkekvartret.

Om Egerfnørdes oprindelse giver det historiske kildemateriale kun sparsomme oplysninger, idet byens arkiv sandsynligvis gik til grunde ved en brand i 1416 eller 1417.⁵⁷ Lokaliteten på halvøen mellem Østersøen og Vindeby nor nævnes første gang i et holstensk dokument fra 1197 (fig. 6). I 1231 forekommer navnet Egernborg i Valdemars jordebog. Betegnelsen dukker op for sidste gang i 1441, men forinden bruges den i tilknytning til et statholdernavn og er i 1420 dokumenteret

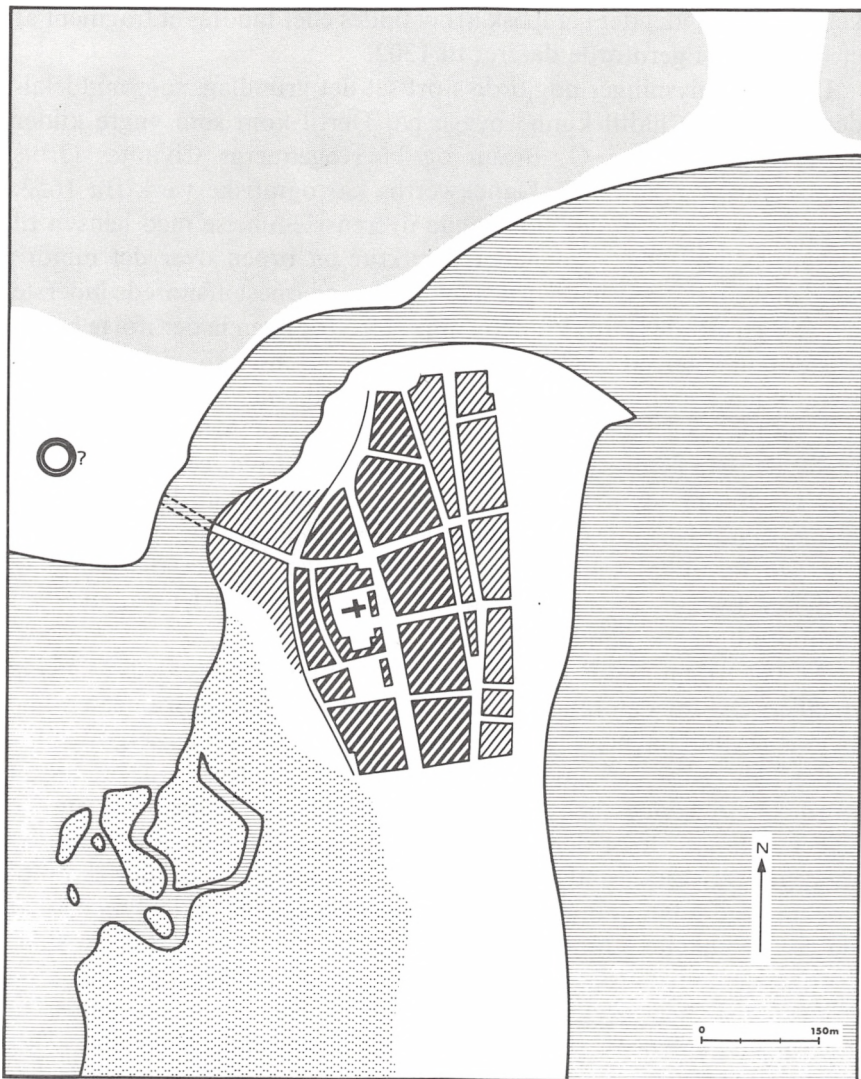

Fig. 6. Egernførdes byudvikling. Øst for den ældste bosætning omkring kirke og torv strandvoldbebyggelsen. Omtegnet efter O. Harck.

i forbindelse med borgens genopbygning kort efter byens brand. En kilde i 1288 fremhæver Egernførdes status som retsområde – et »judicio« –, ikke som en bymæssig bebyggelse. Retsformen »købstad« anføres første gang i 1325. 23 år tidligere har staden dog været en

kendsgerning, idet der i et lybsk arkiv findes eller fandtes et fragment af et bysegl fra Egernførde dateret til 1302.

Disse få oplysninger udgjorde stort set det grundlag, som middelalderhistorikerne hidtil kunne bygge på. Dertil kom som yngre kilder bykort og billeder i G. Braun og F. Hogenbergs *Civitates Orbis Terrarum* fra 1584 og C. Danckwerths kartografiske værk fra 1652. Disse viser blandt andet vidtgående overensstemmelse med hensyn til kirkens beliggenhed, gadenettets struktur og broen over det mindre sund mellem Østersøen og den siden istiden nærmest afsnørede inderste del af Egernførde fjord, Vindeby nor. Nord for byen lå der ifølge begge kortdokumenter en vold nær Borby kirke. Denne anses for at have været uden betydning for middelalderens bydannelse. I hvert fald var den sløjfet, da landsbykirken i Borby opførtes omkring 1200 på den plads, der kan tænkes at have været et ældre voldsteds centrum. Stikket hos G. Braun og F. Hogenberg viser derudover jordsoklen til en tårnby nordvest for det smalle sund. Her drejer det sig sandsynligvis om den fæstning, som navnet Egerneborg var knyttet til. Indirekte henviser byens våben til denne tolkning, idet billedet gengiver en tårnby liggende umiddelbart ved vandet.

Af G. Braun og F. Hogenbergs stik fremgår desuden følgende detaljer: Øst for den brede hovedgade, der før i tiden førte fra en lille byport i syd til havnen i nord, hvor der kan have ligget et færgested før broen blev opført, er gadenettet vifteformet – smallest i syd, bredest i nord. Dette skyldes bebyggelsen af et strandvoldsystem med husene liggende højest, hvor der var tørt, og gaderne lagt i de smalle render mellem hver større sandaflejring. Gadesystemet er bibeholdt helt op til vor tid. Ved udgravninger og kartografiske analyser er det lykkedes at datere de enkelte strandvoldafsnit takket være fund af typiske skår. Derigennem er de topografiske forhold nu sikret både i geologisk og arkæologisk henseende. Hvis man går ud fra, at sandtilførslen til Egernførde-halvøens strand har været nogenlunde konstant siden byens grundlæggelse efter 1200, er det endog muligt at beregne den middelalderlige strandbreds beliggenhed og derefter at rekonstruere bebyggelsens oprindelige omfang omkring hovedgaden, kirken, der af fagfolk dateres til 1200-tallet, og torvet. Nye udgravninger vest for sidstnævnte sted har givet dokumentation for, at en bebyggelsesudvidelse i den retning var utænkelig på grund af faren for oversvømmelse hver gang vestenstormene piskede Vindeby nor op. Imellem kulturlag fra 13–1400 fandtes tydelige sandaflejringer, der kun kan være opstået som følge af sedimentation under højvande. Den eneste nogenlunde

sikre bebyggelsesmulighed lå derfor i strandvoldområdet øst for bykernen. Denne »nystad« blev forbundet med hovedgaden ved smalle gyder, anlagt i forbløffende regelmæssig afstand på tværs af strandvoldene, mens gadenettet vest for hovedgaden viser en mere eller mindre buetformet struktur omkring kirke og torv. I forbindelse med brobyggeriet før 1584 anlagdes en senere »nystad« mellem den ældste bebyggelse og broens sydlige ende. Den karakteriseres af en forholdsvis bred gadeudbygning i klar modsætning til de smalle tværgyder i centrum.

I forbindelse med denne tolkning rejstes spørgsmålet, hvorvidt 15–1600-tallets kort gengiver Egernefærdes byplan før branden og dermed dokumenterer middelalderens forhold. I flere snit nord for kirken omkring en af de smalle passager lykkedes det at påvise en pladskontinuitet fra den første bebyggelses dage op til vor tid, hvormed G. Braun og F. Hogenbergs stik vinder som historisk kilde. Et sted kunne der f.eks. måles indtil ti lag af stampet lergulv liggende tæt over hinanden. Det nederste tildækkede planeringsfyld med skår fra ca. 1300, altså fra en periode efter byens grundlæggelse. Materialet viser, at sidegaden nord for kirken ikke hører til byens ældste kvarter, der sandsynligvis i den første tid kun bestod af hovedgaden, kirken og torvet, hvor der ikke har været mulighed for udgravninger endnu.

Egernefærdes kirke og den såvel arkæologisk som historisk set udaterede kvadratiske markedsplads er anlagt ved siden af hovedgaden fra syd til nord på den måde, at der kunne opføres bygninger både mellem kirke og torv, kirke og hovedgade, markedsplads og hovedgade. Denne placering af torv og kirke i forhold til hovedfærdselsåren genfindes flere steder i Sønderjylland (fig. 7–8). I Rendsborg fører den gamle hovedvej (Mühlenstrasse–Schleifmühlenstrasse) tværs over Ejderøen. Kirke og torv ligger lidt tilbage i forhold til denne, adskilt ved enkelte bygninger. Mindre gyder (Hohe Strasse og Neue Strasse) forbandt markespladsen med skibsbroen vest for 1200-tallets bebyggelse. Åbenbart lå den ældste borg under den nuværende slotsplads.⁵⁸ Tilsvarende gælder for Flensborg – Nørretorv og Søndertorv. Sidstnævnte sted kunne hovedgaden på grund af terrænforholdene ikke forlænges sydover, men delte sig i øst-vest-forbindelsen Frisergade og Angelbogade. Fra Nørretorv fører Skibbrogade ned mod havnen. Byens »faste hus« lå efter alt at dømme i Mariegade på »Hjemmets« grund.⁵⁹ Til denne bytype hører endvidere Tønders grundplan. Ved den dominerende øst-vest-gade på tværs af den oprindelige lille holm (Vestergade–Storegade–Østergade) ligger markedspladsen og Nikolajkirken, hvis sene datering til midt i det 14. århundrede overrasker. Dog

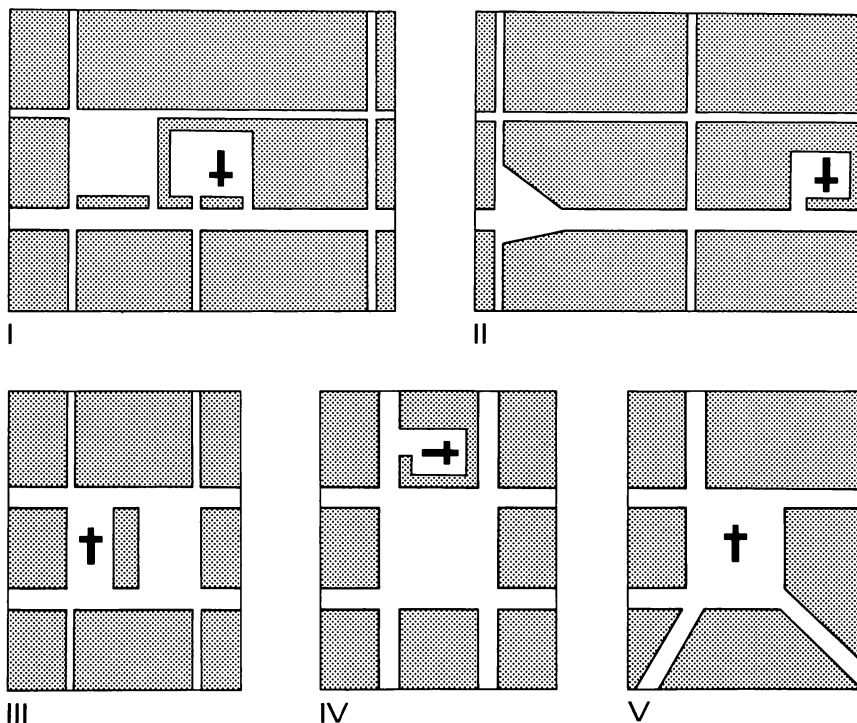

Fig. 7. Oversigt over bytyperne i Slesvig og Holsten.

er det ikke udelukket, at den er opført på en ældre ukendt kirketomt. Fra hovedgaden fører flere gyder til den tidligere skibsbro ved Vidåen. Tønderhus ligger afsides i forhold til den ældste bymæssige bosætning.⁶⁰ V. Lorenzen og S. Schoubye beskriver og daterer en gennemgribende regulering af byens grundforhold til tiden omkring 1230, »hvor der tilsyneladende ovenfra dikteres en storstilet byplanlægning, der først finder sit sidestykke i dette århundrede«. ⁶¹ Det fremgår ikke af sammehængen, hvorpå V. Lorenzen og S. Schoubye bygger denne sikkert rigtige antagelse, der stort set er koncentreret omkring en beskrivelse af den markante grundinddeling i lange smalle »stavne«, der i lignende form kendes fra andre sønderjyske byer. Den ældste bebyggelse i Tønder har ifølge lokalhistorikernes mening ligget omkring den nedbrudte St. Laurentius-kirke i Vestergade. Hvorvidt dette kan underbygges ved hjælp af arkæologiske fund eller igennem det historiske kildemateriale, er det umuligt at bedømme ud fra de

Fig. 8. Fordelingen af bytyperne (fig. 7) mellem Elben og Kongeå. Slesvig er på grund af usikkerhed omkring 1200-tallets gadeføring ikke medtaget i oversigten. Holstenske købstæder fra middelalderen med kombinationen: Borg-suburbium er indtegnet med et X. Grænsen mellem det slaviske og det saksiske område i Holsten, Limes Saxoniae, indtegnet mellem Kiel og Lauenborg.

foreliggende publikationer. I forbindelse hermed bør den med forbehold fremførte hypotese som en øst-vest-hovedgade lige syd for domkirken og torvet i Slesvig indføjes, idet et centralt gadesystem med torv og smøger til havnen i denne udformning svarer til den her omtalte byplatype »I«. I kvarteret omkring Slesvigs torv kunne byarkæologerne – som nævnt – påvise en nyordning af matrikelsystemet og dertil datere markedspladsen til efter 1205. Det vil sige, at der foreligger kriterier for en regulering af ældre bebyggelse eller muligvis en systematisk bygrundlæggelse i forskellige sønderjyske byer.

I Åbenrå, Sønderborg og Burg på Femern, der siden valdemarstiden hørte ind under hertugdømmet Slesvig, viser byplanen derimod en afvigende opbygning. Hovedgaden er udvidet til et trekantet torv i bebyggelsens ene ende, mens kirken ligger i den modsatte (type II).⁶² En tredje bytype i Sønderjylland kendes fra Haderslev. Den karakteriseres ved to hovedgader på hver side af såvel torv som domkirke (type III). En tilsvarende opbygning genfindes f.eks. i Svendborg.⁶³ Syd for Ejderen dominerer helt andre grundplaner. I flere østholstenske købstæder krydses torvet af to par parallelgader (type IV: Lybæk, Kiel, Neustadt, Heiligenhafen?), hvorimod byer og flækker langs vestkysten kendetegnes af en midt på markedspladsen liggende kirke (type V: Wilster, Meldorf, Wesselburen, Garding?).⁶⁴

Den fremførte opdeling af regionens middelalderlige bysamfund i en slesvigsk bygruppe over for en tilsvarende i det holstenske er selvfølgelig kun et tolkningsforsøg ud fra det lidet, de historiske kilder, det arkæologiske materiale og de topografiske forhold giver af viden. Den iøjnefaldende overensstemmelse mellem de enkelte byers grundplan må tages med forbehold, så længe vi ikke har dokumentation for, at de ældste bykort virkelig genspejler middelalderens struktur. Forudsætningen for en kontrol af teorien om en forudbestemt opdeling af de områder, der i løbet af 1200-tallet blev til levedygtige købstæder, er arkæologiske udgravninger inden for byernes centre. Fremover gælder det derfor om at sikre alle spor af ældre bebyggelse, af den primære matrikelinddeling og det centrale gadenets udformning. Erfaringerne fra Slesvig og Egernførde viser det perspektiv, der netop ligger i byarkæologisk forskning i Sønderjylland.

Både Lybæk, Kiel og Neustadt blev grundlagt ved påbud ovenfra. Fra Neustadt kendes endog enkeltheder om de schauenborgske grevers indsats i selve planlægningsfasen.⁶⁵ Hvis de nord for Ejderen liggende købstæder uden tradition siden vikingetidens dage skulle være opstået med en lignende baggrund, som analysen af byplanerne lægger op til, så

er det rimeligt at stille spørgsmålet, hvem der i 1200-tallet havde magt til og interesse i at gennemføre en så grundlæggende strukturforandring i hertugdømmet. I dag er det hverken muligt eller rimeligt at svare herpå. Både det arkæologiske og det historiske materiale er endnu alt for spinkelt til spekulationer i den retning. Hertil kommer endvidere, at forholdet mellem byerne og de i deres nærhed liggende borge mange steder er ukendt med henblik på borgenes status overfor konge, hertug eller kirke og derudover – som arkæologisk kriterium – med hensyn til deres opbygning, datering og samtidighed overfor »civilbebyggelsen«. Topografisk set kendes forskellige borgplaceringer. De giver dog intet grundlag for en opdeling i geografisk eller historisk henseende. Voldsteder liggende på en ø uden for byen eller adskilt fra denne ved et sund eller et vandløb kendes f.eks. fra Sønderborg, Slesvig og Egernførde og derudover fra byer uden for Sønderjylland. Borgpladser ved middelalderbebyggelsens grænse eller i den nære bymark er overleveret fra blandt andet Burg, Rendsborg, Flensborg, Åbenrå og Haderslev, fra Holsten og fra Nørrejylland.

Til trods for adskillige forbehold med hensyn til tolkningen af det arkæologiske og topografiske materiale og en del usikkerhed på grund af den forholdsvis mangelfulde historiske viden, som denne undersøgelse bygger på, bør det afsluttende forsøges at tegne en skitse af middelalderens byudvikling. Den ældste bytype nord for Elben bestående af en borg med suburbium findes ikke i Sønderjylland, men derimod i det holstenske (Hamborg, Gammel Lybæk, Oldenburg? Segeberg, Lauenburg og Plön?). Nord for Ejderen dominerer som første bymæssige samfund åbne bopladser (Hedeby og Ribe). Halvkredsvolden ved Haddeby nor, der dateres til slutningen af 900-tallet, kan være en forløber for en typisk måde at befæste middelalderbyer på, idet tilsvarende befæstninger findes ved senere bydannelser (Brovold, Horsens, Viborg, Ålborg, København). Af middelalderkøbstæderne med kontinuerlig bebyggelse siden vikingetid kendes kun Ribe og Slesvig, såfremt denne by opfattes som Hedebyes efterfølger. Hvorvidt noget tilsvarende gælder for Rendsborg er ukendt. Omkring de andre middelalderbyer i Sønderjylland, der opstod omkring og efter 1200, Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder, Flensborg og Egernførde foreligger der ingen spor af vikingetidsbosætning i umiddelbar nærhed. Dette kan tolkes som en bevidst bygrundlæggelse ved magtbud på rigets jord uden for tidligere opdyrkede områder. Denne antagelse understreges af bemærkelsesværdig overensstemmelse i topografisk henseende og byplanens udforming, der står i kontrast til byerne i Øst-

og Vestholsten. Denne antagelse underbygges af arkæologiske fund omkring torvet i Slesvig, der sandsynliggør en gennemgribende nyordning af matrikelsystemet efter 1200, altså i hertugdømmets egentlige bygrundlæggelsesfase. Spørgsmålet om den politiske hensigt med og den økonomiske baggrund for disse nye bysamfunds oprettelse i 1200-tallet er foreløbig ukendt i enkeltheder. Situationen i Nordeuropa var i denne periode moden til en omstrukturering af samfundet dels som følge af udfordringen fra byerne langs den tyske Østersøkyst, dels på grund af kongemagtens etablering som den sikkerhedsgarant, der var forudsætning for et handelsøkonomisk opsving i datidens Danmark.

NOTER

1. Artiklen bygger på et foredrag holdt i Odense, Ålborg, Sønderborg, Tønder, Haderslev, Slesvig og Egernfærde.
2. Vita Anskarii cap. 12; cap. 16.
3. R. Schindler: Ausgrabungen in Alt Hamburg. Hamburg 1957, 103 ff.; H. Thomsen: Hamburg. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands 1, Stuttgart 1964, 83 ff.
4. G. Köhler: Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik. H. Jankuhn, W. Schlesinger, H. Steuer (udg.): Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter 1, Göttingen 1973, 61 ff.
5. H. Koch: Kongemagt og kirke. Politikens Danmarkshistorie 3, 1969, 28.
6. F. Rörig: Die europäische Stadt im Mittelalter. Göttingen 1955, 5 ff.
7. Beretningerne findes i ovennævnte bog af R. Schindler (note 3), i tidsskriftet Hammaburg 1–7, 1948–61 og i: R. Schindler: Die Bodenaltertümer der Freien und Hansestadt Hamburg. Hamburg 1960.
8. R. Schindler, anf. sted (note 3) 112 ff.
9. D. Bohnsack: Der Bischofsturm im Hamburger Stadtkern. Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern 7, Mainz 1967, 94 ff.; R. Schindler, anf. sted (note 3) 163 ff.
10. W. Neugebauer: Der Burgwall Alt-Lübeck. Offa 21/22, 1964/65, 127 ff.; H. Andersen: Det bjerg, der kaldes Gamle Lybæk. Skalk 1979, h. 2, 9 ff.; G. Fehring: Alt Lübeck und Lübeck. Zur Topographie und Besiedlung zweier Seehandelszentren im Wandel vom 12. zum 13. Jahrhundert. Die Heimat 89, 1982, 181 ff.
11. F. eks. Stellerburg ved Heide i Ditmarsken (H. Jankuhn: Die Frühgeschichte. Geschichte Schleswig-Holsteins 3, Neumünster 1957, 67 ff.), Kaaksburg i Ditmarsken (K. W. Struve: Probleme der Burgenforschung im frühgeschichtlichen Holstengau. Urkirchspiel im Holstengau. Hademarschen 1965, 18, Abb. 2.
12. K. W. Struve: Die Burgen in Schleswig-Holstein 1. Neumünster 1981.
13. K. W. Struve, anf. sted (note 12) 37 ff.
14. K. W. Struve, anf. sted (note 12) 37, Abb. 2.
15. J. Habich: Stadtkernatlas Schleswig-Holstein. Neumünster 1976, 16 ff.; 88 ff.; 136 ff.; L. Leciejewicz: Die Entstehung der Stadt Szczecin im Rahmen der frühen Stadtentwicklung an der südlichen Ostseeküste. H. Jankuhn, W. Schlesinger, H. Steuer

- (udg.): Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter 2, Göttingen 1973, 209 ff., Abb. 5.
16. H. Jankuhn: Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit⁶. Neumünster 1976, Abb. 25; 26; 28.
 17. M. Bencard: Ribes ældste udvikling. Mark og montre 1971, 20 ff.; M. Bencard: Jagten på Ribe. Skalk 1974, h. 2, 7 ff.; M. Bencard: Ribe zur Zeit der Wikinger. Acta Visbyensia V, 1974, 165 ff.; M. Bencard (udg.): Ribe Excavations 1970–76, 1, Esbjerg 1981; S. Jensen, P. Madsen, O. Schjörning: Udgravninger i Ribe 1979–1981. Mark og montre 1982, 50 ff.; H. Andersen, P. Crabb, H. Madsen: Århus Søndervold, en byarkæologisk undersøgelse. 1971.
 18. H. Andersen, H. Madsen, O. Voss: Danevirke. 1976, 68 ff.; H. Andersen, P. Crabb, H. Madsen, anf. sted (note 17) 267 ff.
 19. J. Kock: Brovold. En befæstet bebyggelse fra tidlig middelalder. Kuml 1978, 193 ff.
 20. F.eks.: Viborg: H. Krongaard Kristensen, J. Vellev: En ikke ringe ære for byen. Skalk 1982, h. 5, 3 ff.; Ålborg: J. Kock: Den enbenede mand. Skalk 1971, h. 4, 18 ff.; J. Kock: Byarkæologisk topografi i Aalborg. Hikuin 2, 1975, 187 ff. Stege: S. Nielsen: Stegeborg. Skalk 1980, h. 4, 3 ff.; København: H. Andersen: Havn. Skalk 1967, h. 1.; Horsens: C. Andreasen, T. Lassen, O. Schjörning: Horsens – en middelalderbys udvikling. Hikuin 3, 1977, 41 ff., fig. 5.
 21. W. Hübener: Eine topographisch – archäologische Studie zu Bardowick, Kr. Lüneburg. Studien zur Sachsenforschung 4, 1982, 111 ff.
 22. Se note 17.
 23. H. Stoob: Zur Topographie von Alt-Schleswig. Acta Visbyensia V, 1974, 117 ff.
 24. Sammenfattende: E. Hoffmann: Beiträge zur Geschichte der Stadt Schleswig. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-holsteinische Geschichte 105, 1980, 53 ff. H. Matthiessen: Haderslev og Aabenraa. København/Flensborg 1925.
 25. H. Neumann: Pottemagerovnen under Jomfrugang i Haderslev. Haderslev amts museum, 1949, 16 ff.; H. Neumann: Højgade. Haderslev amts museum 4, 1953, 23 ff.; J. Hertz: Apotekergade 11, Haderslev. Haderslev amts museum 9, 1961, 13 ff.; H. Neumann: Hvor lå Hansborg slot? Haderslev amts museum 13, 1968, 35 ff.; H. Fangel: Det middelalderlige Haderslevhus. Nordslesvigske museer 4, 1977, 51 ff.; H. Fangel: Grevens gård i Haderslev. Nordslesvigske museer 6, 1979, 122 ff.; S. Wulff Andersen, F. Rieck: Et hjørne af Hansborg slot. Nordslesvigske museer 7, 1980, 60 ff.
 26. E. Hoffmann, anf. sted (note 24) 54.
 27. H. Matthiessen, anf. sted (note 24) 52; J. Hvidtfeldt i J. P. Trap: Danmark 10, 3, 1967, 846 ff.; V. Lorenzen, Oprindelse – Beliggenhed og Byplan. M. Mackeprang (red.): Tønder gennem Tiderne, Tønder 1943, 34.
 28. J. Röschmann: Vorgeschichte des Kreises Flensburg. Neumünster 1963, 79, Abb. 20; O. Harck: Egernførdes oprindelse. H. Jørgensen, O. Olesen, F. Thygesen (red.), Egernførde bys historie. Flensburg 1980, 9 ff., fig. 4; O. Harck: Stadtkernforschung in Eckernförde – Ein Beitrag zur Diskussion der Entstehung früher Städte in Schleswig und Holstein. Offa 37, 1980, 232 ff., Abb. 3.
 29. H. Hinz: Archäologische Beobachtungen in der Altstadt von Kiel. Kiel-Papers 72, Kiel 1972, 100 ff.
 30. Offa 38, 1981, 472.
 31. V. Vogel, Die Anfänge des Schleswiger Hafens. Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 22, 1977, 21 ff.

32. Meddelt af dr. K. Schietzel, Slesvig.
33. H. Schledermann: Slesvig/Hedeby's tilblivelse. Sønderjyske Årbøger 1966, 16.
34. K. Schietzel, O. Crumlin-Pedersen: Havnen i Hedeby. Skalk 1980, h. 3, 4 ff.
35. D. Ellmers: Frühmittelalterliche Handelschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa. Neumünster 1972; D. Ellmers: Schifffahrt. Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern 9, Mainz 1968, 85 ff.
36. Kongsgården: C. Radtke: Aula und castellum. Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 22, 1977, 29 ff.; D. Lafrenz; Das Graukloster in Schleswig. Baudenkmale in Gefahr 6, Kiel 1982. Kirker: H. Stoob, anf. sted. (note 23); V. Vogel, Die Ausgrabung der Nikolaikirche in Schleswig. Offa 28, 1971, 181 ff.; C. Radtke: Historische Untersuchung zur Schleswiger Nikolaikirche. Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 20, 1975, 42 ff.; G. Mettjes: Rekonstruktion und bauhistorische Stellung der Nikolaikirche zu Schleswig. Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 20, 1975, 64 ff.; J. Vellev: Die Ausgrabung der Rundkirche »St. Michaelis« in Schleswig. Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 18, 1973. Volde og gader: C. Radtke: Aula und castellum, anf. sted 36, Abb. 1; C. Radtke: Historische Untersuchungen, anf. sted. 46 ff., Abb. 1; H. Stoob, anf. sted. (note 23).
37. H. Stoob, anf. sted (note 23) 124 med litteratur; J. Habich, anf. sted (note 15), 104.
38. H. Stoob, anf. sted (note 23), Abb. 3; C. Radtke: Historische Untersuchungen, anf. sted (note 36) 46 ff.
39. V. La Cour: Vagttårne ved Slien. Sønderjysk Månedsskrift 47, 1971, 41 ff.
40. M. Müller-Wille: Das Bootskammergrab von Haithabu. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 8, Neumünster 1976.
41. H. Koch, anf. sted (note 5) 11 ff.
42. O. Harck, Stadtkernforschung, anf. sted (note 28), 248.
43. P. Jørgensen: Dansk retshistorie. 1940, 422; A. Christensen: Über die Entwicklung der dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert. Acta Visbyensia I, 1963, 166 ff.
44. H. Andersen, P. Crabb, H. Madsen, anf. sted (note 17) 270.
45. P. Jørgensen, anf. sted (note 43) 264.
46. P. Jørgensen, anf. sted (note 43) 186.
47. E. Hoffmann, anf. sted (note 24).
48. Tønder: V. Lorenzen, anf. sted (note 27); L. Andresen: Geschichte der Stadt Tønder. Nordlesvigske museer 7, 1980, 113 ff. Sønderborg: J. Slettebo: Om det ældste Sønderborg. Nordlesvigske museer 5, 1978, 31 ff.; Haderslev: se note 25.
49. J. Röschmann, anf. sted. (note 28) 93 ff.; V. La Cour: Flensborg og Flensborghus. Sønderjysk Månedsskrift 46, 1970, 71 ff.
50. O. Harck: Bykærnearkæologien supplerer historikernes forskning. Flensborg Avis 3. august 1974.
51. V. Vogel: De archäologischen Ausgrabungen im Stadtkern von Schleswig. Ausgrabungen in Deutschland 3, Mainz 1975, 72 ff.
52. Litteratur: noterne 23, 31, 36 og 37.
53. V. Vogel, anf. sted. (note 51) 77 ff.
54. V. Vogel: Archäologische Stadtkernforschung in Schleswig 1969–1982. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 1. Neumünster 1983 (i trykning) V. Vogel takkes for indblik i manuskriptet.
55. J. Habich, anf. sted (note 15) 163.

56. C. Radtke, Historische Untersuchungen, anf. sted (note 36) 47, Abb. 1.
57. Det følgende bygger på O. Harck: Egernførdes oprindelse og Stadtkernforschung, anf. sted (note 28).
58. O. Klose, L. Martius: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, Bildband, Neumünster 1962, 341 ff.; J. Habich, anf. sted (note 15) 152 ff.
59. J. Röschmann, anf. sted (note 28); O. Klose, L. Martius, anf. sted (note 58), 47 ff.; J. Habich, anf. sted (note 15) 38 ff.
60. S. Schoubye, anf. sted (note 48); O. Klose, L. Martius, anf. sted (note 58) 146 ff.
61. S. Schoubye, anf. sted (note 48) 114; V. Lorenzen, anf. sted (note 27) 36.
62. O. Klose, L. Martius, anf. sted (note 58), 19 ff.; 35 ff.; 127 ff.; J. Habich, anf. sted (note 15) 24 ff.; J. Slettebo, anf. sted (note 48); O. Harck, anf. sted (note 28) 248 ff.
63. H. Reinholdt: Fisketorvet i Svendborg – en identifikation. Hikuin 7, 1981, 37 ff.
64. O. Harck, Stadtkernforschung, anf. sted (note 28) 248 ff.
65. J. Habich, anf. sted (note 15) 128.

De gamle Rømøhuse

Af *Aksel Skov*

Blandt de gamle Rømøhuse fra øens storhedstid i 1700-årene er Nationalmuseets kommandørgård i Toftum og Rømø-gården på Fri-landsmuseet i Lyngby almindeligt kendte. Kommandørgården er ikke en typisk Rømøgård. Der er ingen andre gårde på øen, der ligner den, og Rømøgården i Lyngby var nok tidligere typisk for bondegårdene; men disse er nu ombygget, så der kun er lidt eller intet tilbage af deres oprindelige form og udseende.

Derimod er mange huse, kådnerhusene, hvor landbruget ikke var hovedsagen for beboerne, nogenlunde godt bevaret, især i det ydre, og de er også en omtale værd. Mange af disse huse er desværre forsvundet i forrige og begyndelsen af dette århundrede, da øens indbyggerantal gik stærkt tilbage. Endnu ses hustomterne som svage hævnings i terrænet, hvor græsset er grønnere end normalt på grund af jordens kalktilskud fra murmørtelen. Ældre Rømøser kan fortælle, hvordan nedbrydningen af et hus foregik i nedgangstiden. Det stod tomt og forfaldt, fordi der ikke var købere til det efter de gamle beboeres død. En nabo trængte måske til et nyt vindue og fandt, at der var et i det tomme hus, han kunne bruge, og så hentede han det. På den måde forsvandt den ene bygningsdel efter den anden, indtil kun tomten lå tilbage. Når man nu gennemgår enkelthederne i gamle Rømøhuse, finder man vinduer, døre og paneler, der er indbyrdes forskellige og fra forskellige tider. En del af dem er formodentlig hentet i huse under nedrivning, men andre kan nok stamme fra et ældre hus på stedet.

De gamle Rømøhuse kan med et moderne ord kaldes typehuse af det åbne system, hvilket vil sige, at de er opført af (nogenlunde) standardiserede elementer, der kan anvendes til forskellige husstørrelser og planløsninger. De er resultatet af en fast tradition med hensyn til orienteringen, indretningen, konstruktionerne, målene og materialerne.

Byggeprogrammet

Husene var altid orienteret øst-vest. Indgangen var i sydsiden og dannede skel mellem boligen og stalden. Dette er ikke specielt for Rømø; det ses ved mange huse i Sønderjyllands vestegne. Det almindeligste var, at stalden og loen var i husets vestende, hvor de optog 1, 2

Registreringsnr.	Matr. nr.	Antal fag	Bygningslag	Rullefag	Fag stald	Stald i vest	Stald i øst	Bygning i fag nr. fra vest	Dør i nord	Nordfløj i vest	Nordfløj i øst	Støtning vest	Støtning i nord	Bygning i øst	Portal	Stromskiftepavil	Badmalt mur	Hvidmalt mur	Gråmalt mur	Fløjt mur
5	222 J	9	⊗		4	⊗		5									⊗			
19	336 J	8	⊗		2		⊗	6		⊗							⊗			
20	188 J	9	⊗		3	⊗		4								⊗	⊗			
21	42 J	9	⊗		3	⊗		4		⊗							⊗			
22	238 J	5		⊗	?			4									⊗			
26	77 J	8		⊗	3	⊗		5									⊗			
27	33 J	8	⊗		2		⊗	6									⊗			
28	32 J	4	⊗		1	⊗		2	⊗								⊗			
29	38 J	4	⊗		1			3									⊗			
35	622 Ko	9	⊗		2	⊗		3						⊗			⊗			
37	6 Ko	8	⊗					1									⊗			
38	56 Ko	4		⊗	1	⊗													⊗	
40	39 Ko	8	⊗		2	⊗			⊗								⊗			⊗
41	40 Ko	8		⊗				4		⊗										⊗
43	58 Ko	11		⊗	3	⊗		M	⊗						⊗					⊗
45	46 Ko	8	⊗		2	⊗		3									⊗			⊗
47	47 Ko	9		⊗	?			5		⊗							⊗			
48	45 Ko	8	⊗		2	⊗		5									⊗			
49	25 Ko	6	⊗		1	⊗		2												⊗
50	567 Ko	7		⊗	2	⊗		5												⊗
51	43 Ko	10	⊗		3	⊗		4				⊗			⊗		⊗			
52	42 Ko	10	⊗		3		⊗	4			⊗								⊗	
53	26 Ko	9	⊗		3	⊗		4			⊗						⊗			
54	51 Ko	12	⊗		4	⊗		8							⊗					⊗
55	31 Ko	9		⊗	3		⊗	4	⊗								⊗			
56	32 Ko	9		⊗	3	⊗		4		⊗					⊗		⊗			
57	28 Ko	8	⊗		?	?		5			⊗								⊗	
58	29 Ko	8	⊗		?	?		5			⊗				⊗					⊗
59	19 Ko	6	⊗		?	?													⊗	
60	22 Ko	9	⊗		2	⊗		5	⊗											⊗
61	84 Ko	4	⊗		1	⊗		2 #	⊗							⊗				
64	782 Ko	10	⊗		2		⊗	7			⊗						⊗			
65	18 Ko	9	⊗		2		⊗	6		⊗							⊗			
66	53 Ko	7	⊗		2	⊗		3				⊗					⊗			
68	336 Ko	7	⊗		2			3	⊗								⊗			⊗
69	12 Ko	9		⊗	?			M	⊗											
72	49 Ko	8		⊗	?			M	⊗											⊗
75	34 Ko	13	⊗		?	⊗		6		⊗							⊗			
77	13 Ko	10	⊗		3	⊗		6				⊗					⊗			
80	60 Ko	7	⊗		2	⊗		3				⊗					⊗			
83	78 Ko	7	⊗		2		⊗	5			⊗						⊗			
85	74 Ko	7		⊗	0			5												⊗
86	115 Ko	9	⊗		2	⊗		M									⊗			

1

RØMØSKE HUSE Sammenligninger. J-Juvre, Ko-Kongsmark, Ki-Kirkeby

Skema over de typiske bygningselementers fordeling i de gamle Rømøhuse. – J = Juvre, Ko = Kongsmark, Ki = Kirkeby. Tallene i første kolonne henviser til nummereringen af husene i den registrering, der 1971 blev udgivet af Foreningen for bygnings- og landskab-

Registreringsnr.	Madr nr	Antal fag	Bjælkefag	Fullfag	Fag stald	Etald i øst	Etald i vest	Bygdelin i fag nr. fra vest	Øi i nord	Nordføj i øst	Nordføj i vest	Støtvest i øst	Støtvest i nord	Genlykkes. øst	Portal	Støtvesttaget	Bedmalt mur	Heimalt mur	Gulmalt mur	Fugt mur
88	613 Kc	11	⊗		2	⊗			⊗				⊗	⊗	⊗					
89	212 Kc	7	⊗		2	⊗		3	⊗			⊗		⊗				⊗		
90	15Kc	10		⊗				M		⊗					⊗					⊗
92	84Kc	5	⊗		1	⊗								⊗					⊗	
93	63Kc	6	⊗					6	⊗								⊗			
94	449 Kc	7	⊗		2		⊗	3										⊗		
95	12Kc	8	⊗		2		⊗	6			⊗									⊗
96	100 Kc	6	⊗		2	⊗		3	⊗					⊗	⊗					
97	126 Kc	7	⊗		2	⊗		2						⊗				⊗		
98	104 Kc	6	⊗		?	⊗				⊗				⊗				⊗		
100	595 Kc	7	⊗		?	?	?	6		⊗					⊗					⊗
102	124 Kc	10	⊗		3			6		⊗					⊗	⊗				⊗
103	85Kc	8	⊗		2	⊗		3							⊗					⊗
108	43Kc	6	⊗		2	⊗		2										⊗		
106	75Kc	10	⊗		2	⊗		4		⊗					⊗					⊗
109	109 Kc	4	⊗		1		⊗	2	⊗									⊗		
110	119 Kc	8	⊗		3			4						⊗				⊗		
112	80Kc	5	⊗		1	⊗		2										⊗		
113	93Kc	7	⊗		1		⊗	6	⊗					⊗				⊗		
114	36Kc	8	⊗		3		⊗	6	⊗						⊗		⊗			
116	208 Kc	7	⊗		2	⊗		3	⊗	⊗				⊗			⊗			
117	213 Kc	5	⊗		1	⊗		2									⊗			⊗
118	112 Kc	11	⊗		3	⊗		4	⊗	⊗							⊗			
120	26Kc	10	⊗		2	⊗		3		⊗							⊗			
122	76Kc	7	⊗		2	⊗		3									⊗			
123	59Kc	6	⊗		2		⊗	4			⊗						⊗			
124	129 Kc	8	⊗		2	⊗		3						⊗			⊗			
128	60Kc	6	⊗		1	⊗			⊗	⊗							⊗			
129	44Kc	6	⊗		1	⊗														⊗
131	79Kc	8	⊗		2	⊗		5		⊗							⊗			
132	81Kc	8	⊗		2			3		⊗							⊗			
133	70Kc	6	⊗		2		⊗	5						⊗	⊗		⊗			
145	69Kc	6	⊗		1		⊗	5			⊗			⊗			⊗			
146	215 Kc	5	⊗		1	⊗		2									⊗			
148	30Kc	7	⊗		2		⊗		⊗					⊗						⊗
149	128 Kc	5	⊗		1	⊗		2									⊗			
150	199 Kc	6		⊗	1		⊗	3									⊗			
151	44Kc	7	⊗		2	⊗		5									⊗			
152	65Kc	10	⊗		5½	⊗		6							⊗	⊗				
153	52Kc	7	⊗		?			4	⊗										⊗	
155	182 Kc	6	⊗		2	⊗		1		⊗							⊗			
157	221 Kc	7	⊗		2	⊗		2		⊗				⊗			⊗			⊗
158	95Kc	6	⊗		2	⊗		4		⊗				⊗			⊗			

25-5-1982. Amaal Bk

skultur (Værn af smukke huse af bygningskulturel værdi, 5). Heri findes et fotografi af hvert hus, der er med på skemaet.

eller 3 fag; men der er også eksempler på, at disse rum var i husets østende. En del af husene har en nordfløj, der enten kan ligge ved vest- eller østgavlen. Der er intet gammelt Rønmø-hus, der har fløj mod syd. Fløjen rummer laden og loen. Antagelig omkring 1900 har en del huse fået tilbygget et ca. 2,5 × 2,5 m halvtags udhus med paptag. Det ligger også på nordsiden og ved den ene gavl.

Boligen bestod som regel af 1. en forstue, framgulvet, mod syd, som kunne være gennemgående til en dør i nordsiden eller standse ved hovedskillerummet, 2. et køkken mod nord, tidligere med et åbent ildsted og måske en bageovn, 3. en daglig opholdsstue, sønderdørns, tidligere med en bilæggerovn, der fyredes fra køkkenet, 4. en anden opholdsstue, nørredørns, der måske kunne opvarmes, 5. æ pisel, æ kønne dørns, der ikke kunne opvarmes, og evt. 6. et kammer, der kunne ligge enten mod syd eller nord. Husdybderne varierer fra ca. 6,00 m til ca. 7,50 m, og det er de ældste huse, der har den mindste husdybde.¹ De mindre huse kan være uden nørredørns og (eller) pisel. Loftrummet benyttedes udelukkende til opbevaring for avlen.

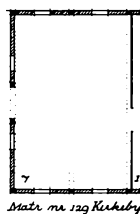
Planløsningerne

På grundlag af dette program er der udviklet nogle plantyper. Den for bl.a. Møgeltønder karakteristiske karnap findes der kun 3 eksempler på.² Tværskillerummene stod ikke altid ind mod en bjælke, og der var ikke nødvendigvis et vindue i hvert fag, hvad der f.eks. kunne skyldes anbringelsen af alkover; men så var der gerne malet et blindt vindue på muren. Yderdørene fra stalden og loen sad altid midt i gavlen med et lille vindue på hver side. Mellem de bærende stolper sad vinduerne derimod vilkårligt.

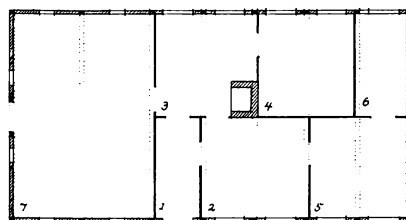
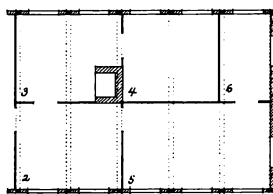
Planerne er nu mere eller mindre ændrede. Hvis der kan findes frem til deres oprindelige udformning, skyldes det spor i lofter og gulve, hvor skillerummene tidligere var placerede. Der kan undertiden være mange spor, og de kan virke forvirrende, ligge tæt på eller krydse hinanden, så deres tidsmæssige rækkefølge vanskeligt kan afgøres. I mange tilfælde er både lofter og gulve fornyede, og så er mange beviser på den tidligere indretning forsvundne.

Fagbredden

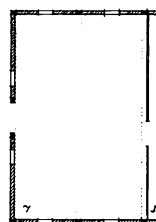
Fagbredden er gennemgående 175–180 cm i boligerne og op til 230 cm i staldene og loerne. Det sidste sted var der ikke lagt loft, fordi der skulle kunne tærskes med plejl, og det er et arbejde, der kræver en vis højde.

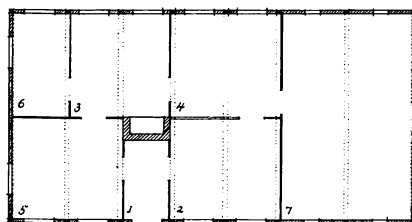
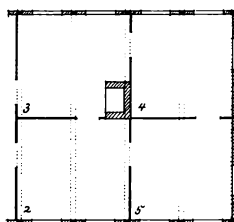
Matr. nr. 129 Kirkeby

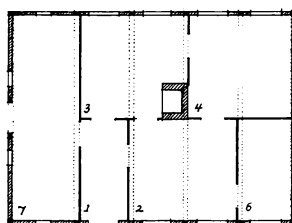
Matr. nr. 675 Kirkeby

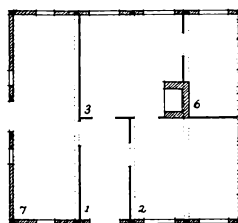
Matr. nr. 208 Kirkeby

Matr. nr. 449 Kirkeby

Matr. nr. 84 Kirkeby

Matr. nr. 84 Kongsmark

Grundplanstyper for Rømøhuse. Husene er øverst fra venstre matr. nr. 129 Kirkeby, matr. nr. 675 Kirkeby, matr. nr. 208 Kirkeby, matr. nr. 449 Kirkeby, matr. nr. 84 Kirkeby og matr. nr. 84 Kongsmark. – 1 = frangulv, 2 = sønderdørns, 3 = køkken, 4 = nørredørns, 5 = pisel, 6 = kammer, 7 = stald og lo.

Rumhøjden

Rumhøjden er normalt omkring 190–195 cm til bjælkernes overkant, men der er huse, hvor den kun er ca. 180 cm.

Bindingsværk og grundmur

Grundmur er en gammel konstruktionsmåde på øen; men der har tidligere være anvendt bindingsværk på mange huse, der nu er grundmurede.

At et hus oprindeligt har været opført med stolper kan ses af flere forhold: 1. Mindst een stolpe er bevaret i facaden, 2. En gavlbjælke i plan med murens yderside er bevaret, 3. Murremmen er synlig og i plan med murens yderside, og den er evt. forsynet med naglehuller under

bjælkehovederne, 4. I bjælkernes underside er der ca. 30 cm fra murens inderside et udfyldt taphul, og på deres lodrette sider naglehul.

Det har ikke været muligt at komme ind i alle husene, og adskillige steder kan murremmen være skjult under mange lag kalk eller maling, ligesom bjælkernes tap- og naglehuller kan være gemt under en beklædning.

Benævnelsen bindingsværk er egentlig misvisende, for konstruktionen består kun af stolper, der for neden står på en stor sten og for oven er tappet ind i en murrem. Fodtømmer, løsholter eller dokker anvendes ikke. I 1892 var det karakteristisk, at Rømhøhusenes gavle var grundmurede, og at langsiderne var af bindingsværk.³ Omkring århundredskiftet var også sydsiderne grundmurede.⁴

Ejendommen, matr. nr. 675, Kirkeby, kan oplyse en del om denne udvikling. Den var ifølge en brandforsikringsprotokol i Landsarkivet i Åbenrå i 1830 opført i bindingsværk. Nu er dette kun bevaret på halvdelen af husets nordside, og på østgavlen er der en synlig bjælke. På sydsiden, der synes grundmuret, ligger der en stor marksten lodret under hvert bjælkehoved, og der er fine revner i murværket ned til stenene. Under bjælkehovedet er der naglehul i murremmen. Stolperne er altså taget ud, og rillerne efter dem er muret til. Dette er et enligt tilfælde; men der er mange grundmurede huse, hvor murremmen er synlig og forsynet med naglehuller efter stolper.

Forklaringen på, at så mange Rømhøhuse kun har stolper i nordsiden er, at enten er stolperne i de andre sider taget ud, og rillerne efter dem muret til eller, at hele muren er fornyet på sin gamle plads. Hvor murremmen ikke er synlig, kan ydermuren være skalmuret udvendig eller helt fornyet. At gavlenes stolper er forsvundet først og nordsidens sidst skyldes, at de er mest udsatte for vejret, mens nordsidens er mindst udsatte. Da stolperne var af fyrretræ, kan de ikke have haft nogen lang funktionstid på gavlene og sydsiderne.

Stolperne står som nævnt på store marksten, hvis oversider er nogenlunde i plan med terrænet. Foroven er de tappet ind i en murrem, der er 8–12 cm høj og 12–15 cm bred. Her er forbindelsen sikret med trænagler. Bjælkerne er formodentlig forbundne med murremmen ved kæmning, der sikrer mod udskridning. Mellem stolperne og syldstenene mangler sikring, og mange ydermure er skredet ud for neden.

Skråafstivninger i længderetningen er der kun fundet få eksempler på, og de har næppe betydet stort på grund af deres korthed. Afstivninger i tværretningen, mellem stolperne og bjælkerne, er fjernet, da stolperne forsvandt. De har været af nogenlunde samme længde som

*Længdeafstivning i
matr. nr. 212 Kirkeby.*

længdeafstivningerne og af samme ringe virkning. Deres spor ses som naglehuller i bjælkernes lodrette sider og som udfyldte taphuller i undersiderne, hvis ikke bjælkerne er blevet beklædt med brædder.

De stolpebyggede huse må have krævet en meget omhyggelig afstivning, indtil tavlene var muret op og loftplankerne lagt. Stolperne er normalt ca. 16 cm brede og 8–12 cm tykke.

Bjælkerne har i adskillige huse pilhøjde, en svag krumning, så der bliver højere til loftet ved hovedskillerummet end ved ydervæggen. Sådanne bjælker har muligvis en fortid som dæksbjælker i et skib.⁵ Der strandede tidligere mange skibe på Rømø, og måske har man også købt udtjente skibe til ophugning. Træet i de krumme bjælker er usædvanlig hårdt, og det er uden profiler på kanterne.

Tagværkerne

Med enkelte undtagelser er tagene halvvalmede, og valmene er så store, at der kun er plads til en 70–90 cm høj gavlem mellem tagskægget og bjælkeoverkanten.

Der er ikke foretaget nogen egentlig undersøgelse af tagværkerne i forbindelse med denne redegørelse; men de, der er beset, viser tømmer af forskellige dimensioner og former i det samme hus. Der kan være

både runde, savskårne og hugne spær og hanebånd i tagværket, og samlingerne er yderst primitive. Sådan har taget måske altid set ud, fordi rørtaget ikke kræver stor præcision af underlaget, men da der er foretaget udskiftninger af defekte konstruktionsdele samtidig med omtækninger, er der muligvis ikke ret meget tilbage af det oprindelige tagværk i et gammelt hus.

Spærenes forbindelse med bjælkerne er ikke undersøgt, men den består formodentlig i en tap i spærenden og et taphul i bjælkeenden.

Gulvene og lofterne

De gamle gulve og lofter er lagt af fyrreplanker, der kan være 3,5 cm tykke og op til 30 cm brede. De er ofte uden pløjning og af vekslende bredde i det samme gulv. Ved lægningen er der ikke brugt forløbende stød, alle plankerne er lige lange, og hvor de ikke har kunnet nå fra væg til væg, er der en stødfuge på tværs af rummet fra ydermuren til hovedskillerummet. Under gulvene er der stoppet fast med rent sand, som der er nok af.

I de små stalde har gulvene været en blanding af sten og træ. Der findes staldgulve med en stenstørrelse på 20–25 cm. De er sejlet til øen, som ikke selv har sten. Staldgulvene er nu oftest fornyede eller overstøbte med cementmørtel, hvis ikke stalden er inddraget i beboelsen. Hvor de gamle huse er beboede af Rømmøser, er staldene i mange tilfælde intakte, selv om landbruget er nedlagt. De bruges nu som udhusplads.

Murerarbejdet

Murerarbejdet i de gamle huse omfattede udmuringen mellem stolperne, opmuringen af overgavlene, skorstenene med ildsted og bageovn og opsætning af fliserne på ydervæggene.

Som fundament for tavlene kan der være anvendt håndstore marksten eller et murstensskifte, hvor stenene er lagt på tværs af tavlenes længderetning, så fundamentet bliver lidt bredere end murtykkelsen. Fundamentet går højst 10 cm ned i jorden (sandet), og der er ikke anvendt mørtel mellem markstenene. Når denne form for eller mangel på fundament ikke giver nævneværdig anledning til sætninger af murværket, men nok til udskridning af muren forneden, skyldes det den rene sandbund.

Murstenene er små, $8,5 \times 18 \times 4$ cm, hvor de er mindst. I nogle huse, hvor murene er omsatte,⁶ er der anvendt munkesten i de nederste skifter. Det er nærliggende at tænke på, at Trøjborg i Visby blev

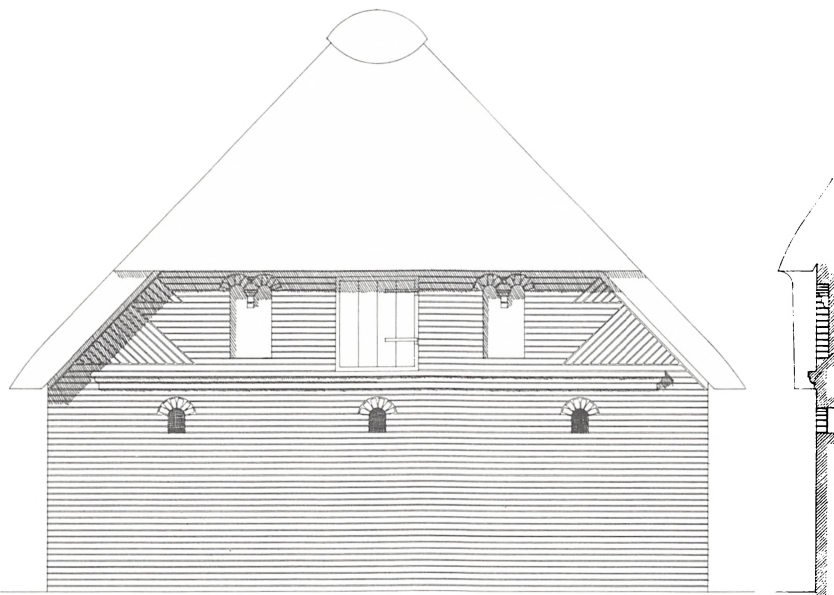
nedrevet 1854. De små mursten kan i murværket være en blanding af røde og gule, som er farvet røde. Murenes ydersider er i mange tilfælde bevarede med optrukne, hvide fuger, hvor der er grundmur. På især de mindre huse er murene mest berappede og (tidligere) kalkede.

Ydermurene var i stolpehusene kun $\frac{1}{2}$ sten tykke. Deres inderside var i beboelsesrummene beklædt med hollandske eller nordtyske fliser, der var sat op i skelkalk, som giver en meget stærkt mørtel, der gør det vanskeligt at tage dem ned igen, hvad mange senere har erfaret, når de solgte dem. I koldt vejr dannede der sig kondensvand på de tynde mure, og for at optage det, lagdes en række porøse mursten i gulvene langs ydermurene.

Fliserne er 13×13 cm, og hvor de endnu sidder på væggene, er der mange forskellige slags. Den flise, der ses tiest, er nok den bibelske, men der ses også billeder og figurer, der er sammensat af mange fliser. Desværre er mange fliser forsvundet fra de rømske vægge de sidste 50 år.

Bindingsværk og grundmur

Stolpewæggen er en nøgtern konstruktion uden stilhistorisk præg, som den ses på Rømhø. Grundmuren giver derimod mulighed for stilhisto-

Nordgavlen på matr. 124 Kirkeby.

risk udformning. Se f.eks. tegningen af gavlen på nordfløjen af matr. nr. 124, Kirkeby. Den bærer årstallet 1720; men man kan nu ikke stole på, at tallet er identisk med gavlens opførelsesår. Dens arkitektur viser længere tilbage i tiden. Det ses både på strømskifterne op langs taget og på de 2 dobbeltblændinger i overgavlen.

Indgangsportalen på gården matr. 44 Kongsmark.

Når murremmen ikke ligger synlig på en grundmurs yderside, er der muret stik over vindues- og døråbningerne, og stenene kunne være malet i forskellige farver, f.eks. hvide, grønne og sorte, men denne bemaling ses nu sjældent. Stikkene kan være lige eller svagt buede. På ét hus er der anvendt formsten i forbindelse med de buede vinduesstik på østgavlen.⁷

På langsiderne af de grundmurede huse kan der være en 4 eller 5 skifter høj gesims med meget svagt fremspringende led, der kan fortsætte ca. 0,5 m om på gavlene, hvor den også forløber op langs taget og halvvalmens tagskæg. Sidst i forrige århundrede cementpudsedes (også på nogle af de gamle huse) profilerede indfatninger om vinduerne og yderdørene, og der kom sålbænke under vinduerne.⁸ Nordsiderne med deres bevarede stolpevægge er dog undtaget herfra. Hvor murremmene var synlige på murenes ydersider, blev der flere steder malet vindues- og dørstik op over den, og under vinduerne maledes sålbænke, for at de gamle huse kunne se moderne ud.⁹

Portal og indgangsdør til matr. nr. 44 Kongsmark.

Portalerne

Fra midten af 1800-årene fik mange Rømøhuse, også de ældste, tilføjet en detalje, som er særlig for øen, nemlig portalerne omkring indgangsdørene på sydsiderne. Der er henved 20 tilbage, og heraf sidder flertallet på de almindelige huse. Det er sandsynligt, at der også har været portal på en del af de nedbrudte huse. En af portalerne sidder på gården matr. nr. 44, Kongsmark og bærer årstallet 1857 samt forbogstaverne og efternavnene på det daværende ejerpar. Denne portal er nærmere den traditionelle arkitekturs former end de fleste andre på øen, hvoriblandt nogle er meget utraditionelle og fantasifulde i deres udformning, men fulde af humor. Trekvartsøjlen ind mod dørhullet findes på flere af portalerne. Desværre ved man ikke, hvem der er ophavsmand til denne usædvanlige mode.

Indendørs arbejde

Inde i husene indskrænkede murerarbejdet sig som nævnt til skorstenen med det åbne ildsted, den eventuelle bageovn og fliseopsætningen. Ildstederne var af den vestjyske type, hvor kogestedet optog hele pladsen, og man derfor stod foran dem. Der er kun få ildsteder bevaret, og skorstenene er så godt som alle fornyede i moderne format. Af bageovne er der kun fundet én; men der er endnu nogle mennesker på øen, der kan udpege, hvor bageovnen stod i deres hus for indtil 25 år siden.

Tagtækningen

Tagene er tækket med tagrør, på Rømø kaldet istag, fordi rørene høstes om vinteren, når der er is på vandet, de gror i. Tagtykkelsen er ca. 30 cm ved nytækning, og der bindes med kokosreb. For mange år siden brugtes halmreb.¹⁰ Tagskægget skæres vandret af, og tagfladen har en svag krumning ned mod det. Rygningen lægges af lange strimler græstørv med overlæg fra øst mod vest, så vestenvinden ikke kan løfte dem, når de er nyoplagte. I løbet af nogen tid gror de sammen og ligger fast. Tidligere blev strimlerne lagt direkte på rørtaget; men nu lægges de på et underlag af tagpap. Ved valmene sluttet af med meget store tørv, der går ned ad taget som en tunge og fæstnes til det med træpløkker. Hen ad tagfladen sikres rygningstørvene med ca. 30 cm lange bøjler af ugalvaniseret hegnstråd. Der tættes også med græstørv mellem skorstenen og tagfladen. I de seneste år er rygningerne yderligere stabiliserede ved, at de overtrækkes med hønsenet. Når der omtækkes, tages kun et stykke ad gangen. Så bliver der tid til at samle den nødvendige

rørmængde, og omkostningerne ved arbejdet bliver mere overkommelige.

Vinduerne og yderdørene

Vinduesstørrelsen på de ældste huses beboelser er meget ensartet fra hus til hus. Højden er ca. 80 cm, bredden ca. 100 cm. Karmene sidder i plan med murens yderside. Rammerne har 2 ruder i bredden og 3 i højden. Et sted, hvor vinduerne er fornyet for ca. 150 år siden, er de gjort 10 cm højere med samme rudeinddeling. Der findes et par eksempler på, at de lodrette sprogser er udeladte ved rammernes fornyelse, så ruderne er blevet aflange i bredden,¹¹ og der er adskillige huse fra 1800-årene, hvor der er 3 ruder i hver ramme, hvor vindueshøjden er større end bredden, og hvor rumhøjden også er blevet større.¹² Et par huse har vinduesrammer med 2 ruder i højden¹³; men der er intet eksempel på et gammelt hus med 8 ruder i rammen. Rammerne er hængslet på posten, som er sværere end normalt. Til gengæld er

Portal og indgangsdør fra matr. nr. 32 Kongsmark.

karmene spinklere. Formodentlig har der engang været vinduesrammer med blyindfattede ruder; men de er i hvert fald nu forsvundet.

Staldvinduerne er nu tiest af støbejern; men en del af dem er etrammede, af træ og med rudeinddeling som beboelsens rammer. Oprindeligt har der formentlig været glugger.

Yderdøren på matr. nr. 32, Kongsmark var før fornyelsen antagelig den ældste på øen. Den nuværende dør, som ses på billedet, er en kopi af den gamle, som endnu er bevaret. De fleste ældre framgulvsdøre, som er bevaret, er i tysk nyrenæssance, men der findes også et eksempel på jugendstilen. De udvendige framgulvsdøre er ofte fløjddøre. Stalddørene er altid enkeltløse, og gamle halvdøre findes ikke.

Indvendige døre

Inde i husene findes endnu mange gamle døre fra forskellig tid. De er lavet af spinklere planker end nutidens døre, fra 2,2 cm til 2,8 cm, så de kan ikke beslås med indstukne låse. Rammebredden er til gengæld større end på moderne fyldingsdøre, fra 12 til 20 cm. Døren i vestvæggen i sønderdørns (matr. nr. 126, Kirkeby) findes som type i adskillige huse, men der er kun fundet en i hvert hus, og bortset fra den viste sidder de i køkkenerne. Typen er kendt fra flere steder i Sønderjylland. Den sidder f.eks. mellem forrummet og officinet på apoteket i Tønder.

Træskillerummene

Oprindeligt var der kun træskillerum i de gamle huse, og mange af dem er stadig bevarede. De er normalt udført af 3,5 cm tykke og op til 30 cm bredde planker, der er høvlede og med profiler på kanterne. De kan være notet sammen, så hver anden planke springer frem, men der er også eksempler på brede planker, der veksler med smalle, og der er fyldingspaneler, hvor fyldingerne når fra gulvets til loftets rammestykke. De lodrette rammestykker kan være udformet som pilastre med baser og kapitæler. Når der i gamle dage skulle holdes en stor fest i et gammelt hus, nedtog man undertiden en panelvæg, så 2 rum blev slået sammen, og efter festen blev den sat op igen.¹⁴

Alkoverne og de faste skabe

Alle sengestederne var oprindeligt i alkover. De var 160–170 cm lange og 120–125 cm brede. Et sted havde alkoven adgang fra begge langsiderne. Lågerne i dens bagside var dog kun revlelåger. Det har

nok været en speciel ordning. Fælles for mange alkover er, at der til venstre i forsiden nær loftet er et lille skab, »brændevinsskabet«. Vandrette rammestykker er uprofilerede på den kant, lågerne er overfalsede på, selvom disse ikke spænder over hele forsiddens bredde. Det skyldes, at man endnu ikke kendte kontrakehlingen.

Skabene kan findes i spildpladsen over bageovnens langsider, de kan hænge frit på væggen, eller de kan være indbyggede og nå fra gulvet til loftet og have 2 låger i højden. Hvis et sådant skab findes i et opvarmet rum, kan dets øverste halvdel have været det sted, hvor mælken sættes for at trække fløde. Skabene har ofte svunget overramme og et sprodsedelt vindue.

De udendørs farver

Stolperne, murremmene og vindskederne kunne være strøget med finsk tjære. Når de udvendige murflader ikke stod i blank mur, var de kalkede. De små huse var oftest hvide, sjældnere gule, og et var indtil omkring 1960 gråt.¹⁵ Et andet hus er opført i rød, blank mur med hvide fuger. Omkring 1900 var det gulkalket, og 1930 var det rødkalket.⁹ Det er ikke nu muligt entydigt at fastslå, hvordan husenes facader har været behandlet gennem årene; men det har ikke været en ubrydelig tradition, at de skulle være røde. Imidlertid er denne opfattelse nu i den grad slået igennem, at der i byplanvedtægten for visse sommerhusområder på øen stilles krav om, at facaderne skal behandles med »rømmørødt«. Hvordan denne farve ser ud, er ikke nærmere defineret. I de senere år anvendes mest et fabriksfremstillet produkt i stedet for kalk til udvendig behandling af murfladerne, ja, en husejer har endda malet sit hus med rød skibsmaling. De moderne behandlinger af murfladerne er en stofflig forringelse i forhold til kalkningen, men det må erkendes, at denne er en større økonomisk belastning end malingen, der holder længere.

Skorstenspiberne er normalt behandlet som facaderne, men der er en del piber med hvidt skaft og rød søkkel og hoved. De er måske ment som en demonstration i den tyske tid.

Malerarbejdet

Vinduerne, de udvendige døre og portene er oftest malet hvide, men hvis der skræbes på den hvide maling, kommer der grøn farve frem på vindueskarmene, dørene og portene.

De oprindelige farver på snedkerarbejdet inde i husene er dækket af mange lag maling, så noget generelt kan der ikke siges om dem. I huset på matr. nr. 675, Kirkeby, er der foretaget nogle undersøgelser, som

kan oplyse lidt om farverne der, men noget sikkert resultat fra de enkelte rum kan der ikke fås. Ændringer i grundplanen har bevirket, at nogle døre har skiftet plads, andre er måske kommet fra et nedbrudt hus, et loft er fornyet for 150 år siden, og panelerne i æ pisel er fornyede på samme tid. Sådanne forhold gør det vanskeligt at få et samlet, sandfærdigt billede af farverne frem. Her var døre og paneler i æ pisel malet blå med lysere rammestykker og mørkere fyldinger. Dørenes profiler var stafferede med en lys, hvidblå farve, og loftet var lysegråt med en svagt grønlig tone. Dette rum var nyindrettet omkring 1830. Sønderdørns var mørkegrønt på døre og lofter, og køkkenet, det tidligere nørredørns, havde blå paneler, rødt loft og røde vinduer. Disse 2 rum skønnedes at stamme fra husets opførelse 1738. I de øvrige rum kunne der ikke udledes nogen fællesnævner for farverne. Æ pisel, sønder- og nørredørns blev nymalede med de fundne farver som grundlag, og der var ingen af en moderne fabriks mange farver, der kunne bruges, så blandingerne måtte foretages på stedet, og der blev selvfølgelig kun anvendt oliefarver. Der blev ikke fundet dekorationer på malerarbejdet i dette hus. I huset matr. nr. 117, Kirkeby, er foretaget nogle spredte afrensninger på det indvendige malerarbejde, og der er fundet marmoreringer, som gør det sandsynligt, at maleren fra Nationalmuseets kommandørgård har malet der.

Desværre interesserer for mange sig for tiden for at rense al gammel maling af snedkerarbejdet frem for at restaurere den.

De hvide stakitter

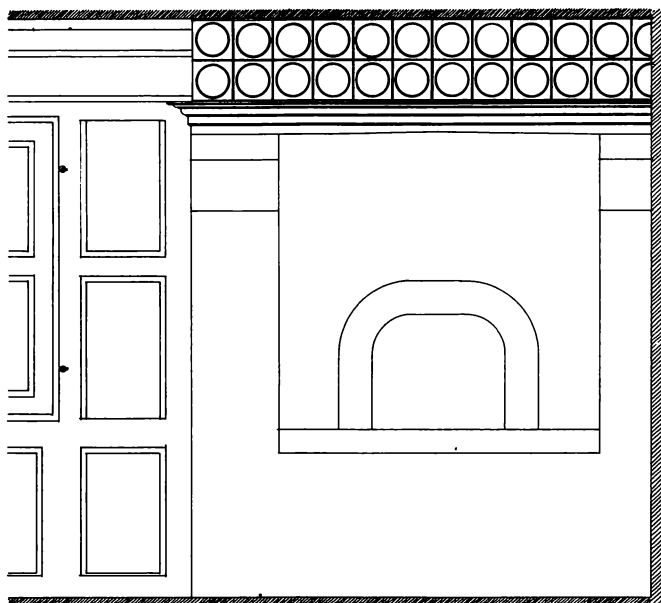
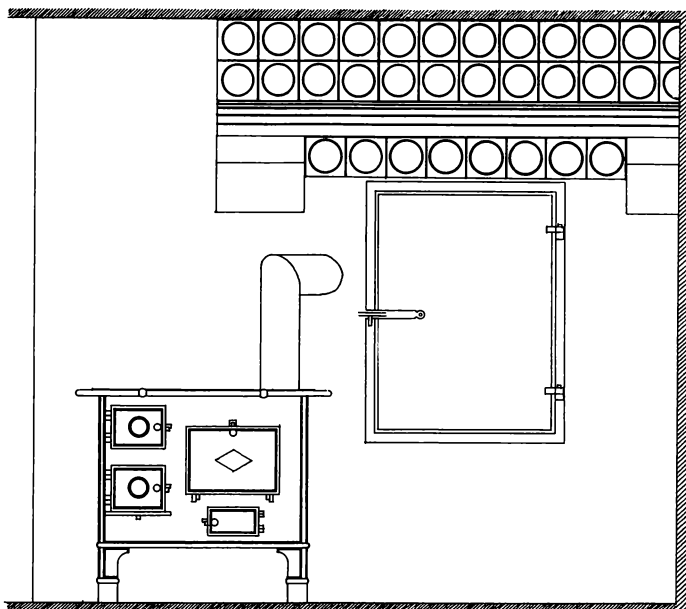
Endnu findes hvide stakitter ved mange Rømø-huse. De står nogle få meter fra sydfacaderne og er ca. 1 m høje. Hvor de slutter til gavlene, stiger højden op til husets tagskæg. De skulle holde løsgående dyr ude fra den lille have og give lidt læ for vestenvinden. Stavspidserne kan undertiden være fint svejfede.¹⁶

Husene fra ca. 1860 til ca. 1890

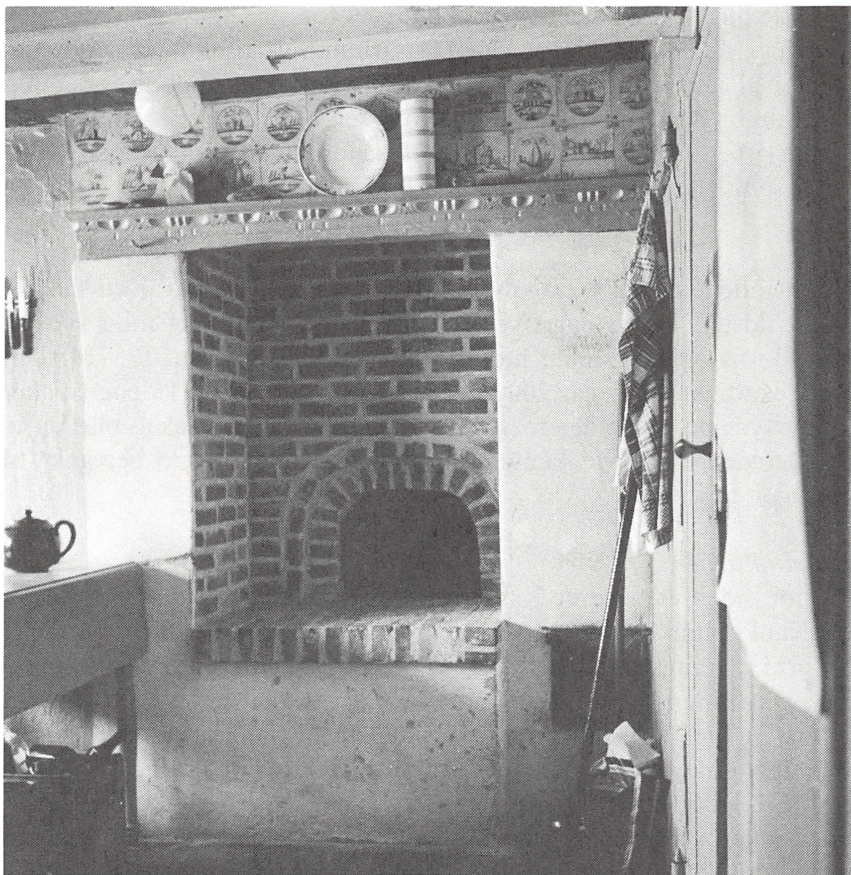
Husene fra denne periode er ikke typiske for Rømø alene. De er som samtidige huse andre steder i Sønderjylland; men på Rømø er de iøjnefaldende på grund af deres symmetriske facader.¹⁷ Indgangsdøren sidder nu midt på sydfacaden med et et-rammet vindue på hver side. Over døren er der gerne en 2-fags frontespice og omkring den en beskeden portal eller indfatning. Ydermurene er opført af røde mursten med hvide fuger og er afsluttet med en muret gesims, der er rigere og med større udladning end de gamle gesimser. Vinduerne har 3 ruder i

Matr. nr. 126 Kirkeby set fra nordøst (øverst) og fra sydøst (nederst).

Ildstedets tidligere udseende i matr. nr. 126 Kirkeby. Øverst opstillingen af komfur og nederst den oprindelige konstruktion.

Ildstedet i dag i matr. nr. 126 Kirkeby. Komfuret er nu fjernet igen.

hver ramme, og etagehøjden er blevet væsentlig større end i de gamle huse. Der bruges endnu undertiden fliser på indersiden af ydermurene; men de er dekoreret med et maskinpræget mønster, der ligner de gamle flisers, eller de er udekorede. Formatet er endnu 13 × 13 cm.

Facadernes symmetri bevirker, at der kan komme almindelige vinduer ind til staldene, og at det traditionelle planskema ikke mere følges.

Matr. nr. 126, Kirkeby

Gennemgangen af Rømø-husenes fællestræk skal her afsluttes med en beskrivelse af et enkelt hus: matr. nr. 126, Kirkeby.

Dette hus har i en sjælden grad undgået forandringer, siden det blev feriehus. Med de ændringer, tiden før århundredskiftet har mærket det med, med sine bygningsdele af forskellig alder og oprindelse er det dog et smukt og harmonisk hus. Dertil kommer, at det hviler karakteristisk i landskabet. Den grund, der hører til ejendommen er uden træbevoksning, som hele Rømmø var det for 100 år siden.

Planen

Huset indeholder et frangulv mod syd, et køkken mod nord med et åbent ildsted og en bageovn, et sønderdørns, en pisel mod syd, et nørredørns og et kammer mod nord. Fagbredden er ca. 175–185 cm. De 2 vestlige fag er ca. 200 cm brede. Det østligste 215 cm, hvilket kunne tyde på, at stalden først var planlagt her; men piselens bjælker er profilerede på de frie kanter. De kan naturligvis være beregnet til østenden af huset.

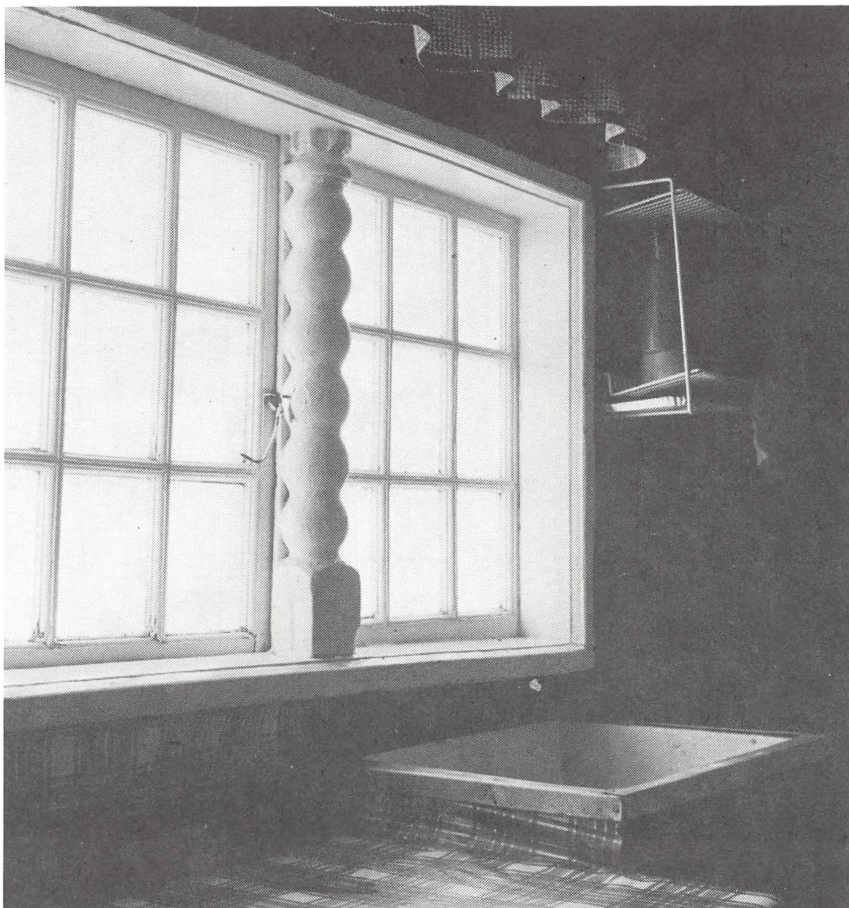
Konstruktionen

På nordsiden er bevaret 3 stolper, og på begge langsiderne er der et naglehul i remmen under hvert bjælkehoved. Huset er altså oprindelig opført i bindingsværk, der senere er udskiftet med grundmur. Vestgavlen og sydsiden synes udført samtidig. Murværket her er omhyggeligt udført og fuget. Måske har disse 2 sider stået i rød mur og hvide fuger.

Indgangspartiets nuværende form med fremspring fra facadens plan og de 2 små led, der ikke når tværs over pillebredden, ændring i murværket ved døren og buen i tagskægget tyder på, at der har været en portal, måske i lighed med den på matr. nr. 44 i Kongsmark.

Huset er enestående ved, at både det åbne ildsted og bageovnen er bevaret. Ildstedet er lidt ændret i højre side efter opførelsen af en ny skorsten, og det kan ikke fungere mere. Over det er indmuret en egetræsbjælke, hvorpå der er fastgjort en profileret gesims, hvis udskæringer synes ældre end huset. Bjælkens underside bærer mærker, der viser ildstedets oprindelige bredde. I »komfuralderen« blev det lukket mod køkkenet med murværk og en jernlåge, som gjorde det muligt stadig at bruge bageovnen, og der blev opstillet et komfur med røgrør ind i ildstedet.¹⁸

Flere af husets bjælker har pilhøjde, så det er muligt, de stammer fra et skib. Alle loftbrædderne er fornyede, så eventuelle spor efter ændringer i planen er forsvundet. Enkelte gamle gulve er bevarede.

Køkkenvindue i matr. nr. 126 Kirkeby.

Vinduerne

Køkkenvinduerne er enestående på Rømø. De er næppe udført til huset, da karmene er 14 cm brede og muren, de sidder i, er 10 cm tyk. Hvis deres anbringelse var oprindelig, ville der heller ikke være et murstensskifte mellem overkarmene og murremmen. De små, nederste vinduer i vestgavlen, med skrå tilsætning til sidekarmene, kan være udført til huset, da gavlen blev ommuret. Snedkeren kan have glemmt, at vinduer nu blev rykket tilbage fra murens plan, og derfor rager de frem på murens inderside. Alle de øvrige 6-rudede og de 4-rudede vinduesrammer er forholdsvis nye.

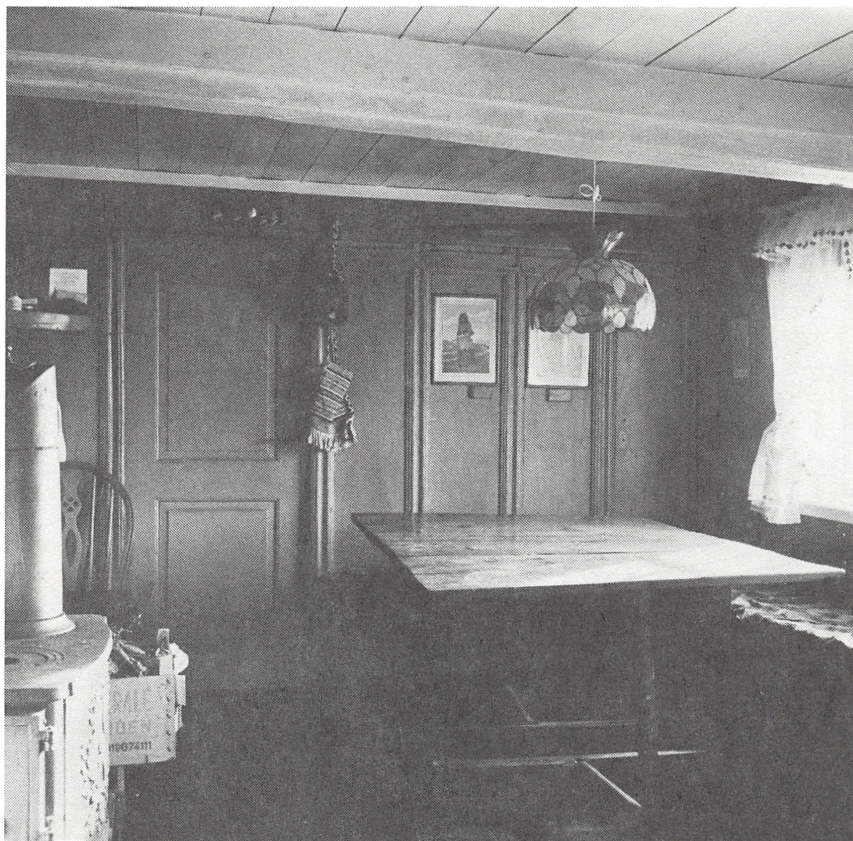
Dør i vestvæggen i sønderdørns i matr. nr. 126 Kirkeby.

De indvendige døre

De 2 døre i piselens nordvæg er ens; men husets øvrige døre er forskellige. Døren fra sønderdørns til framgulvet er tidligere omtalt. Den har en fint profileret indfatning på siden mod sønderdørns, og på døren mellem piselen og det nordre kammer sidder en indfatning, som burde sidde på den anden side af karmen. Den synes at være hentet fra et fornemmere hus. De andre døre mangler indfatninger, eller disse er uden interesse.

Træskillerummene

Piselens skillerum er kommet fra huse, hvor der har været højere til loftet end her. De er også tilpasset i længden, og de er ikke samtidige.

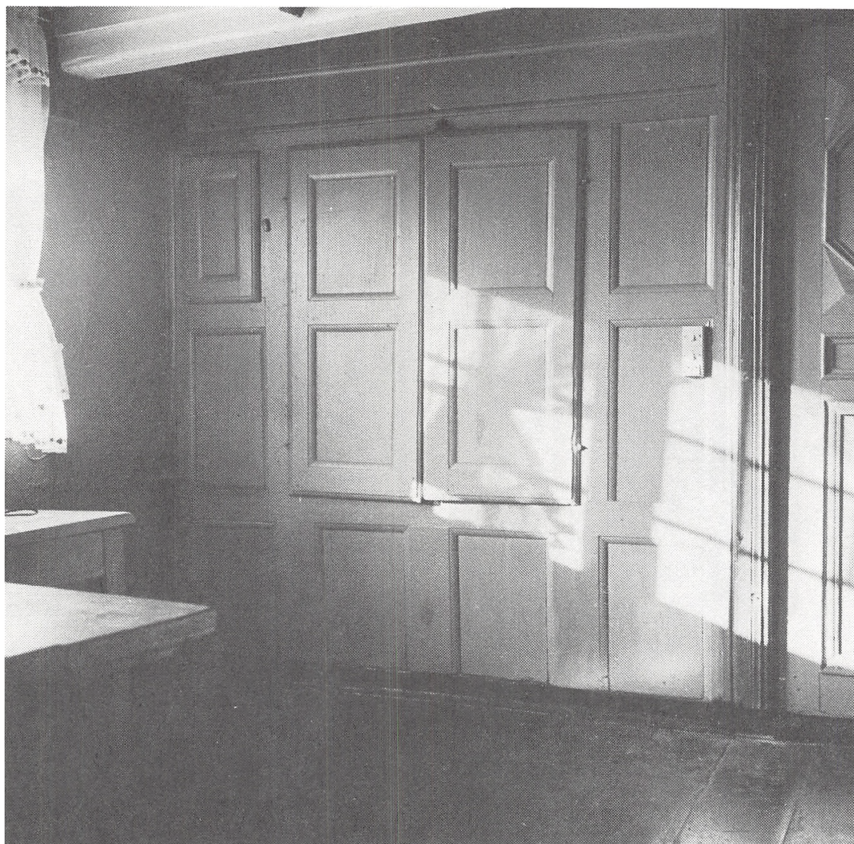
Østvæg i sønderdørns i matr. nr. 126 Kirkeby.

Skillerummet mod sønderdørns er afkortet for oven og for neden og øget mellem døren og bageovnen. Skillerummet mod de 2 nordlige rum er afkortet for neden og øget mod bageovnen.

Alkoverne og de faste skabe

Forstillingerne på husets alkover synes udført til andre pladser end dem, de nu har. Alkoven i sønderdørns er forhøjet, og dens venstre side er passet til den hældende ydermur.

Forstillingen passer i højden og længden i køkkenet, dersom den anbringes mellem ydervæggen og ildstedet, og hvis det faste skab, som ikke er oprindeligt, fjernes. Køkkenalkovens forstilling er beskåret i højre side, og hele den væg, den sidder i, virker sammenstykket. Selve

Alkove på vestvæggen i sønderdørns i matr. nr. 126 Kirkeby.

forstillingen synes opbygget af dele, der har været anvendt i anden sammenhæng, og den er stillet tæt op ad en bagved liggende bjælke, der stærkt formindsker den frie åbning bag de øverste låger.

Glaslågen i midten af det lille vægskab i sønderdørns er ikke udført til rammen, det sidder i. Der er sket en påføring, og der er spor efter andet beslag på lågen.

Sammenfatning

Der er på Rømø bevaret mange gamle huse, som det må være en opgave at værne om. De fleste af disse huse har nu udenøs ejere, som kun benytter dem til ferie- og fritidsophold, og det betyder desværre, at

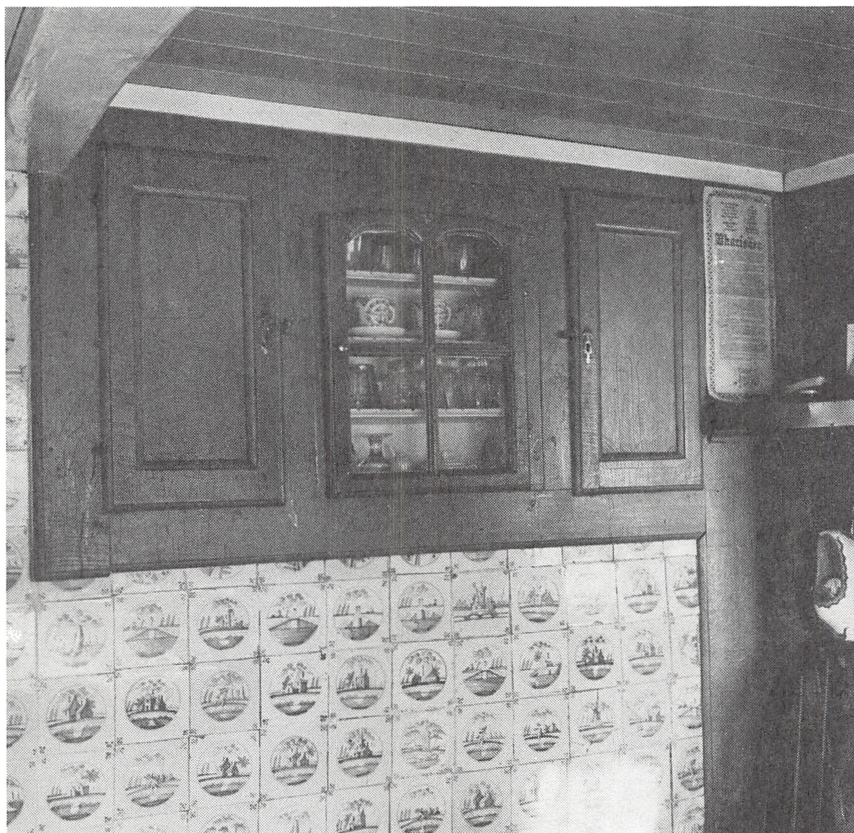

Alkove på køkkenets vestvæg i matr. nr. 126 Kirkeby.

de og deres omgivelser ligger »livløse« den største del af året, men det betyder til gengæld også, at de er blevet reddet fra nedrivning.

I de senere år er der sket mange forandringer ved husene og deres omgivelser. Det er jo almindelig anerkendt blandt tilhængere af bevaring, at de gamle huse skal kunne bruges af nutidens mennesker. Det kan de også efter en nænsom restaurering, hvor yderliggående modernisme og overdreven romantisering undgås. Det kan desværre ikke altid siges, at disse to skær er undgået.

Ejerne af de gamle huse samt offentlige myndigheder bør gå aktivt ind for bevaring – også af samspillet mellem landskabet og bebyggelserne – inden det er for sent. Det er ikke mindst dette samspil, der gør øen til noget enestående i Danmark.

Skab på mandvæggen i sønderdørns i matr. nr. 126 Kirkeby.

ORDLISTE

Det åbne system er modsætningen til det lukkede, hvor hele bygværket er en sluttet type.
Base, den nederste, profilerede, del af en pille eller søjle, der danner overgang mellem pillen og det, den hviler på.

Bjælkefagbredde, i bindingsværk afstanden fra midte til midte mellem nabobjælker.

Bjælkehoved = bjælkeende.

Dokke, kort tømmerstykke, der i bindingsværk spænder mellem fodtømmer og løsholt og mellem løsholt og murrem. Der kan være 1 eller 2 dokker i hvert fag.

Fodtømmer, vandret tømmerstykke, der i bindingsværk hviler på fundamentet og bærer stolper og dokker.

Halvvalm, skrå gavtagflade, hvor tagskægget ligger højere end på langsiderne af huset.

Jugendstil, tysk stilart fra ca. 1890–1900, frigjort fra de historiske stilarter og ofte påvirket af planteverdenens former.

Kapitel, den øverste, forsirede, del af en pille eller søjle, der danner overgang mellem pillen (søjlen) og den overliggende, bårne, konstruktion.

Kæmning, udsparring i murremmens overside og bjælkens underside, hvorved bjælken forsænkes svagt i remmen på en sådan måde, at der sker en sammenlåsning.

Løholt, vandret tømmerstykke, som forbinder stolperne 2 og 2, med sin overside i højde med vindueskarmens underside.

Murrem, vandret tømmerstykke, der i bindingsværk hviler på stolpernes øverste ende og danner underlag for bjælkerne.

Not, fordybet rille, f.eks. i gulvbrædder, der er pløjet sammen.

Pillefagbredde, i grundmur afstanden fra midte til midte mellem nabopiller.

Renæssance, en stilretning, der i den sidste fjerdedel af 1800-årene genoptog renæssancens arkitekturformer (= nyrenæssance).

Skelkalk, kalk der er brændt af muslingeskaller.

Stik, muret overdækning over muråbninger. Ved lige og svagt buede stik står murstenene på enden med en svag hældning, så dets overside er bredere end dets underside. Hældningen aftager jævnt mod midten, hvor stenen står lodret.

Stødfuge, fuge mellem 2 brædder, der ligger i forlængelse af hinanden.

Vindskede, brædt, der ved gavle sømmes på muren og slutter mod stråtagets underside.

NOTER

Alle fotos og tegninger i artiklen er taget og udført af forfatteren. Manuskriptet til artiklen, men med flere tegninger og farvefotos findes i Historiske Samlinger for Sønderjylland, Åbenrå.

1. Peter Michelsen: Bondehuses alder, side 42.
2. Matr. nr. 189, Juvre, 53, Kongsmark og 34, Kirkeby.
3. R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde, s. 213.
4. Thade Petersen: Rømø, side 175, foto efter side 160 nederst.
5. Arkitekt Frode Kirk, Frilandsmuseet i Lyngby, har gjort opmærksom på, at der skal være naglehuller i bjælkernes overside efter fastgørelsen af dæksplankerne, for at det kan afgøres, at bjælkerne har været anvendt i et skib, og at bjælkekrumningerne kan være fremkommet ved, at ydervæggene, men ikke hovedskillerummet, har sat sig.
6. Matr. nr. 449, Kirkeby.
7. Matr. nr. 117, Kirkeby.
8. Matr. nr. 58, Kongsmark.
9. Matr. nr. 675, Kirkeby.
10. Oplyst af Peter Petersen, Havneby.
11. Matr. nr. 53, Kirkeby.
12. Matr. nr. 595, Kirkeby.
13. Matr. nr. 126 og 23 Kirkeby.
14. Meddelt af sognepræst Christian Jørgensen, Rømø.
15. Matr. nr. 13, Kongsmark.
16. Matr. nr. 74. Kirkeby. Den nu afdøde ejer, maskinmester Peter List, har fortalt, at han lavede stavene til sit stakit i sin fritid ombord. Han kunne få skadet træ gratis, fordi han sejlede med trælastskibe, og de korte stave kunne han føre toldfrit i land.
17. Matr. nr. 58 m. fl. Kongsmark.
18. Meddelt af lektor Betty Schmidt, København, og murerarbejdsmand Alfred Petersen, Rømø.

J. A. Viinsted og højskolen på Ågård

Af *Dorrit Andersen*

En lille halv snes kilometer syd for Flensborg møder man ved den gamle Slesviglandevej gennem Oversø sogn et vejskilt, der viser af mod øst til »Augaard«. Kun få er vel i dag klar over, at her lå 1863–89 Ågård Landboskole, den eneste danske højskole på den tid syd for den nuværende grænse.

Hvordan gik det til, at der kom til at ligge en højskole her på dette tidspunkt, og hvordan kom den til at fungere?

Planerne om en højskole i Angel

Planerne om en højskole i det sprogligt blandede og overvejende slesvig-holstensk orienterede Mellemslesvig udgik fra kredsen omkring Rødding Højskole. Den havde som landets første begyndt sin virksomhed i 1844 med professor Chr. Flor som igangsætter og forstander 1845–46.

I 1850'erne og 60'erne blev der hyppigt rettet kritik mod Rødding Højskole ud fra den betragtning, at skolen på den dansksindede egn, den lå, var uden national betydning. Det førte bl.a. forstanderen 1850–62 Sofus Høgsbro ud i overvejelser om at flytte skolen længere sydpå til Sundeved eller Gråsten. Disse planer løb dog med tiden ud i sandet. Allerede 1853 havde Høgsbro også tanker om en højskole i Mellemslesvig som modtræk mod en tysk skole, der 1845 var oprettet i Ørsbjerg på nordsiden af Slien. Den havde dog standset sin virksomhed igen 1857.¹ Tanken om at placere en dansk højskole sydpå var imidlertid fortsat levende, og man koncentrerede overvejelserne om en placering i Angel, der vel kan betegnes som kerneområdet i Slesvig for den slesvig-holstenske og danskfjendtlige stemning. I 1857 skrev Høgsbro imidlertid til H. N. Clausen: »I Flensborg mener de indflydelsesrigeste mænd efter sigende, at man hellere må få en agerdyrkingsskole oprettet i Angel ...«², altså ikke en grundtvigsk højskole som Rødding.

Det blev Chr. Flor, der med størst overbevisning og tilsidst også med resultat arbejdede for skolens oprettelse. Planerne støttedes af den indflydelsesrige Th. A. J. Regenburg, departementschef i det slesvigske

ministerium og skaberen af den offensive danske sprogpolitik i Mellemlesvig i tiden mellem de to slesvigske krige. Høgsbro var noget skeptisk. I 1858 skrev han til Flor: »Angående en skole i Angel, da er det nu som altid mit højeste ønske at hjælpe til at fremme danskheden og fortrænge tyskheden her i Sønderjylland, og jo sydligere, det kan ske, des kærere ville det være mig. Jo mere kamp mod de tysksindede des bedre. – Derfor har jeg heller ikke noget imod at begynde en skole i Angel, ja, ville det endog gerne, når jeg troede, det kunne lykkes. Efter mit kendskab til forholdene tror jeg det nu rigtignok ikke muligt at få flere elever fra selve Angel ved at lægge en skole dér frem for på Gråsten ...« Høgsbro nærede også de største betænkeligheder ved økonomien i foretagendet.³ – I begyndelsen af 1862 blev planen pludselig genoplivet, og den, der skulle føre den ud i livet, blev en højskolelærer ved Rødding, J. A. Viinsted.

J. A. Viinsted

Johan August Viinsted var egentlig døbt Wiinstedt, men fordanskede af nationale grunde sit navn omkring 1864, hvilket ikke var ualmindeligt. Hans egen stavemåde af navnet følges i denne artikel. Viinsteds fader, der var født i Skåne, var handskemager og hvidgarvermester Johan Peter Wiinstedt. Socialt hørte familien til det bedrestillede borgerskab i København. J. A. Viinsted var født i 1830. I 1851 tog han farmaceutisk kandidateksamen med udmærkelse og arbejdede de følgende seks år på flere københavnske apoteker, sidst på Hofapoteket. Imidlertid var det de moderne landbrugsfaglige teorier, der havde hans store interesse. Det var ikke ualmindeligt på denne tid, at folk med interesse for landbrugsvidenskab havde farmacien som grunduddannelse. Landbohøjskolen i København begyndte nemlig først sin virksomhed i 1858. Efter sin eksamen fortsatte Viinsted med at uddanne sig ved kemiske studier, bl.a. hos professor J. G. Forchammer på Polyteknisk Lærestanstalt, en af tidens førende kemikere og geologer. Viinsted ønskede at nyttiggøre sin teoretiske viden i det praktiske landbrugs tjeneste. I nogle år ejede han således en jysk landejendom.

På en eller anden måde var Sofus Høgsbro blevet opmærksom på Viinsted, og i 1856 opfordrede han ham til at komme til Rødding, hvor han fra februar 1857 overtog den undervisning i naturfagene, der dengang fandtes på højskolen. Højskolens virke sigtede på landbefolkningen, og eleverne skulle også have et konkret, praktisk udbytte af deres højskoletid. Viinsteds fag på Rødding blev naturvidenskaberne,

landmåling, nivellering og agerdyrkning, senere kom tillige læren om husdyrene. Viinsted viste sig hurtigt at være i besiddelse af glimrende pædagogiske evner. »Han synes at være meget vel skikket til sin plads og lige så vel at vinde elevernes som sine medlæreres gunst«, var Høgsbros vurdering.⁴

Også flere elever har omtalt Viinsted med anerkendelse. En elev fra vinteren 1857–58 skriver således: »Han udfyldte sin stilling her på en udmærket måde; men han blev så overlæsset med arbejde, at han umulig kunne have holdt ud dermed i en længere årrække. Hans foredrag var så klare, så velformede og forberedte, at selv vi bønderkarle, som aldrig havde haft den mindste forståelse af, hvad kemi og fysik egentlig var, mageligt kunne følge med i hans foredrag. Hans eksperimenter har jeg kun set overtruffet på de højere læreanstalter i København. Én og anden af eleverne kunne skulke i enkelte af Knudsens timer; men i Høgsbros og Viinsteds timer mødte alle.«⁵

Det grundtvigske idégrundlag for højskolen havde Viinsted imidlertid ikke sin rod i. Et medlem af højskolens bestyrelse, sognepræst Helweg, Haderslev, skrev således til Chr. Flor den 5. december 1857: »Wiinstedt, naturmanden, er netop naturmand; hvad det åndelige element, det grundtvigske skal sige, ved han ikke; dog klages der ikke over nogen opposition fra hans side. For øvrigt synes han at være fortræffelig, velbevandret i sine vidtstrakte fag og mere til, livlig og udrustet med ikke ringe læregaver. Han må ubetinget regnes for en akquisition; jeg antager, at de fag aldrig har været i bedre og mere passende hænder ...«.⁶

Viinsted fik en for tiden god løn. Hans kollega, den kendte højskolemand Jens Lassen Knudsen, refererer 1862 en diskussion på et møde hos Høgsbro med bestyrelsesformanden Chr. Flor og højskolens lokale støtter. Flor havde sagt, »at man ikke måtte byde »den herre« mindre [end 600 rdl. om året]: Han opofrede et så behageligt liv i København »i kunst og videnskab«, og hans familie lod ham høre, at han drog over »på heden« ...«⁷

En vis latent spænding har der været på skolen mellem Viinsted og de grundtvigsk bevidste lærere som Knudsen. Mens Høgsbro, også for at imødekomme en skepsis i de kredse, der skulle sende elever til højskolen, havde forholdt sig relativt neutral til det grundtvigske, accentueredes spændingen, da Ludvig Schrøder tiltrådte som forstander 1862. Han skriver selv om sine første indtryk fra Rødning, hvor han også havde undervist en tid i 1861: »Der havde i Rødning for en del år tilbage været en brydning imellem de lærere, der havde den naturviden-

Professor Christian Flor (1792–1875) havde i 1830'erne og 1840'erne været en hovedkraft i den fremvoksende dansk-nationale bevægelse i Sønderjylland, bl.a. som igangsætter af Rødding Folkehøjskole. I 1860'erne boede han i København, men havde stadig indflydelse i det sønderjyske arbejde. Det konkrete initiativ til oprettelsen af højskolen på Ågård synes at have været hans, og han var den nærmeste rådgiver for forstanderen J. A. Viinsted i de følgende år. (Det kgl. Bibliotek).

skabelige og landøkonomiske undervisning, og dem, der havde de historiske fag. Eftervirkningerne deraf var vedblevet i de følgende år, hvor godt end forholdet var imellem lederne af den forskellige slags undervisning. Det hang ligesom i væggene, at eleverne skulle dele sig imellem de to slags lærere. Da Viinsted skulle have sin egen skole (Ågård i Angel) i foråret 1863, fik vi ordnet det således, at Rasmus Fenger skulle være hans efterfølger.«⁸ Skarpere udtrykte Ludvig Schrøder det i et brev til Fenger, fru Schrøders fætter, da Viinsteds rejse var afgjort: »Vi lever forresten i bedste forståelse med Viinsted; men han kan kun tale om de mest udvortes ting. Han er født i Pilestræde, og De i Slots-Bjergby [en grundtvigsk vakt egn]. Det er betegnende.«⁹

I sin alderdom har Viinsted skrevet lidt om sin nationale udvikling, hvor han ikke lægger skjul på, at hans miljø stod fremmed for denne

sag. I Nordslesvigsk Søndagsblad 1901 gengives således et fordrag, Viinsted havde holdt i den sønderjyske forening i Horsens. Viinsted fortæller heri, at før 1848 vidste folk i Danmark kun meget lidt om Sønderjylland. »I min barndom (trediverne) vidste man ikke bedre i den jævne borgerstand, end at viktualieskibene, der kom fra Kappel, kom fra Holsten, og det hed altid, når disse var kommet: »at nu var holstenerne kommet«, og huset i vort hjem forsynedes da med smør, ost, pølser etc. for et længere tidsrum.« Krigen 1848–50 havde ændret synet på forholdene, men da den var blevet vundet af Danmark, »mente vi unge, at nu var alt i orden og Sønderjylland uløseligt forbundet til moderlandet, så at man atter helt kunne ofre sig i sin gerning i livet og dygtiggøre sig så meget som muligt i denne.« Så havde Viinsted 1856 fået Høgsbros tilbud om at blive lærer i naturfagene ved Rødding. »Jeg tog mod tilbudet, skønt jeg fuldtud følte, at jeg ville få en del vanskeligheder at overvinde, inden jeg kunne magte at behandle fagene i frie foredrag, således som tilfældet var her; men forsøget lykkedes, og de år, jeg tilbragte her (fra februar 1857 til maj 1863), betragter jeg som nogle af de lykkeligste og indholdsrigeste i mit liv, og de blev ved den vekselvirkning, som fandt sted mellem befolkningen i Nordslesvig og skolen, af særlig betydning også for mit nationale liv ...«

Planerne om en sydlig højskole virkeliggøres

Allerede i 1858 havde Flor haft Viinsted i tankerne som den mand, der kunne lede en højskole i Angel.¹⁰ Efter at have hvilet nogle år blev planen pludselig genoplivet i begyndelsen af 1862. I et brev den 18. januar 1862 foreslog Flor Viinsted at oprette en højskole i Angel. Det er nærliggende at tro, at forsøget på at realisere den gamle plan netop nu, har en sammenhæng med et forestående forstanderskifte på Rødding. Den 7. januar 1862 havde Sofus Høgsbro nemlig opsagt sin forstanderstilling med virkning fra 1. oktober. Han havde allerede forinden udset den unge, stærkt grundtvigske teolog Ludvig Schrøder til sin efterfølger. Høgsbro og Flor, der så varmt var gået ind for Viinsted,⁶ forudså rimeligvis, at Schrøder ville ønske en anden lærer i landbrugsfagene.

Viinsted blev både glad og overrasket over forslaget om, at han skulle lede en ny højskole i Angel og forstod samtidig det nationalt betydningsfulde i opgaven. Dog havde han også en anelse om, at Flors motiver til forslaget måske var lidt blandede. »Det forundrede mig en del at se, at De i stedet for at beholde mig her ved skolen ønsker mig hensat til Angel, hvor De altså må antage, jeg kan gøre mere gavn end

her. Dog vil jeg ikke fordybe mig i de grunde, som, foruden den velvilje De derved viser mig, ellers kunne have bevæget Dem til at henvende Dem til mig ...«. Viinsted mente, at skolen »må kunne gå, hvis der ellers er, som mange påstår, endnu mange steder en god dansk grund i befolkningen ...«. ¹¹

Viinsted rejste straks sydpå for at se på egnede ejendomme i Angel og optog samtidig for at få gode råd kontakt med de lokale præster, der var de trofaste støtter for Regenburgs politik, f.eks. provst Aleth Hansen i Grumtoft. Viinsted mente, det var nødvendigt at placere skolen på en stor landbrugsejendom, således at den teoretiske undervisning kunne kombineres med praktisk arbejde, »da både provst Hansen og de øvrige, jeg talte med, derom var enige i at mene, at angelbonden næppe ville sende sin søn derhen, når der ikke var nogen praktisk undervisning ved siden af den teoretiske.« ¹² Det var pålagt Viinsted at være diskret under sin færden i Sydslesvig; men præsterne havde

Th. A. J. Regensburg (1815–95) var den embedsmand i det slesvigske ministerium, der ledede kirke- og skolepolitikken i tiden mellem de to slesvigske krige. Han var drivkraften i den offensive danske sprogpolitik i Sydslesvig, og oprettelsen af højskolen på Ågård, som han skaffede økonomisk støtte både før og efter krigen 1864, kan betragtes som et sidste forsøg på at vende den nationale udvikling i Angel. (Det kgl. Bibliotek).

åbenbart svært ved at holde tæt, for Viinsted beretter, at der hurtigt begyndte at gå rygter om, at nu skulle Røddingskolen flytte derned.¹³

Der skal ikke her redegøres nærmere for de mange fejlslagne planer om overtagelse af en egnet ejendom. Der blev også intrigeret mod Viinsteds planer af hans nærmeste forgænger på Rødding Edv. Thomsen, der nu var vejkonduktør i Flensborg. Thomsen havde måttet forlade Rødding, da han arbejdede for, at skolen skulle gøres til en rent kundskabsmeddelende undervisningsanstalt.¹⁴ Han ønskede den nye skole lagt i eller ved Flensborg, mens Viinsted mente, »... at Flensborg by i så stor nærhed aldrig ville være gavnlige for eleverne.«¹⁵ Samtidig forsøgte Thomsen at opnå økonomisk støtte fra det slesvigske ministerium til at oprette sin egen skole i Flensborg by. Den skulle i givet fald begynde som et kursus for landvæsenslærlinge, der derefter ville videreuddanne sig i Skotland, der dengang var et foregangsland på området.¹⁶ Denne plan opnåede han dog ikke tilstrækkelig økonomisk støtte til at gennemføre.

Sommeren 1862 kom, uden at der var fundet en egnet ejendom til den nye højskole. I juli rejste Viinsted på et flere måneder langt studieophold i England og Skotland. Hertil havde han modtaget økonomisk støtte både fra Slesvigske Ministerium og Landhusholdningsselskabet.¹⁷ Begrundelsen for Viinsted til at foretage denne studierejse var, at mange spurgte ham ud om forholdene i disse lande, at flere af eleverne fra Rødding tog dertil, og at der på Røddingegnen og langs vestkysten i det hele taget var en stigende interesse for engelsk og skotsk landbrug og kvægavl. Hertil kom, at Viinsted mente at kunne lære af landbrugsskoler derovre med henblik på den skole, han selv skulle oprette. I den beretning, han senere skrev om rejsen, er der imidlertid ingen omtale af engelske skoler.¹⁸

Efter hjemkomsten fra England fortsatte Viinsted sin søgen efter en egnet ejendom i Angel. Pastor A. Henningsen i Oversø havde allerede om sommeren foreslået Regenborg, at Viinsted skulle se på gården Ågård i Oversø, og i november gjorde Viinsted i et brev til Flor stillingen op: Ågård var den bedste mulighed.¹⁹ Pastor Henningsen glædede sig over denne udvikling. Således skrev han til Regenborg: »Erhvervelsen af denne gård i dette øjemed opfylder mig ganske i håbet om, at den under en fornuftig (ikke grundtvigiansk) bestyrelse vil kunne virke til gavn for den nationale sag her i Slesvig.«²⁰ Også Viinsted så optimistisk på fremtiden: »Interessen er forøvrigt nu stærkt i vækst i Oversøegnen, og jeg tør sige gunstig for sagen, i det mindste så længe man ikke ved, at det er regeringen, der har sat det igang. Jeg

gør også mit bedste, for at sagen skal betragtes som en privat entreprise af mig, mens jeg dog ikke lægger skjul på, at jeg venter en årlig understøttelse af regeringen ...«. ²¹

Ågård Landboskole 1863

I begyndelsen af 1863 gik købet af Ågård i orden. Købssummen var fastsat til 13.500 rdl. Via Slesvigske Ministerium fik Viinsted ikke en årlig understøttelse, men tre lån fra den danske stat på i alt 11.000 rdl., der 1864 blev gjort rentefri, samt et særligt tilskud 1864 på 500 rdl. ²² Men udgifterne blev også store for Viinsted, der i løbet af 1863 måtte foretage ombygninger af ejendommen for at indrette den til højskole.

Ågård er en gammel ejendom, hvis historie kan føres tilbage til Middelalderen. Den ligger i den østlige del af Oversø sogn, tæt ved Trenen. ²³ Den ligger således ikke i selve Angel, men ganske tæt på. Til gården hørte 120 td. land. Heraf var de 10 skov, 10 tørvemose, 20 eng og 70 ager, mens resten var krat, hede og kærjord. Generelt var jorden meget stenet. ²⁴ For at gårdens landbrug skulle kunne drives rentabelt efter moderne principper, skulle der store forbedringer til. Den tidligere ejer havde mest levet af tørveskæringen. Økonomisk synes gården at have været en tvivlsom investering, som det skulle vise sig i de følgende år, og en del tyder på, at det ikke lykkedes Viinsted helt at sætte skik på den.

Den 6. maj 1863 skulle skolen på Ågård begynde sin virksomhed. I mellemtiden havde skolen efter Viinsteds forslag fået navnet Ågård Landboskole. Højskole indgik således ikke i navnet, formentlig fordi det kunne virke for nationalt provokerende. Forståelsen for de grundtvigske højskoletanker var heller ikke udbredt blandt de danske ledere sydpå, som det er antydnet i det foregående. Landboskole var på denne tid i Danmark en betegnelse for en mellemting mellem de rene landbrugsskoler og folkehøjskolen; men i praksis ønskede Viinsted ikke at lægge nogen afstand til folkehøjskolen. Hans undervisningsplan fulgte forbillederne fra Rødding. ²⁵ I en lille trykt præsentation af skolen fra 1863 fremstilles dens formål således:

»Ågård Landboskole i Oversø ved Flensborg har til formål at give unge, konfirmerede mennesker kundskab om, hvad de som vordende agerbrugere bør lære at kende til et fremadskridende landbrug med de dermed i forbindelse stående naturvidenskaber, og ved siden deraf give dem lejlighed til at samle sig de kundskaber, som behøves til almindelig dannelse. – Undervisningen sker væsentlig ved frie foredrag af lærerne

og jævnlig overhøren af det gennemgåede. Der lægges især vægt på at skærpe den unges eftertanke for hans daglige virksomhed og alt, hvad der lever om ham, samt vække og styrke sansen for fædrelandet.« Undervisningen var beregnet til at vare et år, opdelt i et vinterhalvår, hvor undervisningen begyndte, og et sommerhalvår. Om vinteren skulle gennemgås husdyravlen, kemi, naturlære, jordbundslære, matematik, historie, jordbeskrivelse, tegning, regning, forskellige skriftlige arbejder, tysk og engelsk. I sommerhalvåret skulle undervises i agerdyrkningslære, plantelære, landmåling og nivellering, historie og jordbeskrivelse (fortsat fra vinterhalvåret), korttegning, regning, skriftlige arbejder, tysk og engelsk. Så vidt muligt skulle to eftermiddage om ugen anvendes til deltagelse i markarbejder.²⁶ Om undervisningen faktisk blev realiseret fuldstændig efter denne plan, kan man ikke sige; men eleverne blev næppe inddraget i praktisk markarbejde, så vidt man kan skønne af det bevarede brevstof.

Den 22. april 1863 holdt Rødding Højskole et muntert afskedsgilde for Viinsted, hvor pastor Helweg som bestyrelsesmedlem bragte skolens tak. Også pastor Sveistrup, Rødding, deltog livligt i gildet. Den 25. april 1863 rejste Viinsted så for at påbegynde sin ofte ensomme gerning på Ågård.²⁷

Men Viinsted gik til opgaven med optimisme og en evne til altid at se det positive i tingene. »Nu har jeg haft lejlighed til at se gården nærmere efter og er nok så fornøjet med den, som da jeg købte. Rigtignok må jeg betragte vintersæden som mislykket, dels på grund af den sildige udsæd og dels som følge af det kolde forår, ligesom græsset heller ikke rigtig vil komme af mangel på regn; men det første år må man jo være forberedt på sådanne uheld.«²⁸

Skolen begyndte med seks elever. Det var det antal, der var plads til, før der blev bygget en 2. etage til hovedbygningen. Glad skrev Viinsted til Flor: »Skolen er altså nu begyndt, kendsgerningen er der, og nu vil vel snart tyskernes hyl høres over dette daniseringsforsøg. Mærkelig nok, at man hidtil intet har hørt fra den kant derom; men jeg er også kun ved begyndelsen ...«²⁹

Af de seks elever i sommerhalvåret 1863 kom de to fra Sundeved, to fra Tøndereggen, én fra Als og én fra Dalby ved Kolding. To af dem var fulgt med Viinsted fra Rødding.³⁰ De manglende reaktioner fra tysksindet side hænger muligvis sammen med, at der ikke var kommet elever fra Sydslesvig. Det skulle vise sig at være et problem i de kommende år at få elever fra skolens naturlige opland.

Viinsted havde håbet, at landboforeningen i Haderslev amt ville

oprette fripladser ved skolen, og havde også talt med de fremtrædende danske førere Peder og Laurids Skau om det; men det blev ikke til noget. Kredse i amtet under påvirkning af den tidligere omtalte Edv. Thomsen havde planer om at oprette en realskole for bondesønner i Haderslev som en forberedelse til en uddannelse på Landbohøjskolen.³¹ Disse planer blev dog ikke ført ud i livet, måske fordi krigen i 1864 kom imellem.

Den første sommer fik Viinsted sin dag besat med undervisning fra morgen til aften. Flere forsøg på at skaffe en hjælpelærer til skolen var mislykkedes. Istedet påtog degnen i Oversø Ditlev Henrik Ross, den senere forstander på højskolen på Søgård ved Vamdrup 1865–76, sig undervisningen i tysk og i Danmarks historie.³² Det øvrige tog Viinsted sig af selv, også fag, han ikke før havde undervist i som f.eks. verdenshistorie. »Det falder mig svært at få den fornødne tid til forberedelse, skønt man i reglen er på benene fra 5 morgen.«³³ Om efteråret 1863 fik han dog en ung lærer som medhjælper, Adolf Johannes Lund fra St. Heddinge. Lund var uddannet på Tangs seminarium og var anbefalet Viinsted af Flor. Viinsted var glad for denne medhjælp, »en livlig ung mand med gode kundskaber i de fag, han skal overtage, og som særdeles godt forstår at omgås eleverne, han spiller tålelig godt fiolin og synger ret kønt, hvorfor sangen også af og til lyder blandt os ...«³⁴

Den ugifte Viinsted havde ikke kunnet medbringe en hustru til hjælp i husholdningen, der i begyndelsen blev forestået af to piger. »Med husholdningen går det helt galant. Det er et par flinke piger begge to, jeg har fået, og de får sandelig ikke tid til at dovne. Det går i kort galop fra morgen til aften, hvad ikke er så underligt, når man husker, vi er en snes mennesker til daglig til bords, og der er 16 køer daglig at malke. Maden er helt god, som jeg kan ønske den, ligesom jeg også kan mærke på alle folkene om mig, at de er fornøjede ...«³⁵

At Viinsted dog ikke altid fandt den huslige situation tilfredsstillende fremgår af et brev til Ludvig Schrøder om efteråret 1863: »Jeg er desværre ikke blevet forlovet endnu, og det har længere udsigter end nogensinde før, til at denne interessante begivenhed finder sted. Jeg har forgæves set efter, hvor jeg kommer, om der ingen er, som kunne finde nåde for mine øjne, men nej, ingen, slet ingen ...« Han omtaler så med stor varme den glade og muntre fru Schrøder på Rødding, der spredte solskin om sig.³⁶ I slutningen af året havde Viinsted bestemt sig til at ansætte en husholderske. »Det kan jo være, det kan blive helt godt; men

nu er udsigterne til at få en kone i huset blevet betydeligt formindsket, da den væsentligste årsag til at få en sådan er taget bort.«³⁷

I brevene fra 1863 er det tydeligt, at Viinsted ofte længes efter den gamle, muntre omgangskreds på Rødding. I det omfang, tiden tillod det, forsøgte han dog også at etablere kontakter i sine nye omgivelser. Omgangskredsen havde i de første uger indskrænket sig til præste- og degnefamilien i Oversø. Men efter tre ugers ophold på Ågård mente Viinsted alligevel at kunne fælde som over de sydslesvigske præster: »præsterne herved kan jeg ikke ret bruge. De er mig for materielle. Jeg kan ikke nægte, jeg savner Sveistrup [den grundtvigske præst i Rødding] en del.«³⁸ Senere gik det bedre. Viinsted fik f.eks. en god kontakt med pastor H. F. Feilberg i St. Vi, den senere kendte folkemindesamler. Efter sit første besøg mente Viinsted, at han kunne få stor fornøjelse af at omgås Feilberg, »da han foruden andre dyder jo har stor interesse for planterne, hvad også er mine yndlinge ...«³⁹ Til forklaring tjener, at folk med farmaceutisk uddannelse i ældre tid havde et stort botanisk kendskab, fordi kendskabet til de forskellige planters lægelige brug var var vigtigt, da apotekerne i overvejende grad selv var henvist til at fabrikere den nødvendige medicin. En videregående botanisk interesse blev ofte en følge af disse uddannelseskraav. For Viinsted blev det til flere besøg hos og genbesøg af H. F. Feilberg.⁴⁰

Befolkningen som sådan fik Viinsted ikke meget kontakt med i 1863, hvilket han ofte beklagede i sine breve. Hans første, optimistiske indtryk af befolkningen var i maj 1863, at den var »helt godt stemt for mit forehavende, så vidt jeg kan mærke. Jeg taler dansk med alle, jeg kommer i berøring med, og det er sjældent, man ikke svarer mig på dansk, ihverttilfælde forstår man mig. De gamle er det især en fornøjelse at tale med. Man kan ordentlig mærke, de bliver glade ved ret at kunne tale dansk med én, som vil snakke med dem.«⁴¹ I det omfang, han kunne overkomme det, forsøgte Viinsted også at komme i kontakt med den lokale befolkning. Om efteråret kunne han således berette til Flor om en festlig sammenkomst i Oversø: »Hvad ellers forholdene angå herovre, da tales der jo nok ofte om muligheden af krig; men egentlig bange er man ikke derfor, i det mindste ikke de dansksindede, hvad jeg navnlig så den 6. oktober [kongens fødselsdag], da vi havde fået en hel del bønder (med deres koner) ca. 80 samlet i kroen til et festmåltid, der var så livligt og patriotisk som vistnok ikke mange steder ellers i Danmark, og det gode resultat (alle gik fornøjede derfra) tror jeg nok til dels må tilskrives de sangkræfter, vor skole,

hvorfra naturligvis alle mand mødte, præsterede; jeg smigrer mig næsten med den tro, at det er en frugt af landboskolens oprejsning i disse egne, at sangen kom igang, thi det er første gang i de sidste tyve år, at det er sket, og præsten turde ikke have begyndt derpå, når han ikke havde haft skolen i ryggen. Det var tydeligt nok at se, at befolkningen trænger til nogen opmuntring af den slags, og jeg tror, at min færd ved den omtalte lejlighed ikke bidrog til at svække det gode omdømme, jeg hidtil har erhvervet mig her på egnen, og beholder vi blot fred her i landet, skal der også nok komme elever fra disse egne til mig.«⁴²

Vinterskolen på Ågård 1863–64 og krigen 1864

Vinterskolen, der skulle begynde til november, tegnede lovende for Viinsted. Efter ombygningen kunne skolen nu rumme 24 elever, og 17 meldte sig til vinterskolen. Til sammenligning kan tjene, at Rødding på denne tid havde 30 elever. To af Viinsteds elever var tidligere Røddingelever. Af de øvrige 15 kom elleve fra Nordslesvig, én fra Nørrejylland, én fra Sjælland, én fra Langeland og endelig én fra Gelting, »jeg har da også fået hul på egnen her syd for«, skrev den optimistiske Viinsted.⁴³ Alt tegnede således relativt lyst, hvis det ikke havde været for den tilstundende krig.

Den 18. november havde den nye konge Christian 9. underskrevet den såkaldte novemberforfatning, der skulle være fælles for Danmark og Slesvig og opløse den nære forbindelse mellem Slesvig og det andet, tysksindede hertugdømme Holsten. Hermed havde Preussen, der fik Østrig med sig, fået et påskud til at foretage militære skridt mod Danmark. Preussen ville gøre den augustenburgske hertug Friedrich til herre i Slesvig-Holsten, troede man. Viinsted skrev om stemningen før krigsudbruddet, at der naturligvis ikke var »den ro som tidligere før kongens død, de tysksindede taler naturlig nok nu i højere toner, men uden at jeg tror, de dermed skræmmer eller vinder nogen af de dansksindede for deres mening. Prætendenten [augustenborgeren] bliver i almindelighed anset for en meget ubetydelig person, som ingen synes at have lyst at befatte sig med, og når man i København mener, at det går tilbage med danskheden herovre, da er det i det mindste for denne egns vedkommende en misforståelse, som beror på de tysksindedes mere åbne og dristigere fremtræden: det er af disse forbigående bevægelser, som enhver sådan krise, som den nærværende fører med sig, så længe den endelige ro ikke er tilvejebragt, og et par generationer er uddøde.«⁴⁴

Øverst ses Ågård i 1971 (amatørfoto) og nederst i 1983 (foto: Jens Peder Meyer). Gården, hvor højskolen fik til huse, var en halvgård fra midten af 1700-tallet. Den øverste etage lod Viinsted bygge i 1863 for at gøre huset stort nok til højskolebrug. – En skæmmende modernisering i de seneste år har fjernet de gamle vinduer og døre og dermed berøvet huset meget af dets særpræg.

Til Høgsbro skrev Viinsted 17. december om sin bekymring for skolens fremtid under krigstruslen; men han ønskede også, at Danmark skulle stå fast på sin ret til at betragte Slesvig som en del af Danmark.⁴⁵ Krigen begyndte, og i begyndelsen af februar forlod eleverne og lærer Lund skolen, der således måtte standse sin virksomhed. Træfningen ved Sankelmark den 6. februar 1864 under den danske hærs tilbagetog fra Danevirke fandt sted ikke langt fra højskolen og gjorde et dybt indtryk på Viinsted. Han skrev således til Høgsbro: »Hvilke dage er ikke henrundne, siden jeg sidst skrev! Jo, det her er krig med alle dens rædsler, det stakkels Oversø har rigtignok måttet føle, hvad det vil sige at have fjender i landet ... Her ved Oversø blev, som De ved, gjort et ophold og fjenden således standset, at han ikke kunne forfølge videre. Det var en hård kamp, 500 østrigere siges at være blevet på pladsen og 1000 sårede, ca. 30 officerer mistet, og derimellem er to oberster begravet på Oversø kirkegård. Jeg så valpladsen et par dage efter kampen; men Gud bevare mig oftere at se noget sådant. Det var et forfærdeligt syn. Jorden var bogstavelig oversået med lig og dele af munderingen og menneskelemmer etc. De danske i Flensborg hentede vore faldne, rigelig et halvt hundrede, hvoriblandt to officerer; men østrigerne har nok også begravet nogle. Efter kampen har vi haft en forfærdelig indkvartering, som har så omtrent udpint og udplyndret det lille, fattige Oversø, især har degnen lidt dér. Det er navnlig de ungarske husarer, som er noget sandt røverpak, da de stjæler alt, hvad der kommer inden for deres område, og sælger det igen for en ubetydelighed til den første den bedste.« Ågård var dog nogenlunde blevet skånet på grund af sin afsides beliggenhed.⁴⁶ I Nordslesvigsk Søndagsblad 1901 har Viinsted skrevet en udførlig beretning om sine indtryk af krigshandlingerne på egnen.

Viinsted blev på gården, hvis drift naturligvis led under krigen. Han måtte selv tage fat ved landarbejdet og beklagede sig over, at hans ryg var blevet for stiv til det.⁴⁷ Fra 25. marts til 26. november 1864 findes ingen breve bevaret fra Viinsted, der kan fortælle nærmere om, hvordan denne vanskelige tid gik. Den 16. september kunne hans broder i København dog skrive i sin dagbog: »... træffer August hos Nutzhorns. Jeg havde ventet at træffe ham nedslået eller i det mindste alvorlig; men det var ikke tilfældet. Han var amuseret som sædvanlig og ikke en smule anderledes både i sind og skind; han havde endnu ikke opgivet håbet om Slesvig, men derimod om at få sin gård igang ... Han blev kun til næste morgen, da han rejste tilbage med et skib, som skulle hente slesvigske flygtninge.« Den 16. oktober skriver broderen dog, at

Viinstedes sidste brev var skrevet i en meget deprimeret stemning; men den 14. november var stemningen igen skiftet: »Brev fra August. Han har fået en mængde elever – hele to! – og stoler trygt på, at det vil gå godt med hans planer.«⁴⁸

Viinsted og virksomheden på Ågård 1864–69

Ja, det var virkelig lykkedes at få skolen på Ågård igang igen, mens Rødding Højskoles folk, Schrøder, Fenger og Nutzhorn, valgte at flytte nord for den nye grænse til Askov. Det meste af vinteren 1864–65 havde Viinsted 5–6 elever fra Sundeved og én fra egnen, og han måtte alene bestride undervisningen. Om stemningen efter 1864 skrev han til pastor Henningsen, der havde måttet fortrække til København: Det var anstrengende at forestå undervisningen alene, »men når man har flinke elever, lettes arbejdet, og i den henseende har jeg navnlig meget glæde af sundevederne, der ret er et par vakre fyre og danske med liv og sjæl. Det er overhovedet en fornøjelse at tale med folk fra Sundeved i denne tid, thi hvis de ikke før var danske, er de blevet det nu, efter at de har lært tyskerne nærmere at kende, og hos dem alle er det faste håb, at gengældelsens tid vil komme. Der er, som en elev skrev til mig, vakt en begejstring for den danske sag, som ikke har været siden 48 og næppe engang da. Anderledes er det her omkring. De dansksindede hænger med hovedet og har ingen ret tillid til fremtiden. Det højeste, de håber og til dels ønsker, er, at den danske konge må blive hertug her ...« Forøvrigt svinder demonstrationerne, skriver Viinsted, »de slesvigholstenske flag er nu opslidt, og folket har – med de store statsudgifter for øje – ikke råd til at købe ny, så det ser knap så broget ud i Flensborg som før. Mærkeligt er det ellers, at jo længere man kommer i Angel mod Slien, des roligere er folk. Der ser man ingen faner på kirkerne, folk siger meget forsigtigt og forudfølende, »vi har før set, det er gået galt.« Der var også spændinger i Oversø, og indkvarteringen af soldater på Ågård medførte uro, »dog går det i den henseende mest ud over min jomfru, som næsten straks kommer på krigsfod med dem, da hun er aldeles døv imod alle deres forlangender og klager ...«⁴⁹

Til Flor skrev Viinsted i 1864, at det daglige arbejde hjalp ham til at glemme sorgerne, og han satte sin lid til, at »den gamle af dage« ville gribe ind. Højskolens økonomi tegnede sort. »Jeg vil jo ikke nægte, det gør mig ondt at tænke mig muligheden af opbrud, da der altid er noget meget, meget nedtrykkende i at se et håb, der en tid tegnede til at gå i opfyldelse, slå fejl; men på den anden side er livet her nu ikke længere så

fornøjeligt. Der er noget meget tomt i ikke længere at have en fortrolig ven i nærheden, man engang imellem kunne veksle et par ord med. Alle har jo nu så godt som forladt egnen, min eneste trøst i den henseende er apoteker Zedeler i Flensborg.« Viinsted var skuffet over stemningen i befolkningen: »... at der naturligvis er en del tro og selvstændige folk her, vil jeg ikke nægte; men nu, da jeg har lært egnen lidt bedre at kende, må jeg med sorg bekende, at deres antal kun er lidet, størstedelen vendte kappen, så snart vinden slog om.«⁵⁰ I julen 1864 besøgte Viinsted nogle af elevernes forældre i Sundeved: »... hvilken modsætning er der ikke på befolkningen dér og her, hvilken dansk trofasthed og hvilket liv er der ikke blandt folk dér, ja, det føler man, når man har været der, at der endnu er håb om danskhedens liv i det meste af Slesvig ...«⁵¹

Undervisningen i vinterhalvåret 1864–65 måtte Viinsted som nævnt selv klare hver dag fra halv ni om morgenen til fem–seks tiden om eftermiddagen. Den omfattede fagene: husdyrlære, jordforbedringslære, kemi, naturlære, jordbundslære, matematik, regning, skrivning, tegning, tysk, engelsk, verdenshistorie og verdensbeskrivelse. »Eleverne må jo nærmest betegnes som landvæsenlærlinge, og jeg har derfor kun kunnet tage de to sidste af de mere dannende fag med; men til gengæld samler jeg så eleverne tilligemed fire andre unge svende fra nabolaget søndag og tirsdag aftener hos mig, hvor jeg da i forbindelse med en sang forelæser dem Saxe krønike, som de synes at følge med megen interesse.«⁵² På denne måde forsøgte Viinsted altså at råde bod på den manglende undervisning i Danmarks historie, som højskolerne lagde så stor vægt på.

Til sommerundervisningen 1865 fik Viinsted imidlertid kun to elever.⁵³ Alligevel fortsatte skolen trods stigende økonomiske problemer. I slutningen af 1865 ansatte Viinsted cand. theol. Adolf Knudsen (1825–73) som lærer på skolen. Formentlig er Knudsens kontakt til Ågård kommet gennem den tidligere medhjælper Lund, der havde vikarieret i Knudsens embede som kantor på Vallø, mens Knudsen deltog i krigen, og nu fortsatte i dette embede. Viinsted tænkte på at opgive gården, og Knudsen satte penge i den, måske for at overtage den. En understøttelse fra foreningen Danebrog i Danmark satte imidlertid Viinsted i stand til at fortsætte.⁵⁴ Viinsted var glad for Knudsen, »da han samvittighedsfuldt passer sin dont og i det hele føler sig tilfreds her, ligesom også eleverne, ja, alle mennesker, der kommer i berøring med ham, holder af ham.«⁵⁵ Knudsen blev på skolen til 1869.

Fra begyndelsen havde Viinsted forsøgt at opbygge et tidssvarende

bibliotek på skolen, og også efter 1864 lykkedes det ham at få boggaver dertil fra Danmark, f.eks. fra Landhusholdningsselskabet.⁵⁶ Ligeledes opnåede han fortsat rentefrihed for statslånet i ejendommen.⁵⁷

Gårdens drift som landbrug var dog fortsat et problem. Til aflastning fik Viinsted 1865 gennem Flor en forvalter fra Danmark, Heinrich Thomsen, der skulle sætte skik på forholdene. Det gik slet ikke. Efter mindre end en måneds ansættelse beklagede Thomsen sig i dystre toner til Flor: Skulle gården komme på fode, burde den »bortforpagtes til en dygtig mand, således at hr. Viinsted ikke har noget med et kummerligt ført landbrug at bestille ...« Gårdens tilstand var en dårlig reklame for skolen, og Thomsen mente også at have hørt bemærkninger herom fra bønderne. Thomsens formål med dette brev var sandsynligvis at overtale Flor til at arbejde for, at gården blev bortforpagtet til ham selv, for han beklagede sig over, at han ikke kunne få lov til at bestemme noget for Viinsted: »... gårdens drift interesserer ham så meget, at han aldrig afstår dens bestyrelse til nogen anden.«⁵⁸ Viinsted fandt også hurtigt ud af, at han gerne ville af med Thomsen igen. Han kunne ikke komme ud af det med de andre folk, og han måtte anses for overkvalificeret til stillingen. Kunne Flor ikke hjælpe med at finde en anden plads til ham, skrev Viinsted.⁵⁹ Efter oplevelserne på Ågård udvandrede Thomsen til Minnesota.⁶⁰

Elevtallene i resten af Viinsteds tid var svingende og aldrig tilfredsstillende. Om vinteren 1865–66 og om sommeren 1866 var der syv elever. Vinterskolen 1866–67 havde 14 elever, det højeste tal, der blev nået efter 1864. Af disse elever kom én fra Koldingegnen, tre fra Haderslevegnen, to fra Åbenråegnen, fire fra Als, to fra Lækegnen, én fra Løgumkloster og én fra Lille Solt, et nabosogn til Oversø.⁶¹ Igen kan man mærke sig den dårlige tilslutning fra Sydslesvig. Det var lykkedes at få oprettet en friplads ved skolen, der betaltes af den sønderjysk interesserede fru Hage i København. I sommeren 1867 var der seks elever, to kongerigske, tre nordslesvigske og én fra Flensborg. Kritisk blev situationen ved vinterhalvåret 1867–68, hvor der kun var tilmeldt én elev – til fripladsen! Derfor havde Viinsted ønsket at aflyse undervisningen; men denne beslutning var blevet ilde optaget »af vore venner herovre«, så undervisningen gennemførtes alligevel. Én elev mere meldte sig. Viinsted beklagede sig over folkemanglen ved landbruget, der gjorde det vanskeligt at få elever, og i 1868 over, at de unge dansksindede udvandrede til Danmark. Om sommeren 1868 var der fire elever og i vinteren 1868–69 ni.⁶²

Undervisningen fulgte det tidligere lagte mønster, forbilledet fra

Rødning. Praktisk landbrug synes eleverne ikke at have deltaget i, trods Viinsteds oprindelige hensigt herom. For Adolf Knudsen var det vigtigt at betone, at det var en højskole, han virkede på. I et brev til højskolelærer Heinrich v. Nutzhorn, Askov, skrev han således som adresse: »Ågård Folkehøjskole eller Landboskole eller hvad du vil i den retning, kun ikke »landvæsenesskole«.« Han fremhæver i brevet, at skolen »er indrettet ganske efter samme plan som Rødning, så at vi altså ikke lærer eleverne landvæsenet.«⁶³ Uanset dette kan der ikke være tvivl om, at skolens styrke var Viinsteds undervisning i de landbrugsteoretiske fag.

En særlig oplevelse fik eleverne i sommeren 1866, da Viinsted sammen med andre fra egnen tog dem med på en rejse til Århus til den 10. danske landmandsforsamling. Her holdt arrangørerne en fest for de deltagende slesvigere.⁶⁴

Særlig i de første år efter krigen forsøgte Viinsted at fastholde kontakten med omegnens beboere; men det vakte den tyske øvrigheds modstand. Om to sådanne tilfælde har Viinsted fortalt i sine breve til Flor. I 1865 holdt Viinsted fastelavnsgilde for elever, tyende og nogle unge mennesker fra omegnen, »... og straks kom der almindelig bevægelse blandt tyskerne over, at de danske ville samle sig hos mig, idet det naturligvis blev udlagt som en storartet demonstration fra min side. Nå! Aftenen kom, og alt gik efter ønske, de unge morede sig fortræffeligt, danske sange og passende skåler lød ved bordet, så det var en lyst at høre på, og de unge erklærede, at sådan havde de aldrig moret sig før.« Til sidst havde de unge hæftet danebrogsflag på sig. »Herredsfogeden blev formelig belejret af klagere, som anklagede mig for, at jeg uden tilladelse havde haft offentligt gilde (man anså det nemlig for en umulighed, at jeg havde betalt det af egen lomme), at man havde sunget dansk, båret danske bånd p.p.« Viinsted blev indstævnet for herredsfogeden; men der kom ikke nogen sag ud af det.⁶⁵ Året efter holdt Viinsted et lignende gilde, »og det gik naturligvis meget patriotisk til.« Midt om natten trådte gendarmen og bondefogeden ind og befalede, at det skulle holde op. »... da jeg imidlertid, efter at vi havde fået så megen fornøjelse ud af dette besøg som mulig, atter fik dem på døren, fortsatte vi uhindret vort gilde til morgenstunden.« Den tidligere degn i Oversø, Ross, var samtidig på besøg, og det havde givet anledning til et rygte om, »at præsten også var her, og at der skulle finde vigtige politiske forhandlinger sted hos mig o.s.v.«⁶⁶ I de sidste år på Ågård synes disse forsøg at være opgivet; men på grund af det sparsomme brevstof fra disse år, kan det ikke siges med sikkerhed.

Johan August Viinsted (1830–1909) var cand. pharm. og virkede som lærer i naturfagene ved Rødding Højskole 1857–63. Efter tilskyndelse af Chr. Flor og A. Regenborg oprettede han 1863 højskolen på Ågård, som han ledede 1863–69. Derefter var Viinsted apoteker i Kjellerup (til 1876) og i Horsens til sin død. Billedet stammer fra Horsentiden, da der ikke har kunnet findes billeder fra Rødding- og Ågårdtiden. (Det kgl. Bibliotek).

Derimod fik Viinsted efterhånden en omgangskreds blandt de dansksindede borgere i Flensborg, og han fik en trofast støtte i Chr. Monrad, én af lederne af det danske arbejde i byen. Viinsted og Knudsen medvirkede endog i dilettantkomedier i Borgerforeningen. Herom beretter Viinsted til pastor Henningsen: »... hvis De var herovre, ville De kunne få den – måske dog tvivlsomme – fornøjelse at se mig, Knudsen foruden en halv snes andre personer spille komedie, nemlig »Jomfruen« af E. Bøgh og »Cousine Lotte«; skulle man ikke tro, at vi var på vej til dårekisten, når vi adstadige mennesker på vore gamle dage giver os til at spille komedie; men det er altsammen de kvindfolks skyld!«⁶⁷

De gode selskabelige kontakter, Viinsted fik i Flensborg, står i modsætning til den isolation, som skolen befandt sig i forhold til sine

nærmeste omgivelser på landet. Det er svært at dømme om, hvor stor betydning højskolevirksomheden på Ågård fik; men at skolen aldrig opfyldte det oprindeligt tilsigtede formål, at påvirke den nationale udvikling i Angel, er sikkert. Da skolen blev oprettet, var fortyskningen af Mellemslesvig for langt fremme til, at eksistensen af en højskole kunne gøre ret meget fra eller til. De optimistiske ord, der blev brugt, når der skulle skaffes penge fra Danmark, må tages med et gran salt, f.eks. når Monrad i slutningen af 1867 skrev til tømmermester Kayser i København (en af de indflydelsesrige økonomiske støtter): »Betydningen af denne anstalts fortsatte virksomhed kan næppe regnes for højt. Eleverne er næsten alle bøndersønner fra Mellemslesvig [det er ikke rigtigt, jvf. ovenfor]; der opvokser i dem en slægt af nye ledere for den trofaste befolkning her i de sydlige egne.« Derimod har Monrad sikkert ret, når han i samme brev fremhæver Viinsteds indsats på et andet felt, nemlig »som sjælen i Landboforeningen for Flensborg og Omegn, der fremstod for et år siden og allerede har udrettet meget ...«⁶⁸

Denne forening skulle blive et vigtigt samlingssted for dansksindede landmænd i Flensborgs omegn. Dens oprettelse skyldtes et forslag fra Viinsted. Han fremsatte det 1865 på et møde den 1. oktober, hvor 40 mænd fra omegnen var samlet til et møde i Flensborg i anden anledning. Foreningen, der havde et uofficielt dansk sigte, blev stiftet den 28. januar 1866. Viinsted blev næstformand og gårdejer Chr. Nielsen, Vejebak, formand. Viinsted holdt de følgende år talrige foredrag i foreningen og organiserede et samarbejde med Den nordslesvigske Landboforening, hvor han i øvrigt også holdt en del foredrag. Ved landboforeningens 25-års jubilæum i 1891 takkede formanden Chr. Nielsen specielt Viinsted som sjælen i bestræbelserne på at forsyne medlemmerne med teoretisk viden. Hans bortrejse i 1869 havde været et stort tab for foreningen.⁶⁹

Opbrud fra Ågård

Allerede i foråret 1867 havde Viinsted planer om at komme væk fra Ågård af økonomiske grunde. Han skrev til Flor, at han ville søge apotekerbevilling til et nyt apotek på Frederiksberg. Stillingen i Sydslesvig var blevet næsten uholdbar, og Viinsted tærede på den kapital, han havde fra salget af gården i Nørrejylland. Desuden var det svært at blive apoteker. Der kunne gå 10–20 år, før der blev oprettet et nyt apotek igen. Han mente også, at Knudsen kunne overtage skolen, for han havde en ikke så lille formue i baghånden. Viinsted understre-

gede, at han ikke var ked af skolearbejdet, og at han efterhånden nød tillid i befolkningen.⁷⁰ Trods et smukt vidnesbyrd fra Flor fik Viinsted ikke apotekerbevillingen.

Lavmålet i elevtallet 1867–68 skyldes måske Viinstedes rejseplaner, der kan være rygtedes. Viinsted havde, da undervisningen begyndte i november 1867 med den ene elev (senere to) blandede følelser, når det gjaldt fremtiden. Han skrev, at han jo ikke havde fået apoteket, »... og når jeg skal være ærlig, var jeg vel heller ikke så ivrig for at nå det, som jeg kunne have været, da lysten til at blive herovre var nok så stor. Imidlertid føjede jeg min familie og navnlig gamle fader i hans ønske, og de så nu, at det ikke var så let at blive apoteker, som de mente.« Men Viinsted så i øjnene, at de økonomiske forhold kunne tvinge ham væk fra Ågård, og han mente, at Knudsen snart ville rejse, da der var for ensomt for ham. »Det synes altså nu at være kommet til et vendepunkt for mig, thi når skolen ikke længere kan gå, anser jeg mig for temmelig overflødig herovre ...« Han havde kun kunnet leve takket være den understøttelse, Regenburg havde skaffet ham, og af hjælp fra familien og fra Knudsen; men det pinte Viinsted at skulle være afhængig af andres hjælp.⁷¹

Først i slutningen af 1868 tog Viinsted det afgørende skridt, der bragte ham væk. Ud over økonomien var der private grunde, som han ikke omtaler nærmere i sine korrespondancer. I Flensborg havde han truffet en pige, han forlovede sig med, Inger Vilhelmine Hansen fra Ålborg. Hun var en slægning til den danske pastor Carstens i Flensborg. Hendes moder var enke, og hun skulle følge med datteren til hendes nye hjem. Den 4. januar 1869 søgte Viinsted bevilling til et nyoprettet apotek i Kjellerup i Nørrejylland. Denne gang indstillede Sundhedskollegiet til Justitsministeriet, at Viinsted fik apotekerprivilegiet. Utvivlsomt var det hans indsats i det nationale arbejde, der gjorde udslaget, for ellers var det kollegiets princip, at man for at blive apoteker skulle have haft uafbrudt beskæftigelse som farmaceut. Den 26. februar godkendte kongen, at Viinsted fik privilegiet.⁷²

Mens dette stod på var Viinsted imidlertid i fuld gang med at engagere sig i et højskoleprojekt i Sundeved. Han redegjorde for situationen i et brev til Ludvig Schrøder: »På Ågård vil det ikke ret gå, da befolkningen her i egnen er alt for blandet og fattig til, at den kan støtte den, og folk fra nordligere egne har en afgjort modvilje mod at sende deres sønner sydpå ...« Ydermere ville den nyoprettede højskole i Brøns tage eleverne fra vesteregnen. Under alle omstændigheder ville Viinsted bryde op fra Ågård, »da jeg ikke kan se andet, end at jeg er

overflødig dér, og de økonomiske forhold tillige er så slette, at jeg ikke kan gifte mig dér.« Selv om han ville forsøge at få et apotek, var han nu blevet fristet af sundvedernes plan, uanset at der samtidig forventedes oprettet en skole på Als, som Knudsen i så fald skulle forestå. Viinsted bad nu Schrøder om en undervisningsplan fra Askov. Sundevæderne ønskede en sommerskole for piger på den nye højskole, og derfor måtte Askov blive forbilledet. Viinsted skulle forhandle nærmere med sundevæderne den 27. januar.⁷³

Dette blev dog ikke til noget, uden at det kan siges hvorfor. Den normalt ikke pålidelige familieoverlevering vil vide, at Viinsteds kommende kone foretrak at blive apotekerfrue. I stedet blev Adolf Knudsen forstander på den nye højskole på Sandbjerg Slot, hvor det gik skidt for ham. Allerede 1871 gav han op efter at være kommet i bitter konflikt med den lokale stifterkreds.⁷⁴

I marts 1869 var Viinsted i Kjellerup, hvor det nye apotek skulle bygges. Han skrev til Schrøder, at det ikke var blevet til noget med skolen i Sundved, og »... jeg vil også se at vedblive med skolen på Ågård, da stemningen i befolkningen er for, at den skal vedblive.« Han håbede, at han ville kunne få en flink stedfortræder, som kunne overtage de naturvidenskabelige fag, for til forstanderpladsen havde han allerede en passende person. Han håbede, at Schrøder kunne anviser en lærer, der ville tage til Ågård i november 1869, for da ville Viinsted blive nødt til at flytte til Kjellerup for at få apoteket igang.⁷⁵

Ågård efter Viinsted

Det ser således ud til, at Viinsted fik gennemført vinterskolen for holdet 1868–69, måske også en sommerskole. Som medhjælp havde han fået lærer Hans Mikkelsen Tofte (1825–1917), der 1851–67 havde været degn ved den danske menighed i Flensborg. Formentlig var det ham, Viinsted i foråret 1869 havde udset til forstander. En lærer med særlige forudsætninger for at undervise i naturvidenskaberne blev næppe knyttet til skolen. Tofte førte selv skolen videre og købte ejendommen i 1876. Skolen eksisterede til 1889, da forbudet mod dansk undervisning lukkede de få danske højskoler i Sønderjylland.

Monrad beklagede i november 1869 Viinsteds afrejse og også den tilstand, han efterlod skolen i: »Når den stakkels V. har taget alt med så yderlig, som han har, må man vel undskylde ham lidt med, at hans omstændigheder overhovedet er så usle, som de vistnok er; vi har alle

meget ondt af ham. Han vil næppe finde den livstilfredsstillelse hist oppe i sin nye stilling, som han fandt her.«⁷⁶

Om skolen i Toftes tid kan der ikke siges meget andet end, at den fortsatte. Fra Tofte er der ikke bevaret breve fra den tid, svarende til Viinsteds. Viinsteds indsigt i landbrugsvidenskaberne, som var en styrke for skolen under alle forhold, har Tofte ikke haft; men i enhver omtale fra samtid og eftertid roses hans idealisme. Nu huskes han måske mest som faderen til »de sønderjyske piger«. En Flensborgfotograf fotograferede hans to døtre i folkedragt, et billede, der blev landskendt og bl.a. brugt i tegningsform på omslaget af Sprogforeningens Almanak.

I årene 1889–92 forsøgte Tofte at drive Ågård videre; men i 1892 blev ejendommen ved tvangsauktion overtaget af den danske sparekasse i Flensborg og senere af rigsdagsmand Gustav Johannsen i få år. Tofte flyttede til en datter på Fyn, hvor han døde i 1917.

I begyndelsen af århundredet blev højskoleejendommen delt i to. Det var på en ejendom på den fraskilte del, at landråden i Flensborg amt fra 1946, Fr. Wilh. Lübke, den senere ministerpræsident i Slesvig-Holsten 1952–54, residerede. Højskole delen er forblevet på tyske hænder. Den gamle højskolebygning ligger der endnu.

Ikke langt derfra ligger nu den danske Jaruplund Højskole, der begyndte sin virksomhed 1950. Om nogen kontinuitet fra Viinsteds og Toftes gamle skole er der ikke tale, mere om et geografisk sammentræf. De folkelige og politiske forudsætninger for de to højskoler var vidt forskellige. Jaruplund Højskole har nu bestået med godt resultat i 33 år, mens den gamle forløber med sine 26 års virksomhed og usikre indflydelse er næsten glempt.

Efterskrift. J. A. Viinsted efter Ågårdtiden.

Viinsted blev som det levende og energiske menneske, han var, ikke skuffet i sin gerning efter Ågårdtiden, som Monrad havde formodet. Endelig den 19. april 1870, da Kjellerup apotek var bygget, kunne han holde bryllup med sin da 19-årige forlovede. Selv var han da næsten 40 år. Der kom otte børn i ægteskabet foruden dem, der blev ofre for tidens store spædbørnsdødelighed. Kendtest af hans mange børn blev botanikeren Knud Wiinstedt (1878–1964). En anden søn Egil blev apoteker, sidst i Ålborg.

Til 1877 drev Viinsted det apotek, han byggede i Kjellerup. Han deltog ivrigt som foredragsholder på landbomøder på egnen og

dyrkede mange planter i sin have, dels til undervisningsbrug, dels til anvendelse i apoteket. Den 1. december 1876 overtog han Svaneapoteket i Horsens, som han drev til sin død i 1909. Det flyttede 1904 til en nyopført ejendom »Viinstedhus«. I Horsens var Viinsted medlem af byrådet 1886–97 for Højre. Som byrådsmedlem interesserede han sig i overensstemmelse med sine faglige forudsætninger særlig for byens sundhedsforhold så som kloakeringen og ordningen af forholdene på slagtehuset. Hans virksomhed som landbrugsfaglig foredragsholder fortsatte i stort omfang. Endelig blev han, hvad der ikke kan overraske, en ledende kraft i byens sønderjyske forening, Sønderjydsk Forening for Horsens og Omegn, som han var formand for 1894–1908.⁷⁷ – Som en påskønnelse for Viinsteds indsats på disse mange områder udnævnte kongen ham i 1902 til justitsråd.⁷⁸ Viinsted døde i Horsens den 3. november 1909 på sin 79-års fødselsdag.

UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet, København:

Ministeriet for hertugdømmet Slesvig. Forestillinger: 175/61, 80/62, 41/63, 73/63, 35/64, 65/64.

Justitsministeriet. 1. ktr. Forestillinger 1869, 29. Journalsag 1869, 355. Forestillinger 1902, 14. Journalsag 1901, B 3933⁶³.

Finansministeriet. Sekretariatet. Journalsag 1863, 1868.

Privatarkiver: Th. A. J. Regenburg, Sofus Høgsbro, Heinrich v. Nutzhorn.

Det kongelige Bibliotek, København:

Håndskriftsamlingen:

Chr. Flors arkiv. Ny kgl. samling 1766.

Ludvig Schrøders arkiv. Ny kgl. samling 3550.

Erhvervsarkivet, Århus:

Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs arkiv. Brevdagbøger, brevkopibøger og journalsager vedr. sagerne 1862/191, 1863/412 og 413, 1864/83 og 1865/406.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

Rødding Højskoles arkiv.

Landboforeningen for Flensborg og Omegn. Forhandlingsprotokol 1866–1907.

Byarkivet i Horsens:

Forhandlingsprotokol for Sønderjydsk Forening for Horsens og Omegn.

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

- De danske Apotekers Historie. Bd. 3, 1933.
- Nicolaus Eggers: Augaard. Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1962, s. 59–75.
- Danmarks Folkehøjskole 1844–1944. Festskrift udgivet af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler. 1944.
- Flensborg Avis 6. 11. 1909.
- H. F. Garde: Dansk højskolemand i Sønderjylland efter 1864. Breve fra Adolf Knudsen 1866–71. Sønderjyske Årbøger 1977, s. 34–59.
- Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening i Storm og Magsvejr gennem hundrede Aar. Haderslev 1946.
- Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger. Udgivet af Hans Lund. Bd. I, 1858–74. U. år. Højskolens ungdomstid i breve I–II. Udgivet ved Roar Skovmand. 1960.
- Peter Ingwersen: Augaard. Beitrag zur Geschichte der Freibondengüter. Jahrbuch des Angler Heimatvereins 1951, s. 41–60. – Samme: Aus der Geschichte Augaards. Sst. s. 104–107.
- Kjellerup apotek 1868 – 25. november – 1968. Kjellerup 1968.
- Landbovirke omkring Flensborg Fjord gennem 100 år. Åbenrå 1966.
- Seit Menschengedenken. Henrik Lassens Gedenkblätter. 1936.
- Jesper Madsen: J. A. Viinsted. Sprogforeningens Almanak 1911, s. 70–74.
- Nationale og sproglige Forhold i og om Flensborg i treserne. Uddrag af Breve ved Cl. Clausen. Gads danske Magasin 1920, s. 353–362.
- H. F. Petersen: Fra sydslesvigske Præstegaarde. 1938.
- H. F. Petersen: Ågård højskole 1863–89. Jaruplund højskole 1963, s. 25–45.
- H. Rosendal: Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie. Kolding 1894.
- Fr. Schrøder: Ludvig Schrøders Liv og Gerning, I, 1935.
- Ludvig Schrøder: Minder fra Kjøbenhavn, Rødding og Askov i Sextierne. Gads danske Magasin 1906–07, s. 417–30.
- Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892. 1944.
- J. N. H. Skrumsager: Paa Rødding Højskole 1859–61. Rødding Højskoles årsskrift 1930 s. 60–71, og 1931, s. 70–84.
- Sønderjyllands Historie, bd. 5.
- Poul Terp: Erindinger fra en dansk Bondes lange Liv. Memoirer og Breve bd. 40, 1923.
- J. A. Viinsted: Minder fra Krigsaaret 1864. Nordslesvigsk Søndagsblad 1901, s. 65–68 og 73–76.
- William E. Wiinstedt: En marinelæges dagbog i Vestindien og ved Østersøeskadren. 1979.

NOTER OG HENVISNINGER

Hovedkilden til Ågård Landboskoles historie i årene 1863–69 er J. A. Viinsteds breve særlig til Chr. Flor og Th. A. J. Regenbug. Desværre må de breve, Viinsted selv har modtaget, anses for tabte. I Jaruplund højskoles årsskrift 1963 har H. F. Petersen helt eller delvis offentliggjort nogle af brevene til Flor og Regenbug; men af brevene til Flor har han kun haft kendskab til dem, der ligger i Regenbugs arkiv, idet Flor har sendt nogle af brevene videre til Regenbug. Størstedelen af brevene til Flor ligger i

Flors eget arkiv. Basis for artiklen her er samtlige breve, der findes fra Viinsted i offentlige samlinger i Danmark. Brevstoffet fra de sidste år på Ågård er dog meget sparsomt.

Forkortelser i henvisninger:

ark = arkiv

Fl = Chr. Flor

R = Th. A. J. Regenbug

S = Ludvig Schrøder

V = J. A. Viinsted

1. Højskolens ungdomstid I, s. 132, 219.
2. Do. s. 229.
3. Do. s. 248. Sofus Høgsbro til Fl 6. 5. 1858.
4. Sofus Høgsbro til L. C. Hagen 29. 3. 1857, Højskolens ungdomstid I, s. 220.
5. SprF Alm 1911, s. 71. Lignende udtalelser i Poul Terp: Erindinger fra en dansk bondes lange liv, s. 68: »... det betydeligste menneske, jeg har kendt«, i J. N. H. Skrumsager: På Rødding Højskole 1859–61, s. 72 f, og i Henrik Lassen: Seit Menschengedenken s. 47.
6. Højskolens ungdomstid I, s. 230 f.
7. J. L. Knudsen til S 6. 6. 1862, Højskolens ungdomstid II, s. 45.
8. Ludvig Schrøder: Minder fra Kjøbenhavn, Rødding og Askov s. 425.
9. S til Rasmus Fenger 18. 12. 1862, Højskolens ungdomstid II, s. 60.
10. Fl til Sofus Høgsbro 3. 5. 1858, Højskolens ungdomstid I, s. 246 f.
11. V til Fl 21. 1. 1862, Fl ark.
12. V til Fl 8. 2. 1862, Fl ark.
13. V til Fl 20. 2. 1862, R ark.
14. V til Fl 21. 4. 1862, R ark.
15. V til Fl 20. 3. 1862, Fl ark.
16. E. Thomsen til R 16. 5. 1862, R ark.
17. Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, Forestillinger, 175/1861. Landhusholdningsselskabets arkiv, journalsag 1862/191.
18. J. A. Viinsted: Reise i England og Skotland 1862. Tidsskrift for Landoeconomie, 3. rk., 12. bd., 1864, s. 248–91.
19. V til Fl 18. 11. 1862, R ark.
20. A. Henningsen til R 30. 11. 1862. Trykt i Fra sydslesvigske Præstegaarde s. 100 f.
21. V til Fl 1. 1. 1863, Fl ark.
22. Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, Forestillinger, 80/1862, 41 og 73/1863, 34 og 65/1864. Finansministeriet, Sekretariatet, journalsag 1863/1868.
23. Om Ågård's historie se Peter Ingwersens og Nicolaus Eggerts arbejder.
24. V til Landhusholdningsselskabets præsident B. S. Jørgensen 21. 11. 1863, Landhusholdningsselskabets ark j. nr. 412/1863.
25. I Fl ark findes et timeplanforslag fra V af 5. 2. 1863. Det er trykt s. 117 hos Rosendal, der dog henlægger det til efteråret 1863.
26. Landhusholdningsselskabets ark j. nr. 413/1863.
27. S til Fl 9. 5. 1863, Højskolens ungdomstid II, s. 82.
28. V til S 11. 5. 1863, S ark.

29. V til Fl 8. 5. 1863, Fl ark.
30. Do.
31. V til Fl 23. 2. og 22. 3. 1863, Fl ark.
32. V til Fl 8. 5. 1863, Fl ark.
33. V til S 11. 5. 1863, S ark.
34. V til Heinrich v. Nutzhorn 3. 6. 1863, Nutzhorn ark, og til S 22. 9. 1863, S ark.
35. V til S 22. 9. 1863, S ark.
36. Do.
37. V til S 29. 11. 1863, S ark.
38. V til S 11. 5. 1863, S ark.
39. V til Heinrich v. Nutzhorn 3. 6. 1863, Nutzhorn ark.
40. V til S 29. 11. 1863, S ark.
41. V til S 11. 5. 1863, S ark.
42. V til Fl 8. 10. 1863, R ark.
43. V til Sofus Høgsbro 17. 12. 1863, Høgsbro ark, og til Fl 8. 10. 1863, Fl ark.
44. V til Fl 2. 12. 1863, Fl ark.
45. V til Sofus Høgsbro 17. 12. 1863, Høgsbro ark.
46. V til Sofus Høgsbro 2., 5. og 15. 2. 1863 (et fortsat brev), Høgsbro ark.
47. V til Ludvig Petersen 25. 3. 1864, R ark.
48. William E. Wiinstedt: En marinelæges dagbog s. 172.
49. V til A. Henningsen 26. 11. 1864, R ark.
50. V til Fl 10. 12. 1864, Fl ark.
51. V til Fl 22. 1. 1865, Fl ark.
52. V til Fl 10.12. 1864, Fl ark.
53. V til Fl 10. 7. 1865, Fl ark.
54. Chr. Monrad til H. Kayser ultimo 1867, R ark.
55. V til Fl 8. 11. 1865, Fl ark.
56. V til Fl 15. 11. 1866, Fl ark. Landhusholdningsselskabets ark j. nr. 412 og 413/1863.
57. V til Fl 15. 11. 1866, Fl ark, V til R 30. 5. 1867 og 8. 5. 1868, R ark.
58. Heinrich Thomsen til Fl 26. 11. 1865, Fl ark.
59. V til Fl 29. 12. 1865, Fl ark.
60. V til A. Henningsen 7. 12. 1866, R ark.
61. V til Fl 15. 11. 1866, R ark.
62. V til Fl 15. 11. 1866, 17. 11. 1867, Fl ark, til R 30. 5. 1867, 8. 5. 1868, R ark, og til S 21. 1. 1869, S ark.
63. Ad. Knudsen til Heinrich v. Nutzhorn 27. 2. 1868, Nutzhorn ark.
64. Aarhus Stiftstidende 25. 6 og Berlingske Tidende 30. 6. 1866. V til Fl 15. 11. 1866, Fl ark.
65. V til Fl ?. 3. 1865, Fl ark.
66. V til Fl 17. 2. 1866, Fl ark.
67. V til A. Henningsen 7. 12. 1866, R ark.
68. Chr. Monrad til H. Kayser ultimo 1867, R ark.
69. Landbovirke omkring Flensborg Fjord, s. 11–54, 73, forhandlingsprotokol for Landboforeningen for Flensborg og omegn.
70. V til Fl 12. 4. 1867, Fl ark.
71. V til Fl 17. 11. 1867, Fl ark.
72. Justitsministeriet 1. kt. j. nr. 355, 1869.
73. V til S 21. 1. 1863, S ark.

74. H. F. Garde: Dansk højskolemand i Sønderjylland efter 1864.
75. V til S 24. 3. 1869, S ark.
76. Chr. Monrad til R 18. 11. 1869, R ark.
77. Forhandlingsprotokol for Sønderjydsk Forening for Horsens og Omegn.
78. Justitsministeriet 1. ktr. j. nr. B 3933⁶³, 1901.

Fra et sønderjysk arbejderhjem

Af *Anders Johnsen*

Jeg blev den sjette i rækken af Anders Hansen Johnsen og Marie Lousens børn. Efter sigende var min fødedag en smuk efterårsdag. Min mor havde været i kartoffelmarken for at samle kartofler helt til mørket faldt på og ved 22-tiden skænkede hun mig livet. Der er fortalt, at det var en stor knægt, mor fødte, i nærheden af de 10 pund. Mor har ved en lejlighed fortalt, at det at føde børn regnede hun ikke på. Det blev hurtigt overstået, så det voldte hende aldrig bekymring forud for en forestående fødsel. Mor fødte otte børn i løbet af knap fjorten år, dertil yderligere nogle aborter, så mors påstand har nok været rigtig.

Far traskede dagen efter min fødsel til Der Standesbeamte i Strandelhjørn, for at jeg på behørig vis kunne blive indført i journalen, som loven påbød, i rækken af kejserens undersætter. Jeg blev indført i protokollen med fornavnene Anders Marius. Anders var efter min far, Marius efter min mor. Det kunne jo udmærket gå med sådan en lille omskrivning fra Marie til Marius, og da meningen nok har været, hvis det ellers ville føje sig, at jeg skulle være rosinen i pølseenden, ja så var det da en meget fornuftig beslutning. Jeg blev nu ikke den sidste i rækken, men det er en hel anden sag.

Min far og mor

Min far var født på Østerby kro i Daler sogn i 1873 som søn af kromand Nis Johnsen og hustru Ane født Schmidt fra Emmerlev. Far mistede tidlig sin mor og blev i 1881 sat i pleje hos gårdmand Nis Johnsen, en fætter til hans far. Efter konfirmationen kom far i urmagerlære i Højer. Efter udstået læretid gik han på valsen, som skik var for datidens håndværksvende. Far endte nede i Westfalen, nærmere betegnet i Osnabrück, hvor han var i længere tid. Derefter var han i Hamborg og endte med et kortere ophold i Danmark. Under et besøg i Nr. Hostrup, hvor min fars bror Martin Johnsen var lærer, lærte min far min mor Marie Lousen at kende. Dette førte til, at de indgik ægteskab i Agerskov kirke i året 1900. Min mor var datter af Peder Hansen Lousens andet ægteskab med Bertha Nielsen fra Rise ved Rødekro. Mor var født i Rangstrupgårde i 1873, så far og mor var jævnaldrende.

Mor havde fra barnsben en legemlig skavank, idet hun var skæv i overkroppen. Dette havde dog ingen indflydelse på hendes vitalitet, den var der ikke noget i vejen med. Efter giftermålet bosatte de sig i Gammelskov i Agerskov sogn. Far tog arbejde som arbejdsmand og daglejer med urmagerfaget som bibeskæftigelse. Her i Gammelskov »i æ Pottehus« – navnet havde det fået efter en pottemand, som havde beboet huset – fødtes de fem af mine søskende, som var forud for mig.

Det var drøje år for mine forældre. Far har fortalt, at han som daglejer om vinteren har stået i loen og tærsket med plejl for 50 penning om dagen og dertil en liter mælk, men vel at mærke på egen kost. Foråret og sommeren var fortjenesten bedre, da kunne der tjenes op til 2 til 3 mark ved tørvegravning og høslet; men arbejdstiden var heller ikke under 10 timer, til tider mere.

For mor var det ejheller en dans på rosenblade, tornene fulgte med. Familien blev forøget med et nyt medlem hvert år.

Æ kehl (brønden) ved huset gav ikke vand nok til daglig behov, så til tider måtte vand til husholdning og vask hentes i et vandhul ca. 50 meter fra huset. Det kunne om vinteren være brydsomt, når sne og frost indfandt sig. Mine forældre har fortalt, at det daglige brød altid var i huset. Fra anden side har jeg ladet mig fortælle, at min mor kunne lave god og nærende mad af den pind, krageren hvilede på. Det er nok overdreven snak. Jeg har senere erfaret, at mor kunne lave meget af lidet. Det var ganske nødvendigt, for at de kontanter, far hjembragte, blev forvaltet, så det hele kunne løbe rundt.

Fra Gammelskov over Hyrup til Neder-Jerstal

I 1908 flyttede familien fra Pottehuset til Hyrup i Bevtoft sogn. Forinden var to af mine søskende afgang ved døden og hver fået en lille grav i det sydvestlige hjørne af Agerskov kirkegård. Far havde i Hyrup købt et kådnersted. Så vidt jeg af tingbogen har kunnet se, var købet pro forma, den virkelige ejer var en gårdslagter. Far havde jo ingen kontanter, kautionen han stillede var hans arbejdskraft. Jorden var af dårlig bonitet, så det har næppe kunnet give det daglige brød. Det var på dette kådnersted, jeg kom til verden i 1909 og en søster i 1911.

Efter fire år i Hyrup skiftede vi igen bosted. Far fik arbejde som banearbejder ved æ lillebahn og købte et lille hus i Neder-Jerstal, denne gang ved hjælp fra Agerskov sogns spare- og lånekasse med min morfar som kautionist.

Mine brødre, der var skolepligtige, har fortalt, at fraflytningen fra

Familien Johnsen. Foto fra Christiansfeld 1917. Forfatteren ses yderst til venstre.

Hyrup skete ret hovedkulds, ja, så hurtig, at de om formiddagen blev hentet ud af skolestuen, og inden aften var hele familien installeret i Neder-Jerstal. Det var ikke nødvendigt med et flyttefirma, hele bohavet kunne være på en kassevogn. Hvad angår størrelse og miljø lignede Hyrup og Neder-Jerstal meget hinanden. Dog havde Neder-Jerstal fået en ny skole. Hyrup og Neder-Jerstal havde også det til fælles, at horisonten altid kunne ses. Beplantning var der ikke meget af, nogle træer og buske ved gårdene og husene var en regel, dog var Hjartbro skov og Bevtoft plantage inden for synsfelt. Der var stadig hedestrækninger blandt andet ved Jægerlund, derfra var frit udsyn helt til Over-Jerstal.

Neder-Jerstal by var delt på langs og tværs. På langs af landevejen Haderslev-Tønder, de nærmeste lokaliteter på denne i øst og vest var Over-Jerstal og Galsted. På tværs syd og nord Træhede og Bevtoft plantage. Denne vej var nærmest kun et sandet hjulspor og krydsede landevejen midt i byen.

En skillelinie var også Sønderå nu kaldet Gelså, som havde sit løb umiddelbart vest for krydset. Her blev byen forbunden med den store

bro, som vi kaldte den. Af gårde med større tilliggende var der kun Peter Holm og Johanne Linnings gårde. De lå på hver sin side af vejen efter Bevtoft plantage. En ejendom tilhørende Anton Gøeg var nabo til Peter Holm og den sidste på vejen mod plantagen. Endnu en gård på samme side, men nærmest krydset var Johansens gård. Gården var dog nedlagt, idet Peter Holm havde købt den samt jordtilliggende. Gårdens stuehus blev under krigen benyttet som indkvarteringssted for tyske soldater og efter krigen som bolig for Peter Holms malkerøgttere. Nærmest Johansens gård på hjørnet ud mod landevejen lå et nedlagt ovnhus. Det blev under krigen benyttet af det tyske militær, som her havde smedie. Ellers var dets funktion kun at være hjemsted for »Æ Kasten«. Den var placeret på porten, og bekendtgørelser fra Der Standesbeamte var ophængt her. En af dens vigtigste funktioner var, at lysning til ægteskab i sognet blev foretaget her. Man sagde, at det kommende brudepar var »ophængt i æ kasten«, og meningen blev aldrig misforstået. De fleste holdt dog fast ved den gamle skik også at få lysning fra prædikestolen.

Handlingen i kirken blev altid betragtet som det rigtige, der gjorde dem til rette ægtefolk at være. Det andet var påtvungen og noget man skulle tage med. Æ kasten fungerede til dansk administration blev indført i 1920.

På vejen mod Træhede, mellem vejen og åen lå Anton Jacobsens gård (nu nedbrændt). Den havde i sin tid været Neder-Jerstals kro; men krostuen var forlængst nedlagt. Længere fremme på vejen og på samme side, lå et par husmandssteder, tilhørende henholdsvis Ingward Gram og Lauritz Rudebeck. Sidstnævntes far var Nis Rudebeck. Han var skovfoged over Bevtoft plantage, og vi børn syntes, det var et herligt skue, når han i sin grønne uniform red til skovs på sin pony.

På modsat side, over for Anton Jacobsens gård lå den gamle skole, som var nedlagt som skole i 1912 og nu blev beboet af bygmester Nis Sandholdt. Længere fremme var et lille vejstykke mod sydøst. Her lå den stationsbygning, som var bygget i 1904, da æ lillebahn blev anlagt. På samme vejstykke lå også et lille jordløst hus tilhørende Nis Jensen.

Ved landevejen, når man kom fra Over-Jerstal, var der ingen bebyggelse på højre side. På venstre side var det første, man mødte, den ny skole, som var bygget i 1912. Derefter det lille hus med tegtag, som min far havde købt, og nabo til os et aftægtshus tilhørende Rasmus Jepsen. Han var svigerfar til Peter Holm. Efter broen over åen delte vejen sig med en retning mod Galsted og en retning mod Bevtoft. Dér, hvor vejen delte sig, i trekanten, lå et meget gammelt stråtækt hus. Her

boede gamle Thie Midtgaard. På vejen efter Galsted lå én landejendom tilhørende Heiselberg.

På vejen efter Bevtoft på højre vejside lå også et lille stråtækt hus, ejet af banearbejder Ludwig Bahr. Lidt længere fremme på samme vejside sluttede byen med et lille stråtækt hus, som blev beboet af rentier Andreas Topp. Dette hus blev i 1917 købt af min far, og blev i nogle år bolig for min morfar Peder Lousen. Ja, så skal også nævnes Peter Vodders gård på venstre vejside; men så er også hele byen placeret, og stort set holdt Neder-Jerstal sit udseende uforandret helt indtil anden verdenskrigs afslutning. Da æ lillebahn Haderslev–Ustrup–Over-Jerstal–Toftlund blev åbnet for trafik i 1904, var det vel ventet, at Neder-Jerstal skulle få en vis udvikling. Det skete ikke. Det eneste, man fik, var en stationsbygning. Banen var dog et stort gode. Egnens befolkning fik lettere adgang til omverden både til øst og vest; især muligheden for at komme til købstaden Haderslev var nu stærkt forbedret. Æ lillebahn har ikke fået det eftermæle, den faktisk fortjente. Det var et stort fremskridt i samfærdsel, da den blev anlagt.

Neder-Jerstals omegn

I begyndelsen af vort århundrede var megen hedejord kommet under plov; men meget var endnu tilbage. Plantningen af Bevtoft plantage var påbegyndt omkring 1850; men i det store og hele var horisonten stadig i det fjerne. Nyt håb og virkefrang kom tilbage ved genforeningen med Danmark i 1920.

En ny generation kom på efterskole og højskole. De vendte hjem med nye tanker og ideer, der blev omsat i handling. Da det mest var landboudom, der frekventerede disse skoler, var det også dem, der blev førende med initiativ og foretagsomhed. Et initiativ var plantning. Der blev plantet meget i Sønderjylland. Neder-Jerstals omegn var ingen undtagelse. Her blev plantet granplantage af anseelig størrelse. Jordens beskaffenhed var velegnet, hele landskabet blev forandret til det bedre, horisonten blev indskrænket. Det hele blev ikke mere så barsk. Nu 60 år efter genforeningen er Agerskov og Bevtoft sogne, ja, hele Nordslesvig en skøn og ydedygtig landsdel af det danske rige.

En foregangsmand på plantningens område var gårdejer Peter Riis i Jægerlund. Han satte sig et varigt minde ved at tilplante ca. 10 ha. af sin hedejord med gran. Hedeselskabet benyttede senere Peter Riis erfaring, da der blev tilplantet et større område ud efter Træhede. Dem, der kun

har set Neder-Jerstals omegn for 60 år siden, vil ikke kunne kende den idag.

Hus og have

Familien bestod af syv medlemmer, da vi flyttede ind i Neder-Jerstal. Kort tid efter måtte der også skaffes plads til min morfar, så hvad angår pladsforhold, var vi så at sige kommet fra asken i ilden. Pladsforholdene i Hyrup havde været bedre; men efter mors udsagn var hun tilfreds med byttet. Hun fik mere tid til at passe familien. Der blev lidt mere albuerum, da mine to ældste brødre fik plads som tjenestedrenge hos et par bønder i omegnen. Lønnen var mindre end minimal; men der var vel også en grænse for, hvad drenge omkring de ti år kunne præstere af arbejdskraft. Kost og logi var en del af lønnen, så det hjalp på den daglige økonomi og pladsforholdene i hjemmet. Tænker man tilbage, så var det jo strengt, at drenge omkring de ti år skulle hjemmefra for at tjene det daglige brød. Tidligt op om morgenen, være til hjælp i stald, før turen gik til skole. Efter hjemkomsten fra skole arbejde i mark og lade, om aftenen lektielæsning, når øjnene kunne holde sig åbne. Leg blev der ikke tid til. Sådan var vilkårene for mange småårsbørn. Den almindelige opfattelse var – bortset fra de undtagelser, som der virkelig også kunne være – at havde et ægtepar anskaffet sig børn – i far og mors tilfælde var det otte i antal – så havde de selv været ude om det, så var det deres egen sag, at skaffe dem føde og klæder og få dem i vej, herunder selv at betale de nødvendige rekvisitter til brug i skolen. En tavle og griffel, en bibelhistorie, katekismus, læsebog, geografibog og en regnebog. Det var, hvad man havde brug for i skolen på landet; men det kunne også tynde på et budget i et arbejderhjem. Dengang skiftede man ikke så ofte lærebøger, de kunne gå i arv. Genbrug er ikke en ny opfindelse, bøgerne blev virkelig slidt op.

Neder-Jerstals stolthed var den ny skole. Skolen var en pæn rødstensbygning, bygget af bygmester Nansen fra Tirslund i 1912. Skolens grund var ret stor. Der var legeplads, og uden om denne og skolen var plantet læhegn, så det efterhånden fik et venligt udseende. Vi blev nabo til skolen, da min far i 1912 købte det lille hus, der havde skel ind til skolens grund. Huset var bygget i 1887. Det var altså 25 år gammel, da vi flyttede ind. Huset var et såkaldt »brændevinshus«. Det skal forstås på den måde, at det var bygget ved hjælp af naboer og gode venner. Daglønnen var den brændevin, man kunne tulle i sig i

arbejdstiden. Tilsyneladende har de våde varer ikke haft indflydelse på vinkel og øjemål, og huset har da også modstået tidernes omskiftelse.

Der var ikke mange offentlige myndigheder, der blandede sig, når det var godkendt af Feuerwehrhauptmann, og her var det vigtigste, at skorstenen havde de befalede mål, at der uden for huset var anbragt en let tilgængelig brandstige, ja, så var alt i orden og grundbogen fik ejerens navn og adresse. Huset var bygget med tegltag. Havde det været med stråtag skulle der også uden for huset være anbragt en brandhage. Denne var en lang træstang med en jernhage, der skulle benyttes til nedrivning af stråtaget i tilfælde af brand. Jo, man kunne klare sig med lidt.

Huset, som vi børn betragter som vort egenlige barndomshjem, har, siden vi rejste derfra, skiftet ejere flere gange, og har gennemgået flere foryngelseskure, så det har ikke megen lighed med det hus, vi rejste fra i 1922.

Ved vor indflytning i 1912 var beboelsesarealet ca. 50 m². Der var et dørn (stue), for vort vedkommende både opholdsstue, spisestue og til tider også soveplads, idet sofaen var anbragt her. Sofaen agerede også

Familien Johnsens hjem i Neder-Jerstal 1913. Forfatteren ses med sin fader ved hånden.

som seng, når en eller anden af os var syg og skulle være under opsyn eller være anbragt i varmen. Der var et lille sovekammer, et endnu mindre køkken, forstue, spisekammer, endnu et lille kammer med indgang fra køkken. Det var ikke større end et dobbelt klædeskab, her havde vi drenge vor soveplads i en tredobbelt seng, som far havde tømret sammen. »Klædeskabet« havde et staldvindue af jern. Det kunne ikke åbnes, så luften og duften var lidt blandet, når nattens søvn og hvile var overstået. Så var der endnu et lille kammer med indgang fra køkken, her boede min morfar et års tid, her var plads til en seng, en stol og hans chatol; men dermed var også hvert hjørne i huset belagt.

I den østre ende af huset var der udhus. Her var tørvelade, plads til et par geder og nogle høns og så det nødvendige wc. Det var nu ikke en betegnelse, vi kendte dengang. Det blev kaldt æ vandhus. Det bestod af et lille aflukke med et vandret brædt, hvorunder der var anbragt en spand, hvis indhold blev tømt ud i møddingen. Når efteråret kom, blev det kørt ud på havejorden sammen med den gødning, der var skabt af høns og geder og den gris, der trods kneben plads også var fundet et hjørne til. Med udgang fra køkkenet var der et vaskehus, bygget op af bræddevæg med paptag over. Her var gruekedlen og de nødvendige remedier m.m. anbragt. Her i dette rum, hvis man ellers kan kalde det sådan, foregik den daglige kropvask. Det var ikke just behageligt, at opholde sig i vaskerummet en kold vintermorgen, så det var om at få det overstået så hurtigt som muligt. For vi drenges vedkommende nærmest en symbolsk handling omkring næsetippen. Det skal dog siges, at det ikke altid blev godtaget af vor mor. Før vi tog afsted til skole, måtte vi stille til parade. Ørerne blev kontrolleret, neglene ligeså – bevar mig vel – det kunne til tider være en højest nødvendig kontrol. Tandbørste kendte vi ikke dengang, så der havde vi da ikke tidsspilde.

En gang om måneden måtte hele vor krop gennemgå en renselsesproces. I dagens anledning var der fyret op under gruekedlen, så der var varmt vand; men det var også den eneste formildende omstændighed. Handlingen foregik i skoldekaret, og der blev skrubbet med brun sæbe, når det ellers kunne fremskaffes, så når processen var overstået var ens overflade som en kogt krebs. Mor havde også den opfattelse, at badet skulle afsluttes med en strøm af koldt vand ned over vor syndige krop. Vi syntes, det var en barbarisk handling over for hendes eget afkom; men mor havde i »Hjemmets Raadgiver« – en af de få bøger vi havde i hjemmet – læst, at det var en god og sund foranstaltning, dermed basta.

Lige uden for vaskerumsdøren var æ kehl (brønden). Den var ca. 3 meter dyb, overdækket med et træstativ. Der var en vinde med reb og

håndsving, og på den måde blev vandet firet op i den nedsænkede spand. Til tider kunne det ske, at der kom en hoppaet (frø) med op i den fyldte spand. Den var faldet ned mellem de utætte brædder.

Omkring huset var der en temmelig stor have. Foran, ud mod æskasè (landevej) var den køn kalgård (have) skærmet af en tjørnehæk. Her var der som regel lidt sommerblomster, og op af husmuren var duftende hvide roser. Bag huset var et stort jordstykke, hvor der det ene år efter det andet blev avlet kartofler, så vi havde nok til vinterforbrug. Til tidlig brug havde vi røde kartofler. Det var nogle gevaldige knolde, navnet på sorten husker jeg ikke. Vest for huset havde vi nogle højstammede æble- og pæretræer, og her var også en stor rødtjørn, som i blomstringstiden var et skønt skue. Mod syd og nærmest brønden havde vi solbær, stikkelsbær og ribs, sidstnævnte blev kaldt hansbær. Der var også plads til sommersalat, er herlig spise, der blev serveret i kærnemælk. Der var rødbeder, gulerødder, grønkål og ikke at forglemme kyrbis (græskar). Sidstnævnte og rødbeder blev syltet ned i store brune krukke, så der var nok til hele vinteren. Kålrabi avlede vi ikke. Dem kunne vi få nok af og tilmed gratis hos en bondemand. Vi har aldrig haft jordbær i haven. Til dyrkning var de faktisk ukendt på egnen, jeg kan ikke mindes, at nogen havde dem i haven. Jeg glemte nok bøunnerne, de var også en vigtig bestanddel af vor vinterkost. De grønne bøunner blev saltet ned, og om sommeren fik vi gule voksbøunner, så det var vitaminer i lange baner, jo haven var en god hjælper til at mætte en stor familie.

Så fik vi en lillebror

De to første år i Neder-Jerstal står kun svagt i min erindring, men dagen den 8. juli 1914 står for mig så tydelig, som om det var i går. Det var en skøn højsommerdag, og den dag fik vi en lillebror, som i dåben fik navnet Christian. Han havde hen mod aften varskoet mor om, at han ønskede at træde ind i verden. Vi hjemmевærende søskende var derfor i god tid, før storken og jordemoder madam Schmidt arriverede, blevet anbragt hos gamle Thie, som boede i et lille hus, hvor vejen efter Galsted og Bevtoft deltes. Ventetiden tilbragtes udendørs i den lune sommeraften. Den lillebror lod vente på sig, og det blev over vor normale sengetid. Thie begyndte at snakke om, at vi nok hellere måtte gå til sengs; men det passede nu ikke ind i mit kram. Jeg skulle ikke sove i Thies indelukkede alkover, hvis jeg på en eller anden måde kunne undgå det. Heldet var med mig. Ved 22-tiden kom far gående over det,

vi kaldte den store bro, og jeg løb far henrykt imøde. Ved hjemkomsten kan jeg ikke huske at have set den ny bror. Derimod husker jeg tydelig at hele huset lugtede af et eller andet, jeg tror, det var karbol. Det var nok det, jordemoder madam Schmidt havde brugt som desinfektion.

De følgende dage var et liv i vild luksus. Sagen var den, at alle koner fra byen kom på barselvisit. De medbragte alle noget spiseligt. Til mor var der fersksup (høns eller kødsuppe), eller der blev medbragt en tort (lagkage). Det gamle ordsprog – når det regner på præsten, så drypper det på degnen – kom også til at gælde for os børn i de normale foreskrevne ni dage, mor rekreerede sig i sengen.

Jeg kan tydeligt huske, at en nabokone kom med den flotteste torte, jeg i mit unge liv nogensinde havde set. Jeg overdriver ikke, det er den fulde sandhed. Tortens midterparti var pyntet med rosenblade af farvet marcipan. Der var ringe af chokoladeovertræk, og hele torten var overstrøet med kulørte kreller (små kugler kagepynt). Midt i var der placeret den nydeligste lille stork; den var dog kun af papir. Tortens midterparti blev skåret i en rundkreds, og dette stykke faldt i min turban. At dette skete, skylder jeg nok en tak for til Marie Schmidt, som var den, der sørgede for, at jeg ikke blev snydt. Jeg skylder nok at fortælle, at hun var tilkaldt for at varetage hjemmet i de dage, mor var sengeliggende. Marie Schmidt var en halvgammel jomfru, som havde været nabo til far og mor, medens de boede i »æ Pottarhus«. Hun kom jævnligt i vort hjem, spadserende fra Gammelskov, enten det var sommer eller vinter. Efter besøget gav mor hende som regel 15 penning til en togbillet, så hun kunne køre med toget fra Neder-Jerstal til Galsted. Men hvad gjorde Marie, efter at have sagt farvel og tak og forsikret, at det ikke var nødvendigt at følge hende til toget? Hun rundede stationsbygningen og tog bestik efter Galsted og traskede afsted på sine gamle ben. Denne hendes fidus var afsløret; men mor gav hende hvergang de 15 penning og ønskede hende god hjemfart.

Det var et lille sidespring om jomfru Schmidt; men lad mig vende tilbage til barselkaffen. Under konernes snak om dit og dat ved kaffebordet lagde jeg mærke til en ting, som forundrede mig meget, og som jeg måtte have en forklaring på, da gæsterne var gået. Der skete det, at et par af konerne tog om koppens øre med tommel og pegefinger, mens de tre øvrige fingre strittede ud i den bare luft. Min mor havde en acceptabel forklaring på dette fænomen. Det regnedes for at være fint med disse strittende fingre; sådan gjorde fine damer, når de var til teselskab. Mor havde sin viden fra Familie-Journalen; det har konerne nok også haft. Familie-Journalen og almanakken var den tids

kulturspreder og toneangivende for almuen. Mor mente forøvrigt, at det var lidt skaberi med disse strittende fingre. Jeg ville dog også gerne være fin og øvede mig i kunsten. Det gik også meget godt, men jeg glemte hurtig det fine og vendte snart tilbage til mere normal funktion med at drikke af en kop.

Jo, der skete noget i disse dage. Inderst inde ønskede man, at storken ville gæste vort hjem endnu engang, inden den tog på sin lange rejse til Afrika, ellers ville det jo vare helt til forår, inden den vendte tilbage, og al den herlighed kunne gentages. En forespørgelse hos mor, om der var mulighed for, at storken kom endnu engang hos os, inden den tog på sin lange rejse, blev besvaret med, at det var der ikke. Der var andre i byen, der havde anmodet om dens besøg, og hun var sikker på, at de først skulle have deres ønske opfyldt. Nå, man kunne jo ikke få både i pose og sæk, det slog man sig til tåls med, og jeg har nok ikke været spids nok til at spørge, hvordan børn kom til verden om vinteren, når storken var i Afrika.

Det vil være kendt, at det var skik og brug og hørte med til kirketugten, at barselkone skulle gå kirkegang efter en fødsel og ikke måtte vise sig uden for hjemmet, før kirkegangen havde fundet sted.

Nu snakker jeg efter snak, for efterfølgende beretning er ikke i min bevidsthed. Min mor overholdt ikke denne regel og fik af en nabokone at vide, at dette var i strid med god sømmelighed. Mors svar til nabokonen faldt prompte. Hun ville ikke gå kirkegang, medmindre Anders (min far) gennemgik samme ritual. Skulle der en renselse til, og var det en synd, der krævede tilgivelse, at blive gravid og føde et barn, så var det et fælles syndefald. Min mors tankegang var vist rigtig nok.

Lillebrors indtræden i verden var en stor begivenhed for os. Han blev den sidste i rækken og godt forkjalnet (forkælet). Efter mors obligatoriske sengehvile var herredagene forbi. Den hvide borddug og nikkalkan- den kom atter på deres vante plads.

1. verdenskrig

Da vi nåede 1. august 1914 indtraf den menneskeskabte katastrofe, 1. verdenskrig begyndte. Jeg havde ikke forståelse for, hvad dette ville komme til at betyde i tiden fremover, hvilken omvæltning det skulle blive for mange hjem, også i vort sogn og i det lille samfund i Neder-Jerstal. Det første indtryk af krigen fik jeg en af de første dage i august.

På stationen i Neder-Jerstal var samlet hele familier fra byen og omliggende byer og gårde. De var mødt frem for at tage afsked med en

far, en søn, en ven eller bekendt, som skulle møde på kasernen i Haderslev for at blive iklædt og derfra til fronten. Mange græd, da toget rullede bort fra perronen. Det kunne jeg nu ikke rigtig forstå. Jeg syntes, det var festligt med så mange folk på stationen. Jeg var lykkelig uvidende om, hvad der forestod de følgende år. Min far var i 1914 over 41 år, så i første omgang blev han ikke indkaldt. Senere, i løbet af krigsårene var far et par gange på session, men blev zurückgestellt. Det skyldtes, at hans arbejdskraft var nødvendig ved banen. Far slap således for krigstjeneste. Var de følgende krigsår ikke behagelige på de hjemlige egne, var det jo for intet at regne, for hvad der skete på krigsskuepladsen, og efterhånden som krigen skred frem med hungersnød i de store tyske byer.

Da krigen var en kendsgerning, blev der ret hurtigt indført rationering for en hel del livsnødvendige varer. Denne rationering blev udvidet, efterhånden som krigen skred frem. På landet klarede vi os dog i det store og hele nogenlunde.

Det, det kom til at knibe med og virkelig var et problem, var at skaffe tøj, især til os børn. Jeg kan huske, at jeg fik en jakke, der var lavet af brændenælder og papir. Det må have været til min fødselsdag i 1917, jeg fik denne kostelige gave. Jeg var meget stolt af denne fine jakke; men den tålte mindre godt at blive benyttet i regnvejr formedelst papirindlægget.

Under krigen plukkede vi også brændenælder og spergel til vor gris. Den fortærede begge dele med god appetit, og vi fik gode flæskesider, når den i november måned måtte lade livet.

Verdenskrigen med dens sorg ramte også vort lille bysamfund. Der var nogle, der fik bud, at nu var en far eller søn faldet på »ærens mark«. Ja, sådan var budskabet, når sognets præst indfandt sig i det ramte hjem. Det har sikkert for ham været en svær pligt at bringe dette budskab.

Der gik ikke lang tid efter krigens udbrud, så kom der russiske krigsfanger til vor by. De blev anbragt hos bønder for at udføre arbejde i mark og stald og dermed erstatte dem, der var blevet indkaldt til krigstjeneste. Det var som regel godmodige mænd. De blev i det store og hele behandlet godt, der hvor de blev anbragt. De fleste var meget børnevenlige. De tog ofte del i vores leg. Mange lærte efterhånden en hel del af vort sønderjyske. Nogle af dem nåede ikke hjem til deres fædreland; de fik deres sidste hvilested i Nordslesvigs jord.

En anden kategori af fanger der omkring 1917 kom til vor by, var de såkaldte fæstningsfanger. Det var tyske statsborgere, der på en eller

anden måde var kommen i unåde hos den tyske militærmagt. De blev stemplet som »Reichsfeinde – Vaterlandslose«. Der kunne være tale om faneflugt, nægtet militærtjeneste eller andet fædrelandsskadeligt.

Disse straffefangers arbejde var at bygge en fæstningslinie, som blev anlagt tværs over Nordslesvig fra Skærbæk i vest til Genner bugt i øst. Der blev på strategiske steder og med passende afstand bygget store bunkers med underjordiske kasematter med plads til mandskab og alt det djævelskab, der er brug for i en krig. Det var hårdt arbejde for disse fanger, fra sol stod op, til sol gik ned. Der blev arbejdet i bagende sol, i kulde og regn. De fik en meget dårlig føde, varierende fra kålrabi og vand, til vand og kålrabi og dertil en humpel tørt brød. Dårligt påklædt var disse fanger også. Dagligt flere kilometers march til og fra fangelejren, det var en umenneskelig behandling.

En afdeling af disse fanger var en tid beskæftiget med at foretage pigtrådsspærring omtrent ud for vore vinduer. Det var vinter, strid blæst og meget koldt. Mor fandt på, at disse hårdt prøvede mennesker skulle have lidt varmt at drikke, så hun kogte et par gange om dagen en stor kedel rugkaffe. Efter en stiltiende aftale med fangevogteren, kom de formiddag og eftermiddag, enkeltvis for at få en varm kaffetår. Det foregik ved vaskerumsdøren; officielt var de aftrådt på naturens vegne. Det gik også meget godt i nogle dage; men en dag dukkede der en befalingsmand op, én med et par ekstra snore på ærmet, og trafikken med kaffeservering blev opdaget. Mor blev indberettet, og kun et par dage efter måtte hun give møde for den civile dommer på Amtsgericht i Toftlund. Jeg kan endnu se for mig, den morgen mor steg ind i toget for at køre til Toftlund. Retsmødet skal efter sigende have været en hel festforestilling. Min mors tysk var meget mangelfuldt, så mødet i retten skal nok have været interessant, og hun skal nok have gjort sit til, at det ikke blev en kedelig forestilling. Resultatet af retsmødet blev, at mor fik en advarsel, men trods denne advarsel havde hun fået det indtryk, at dommeren havde stor forståelse for hendes handling. Med middagstøget kom mor tilbage, smilende og velfornøjet. Far fik om aftenen, da han kom hjem, udførlig beretning om hvad der var sket i retten. Jeg var tilstede; men jeg mindes kun, at far tilsyneladende var tilfreds med sagens udfald, især det, at dommeren havde været forstående, var et stort plus. Mor var ikke slået ud; hun ville fortsætte med at servere den varme drik. Hun stillede den store blå kaffekedel ud på gruekedlens låg i vaskerummet, et par emaljerede krus sammesteds – selvbetjening –. Mor kom ikke i vaskerummet, når fangerne mødte op, og et påbud om at låse døren var ikke udstedt.

Jeg vil tro, at arbejdet uden for vort hus varede en fjorten dages tid, måske mere; det husker jeg ikke nøje. Jeg er sikker på, at disse fanger var mor meget taknemlig, men havde ikke mulighed for at vise det.

Under krigen bestod kaffen af brændt rug. Det var en af de ting, der var forbudt; men ikke destomindre kunne der være dage, hvor hele Neder-Jerstal var hyllet i røg og en værre stank. Der var virkelig stank, når rugen blev brændt.

Til brændingen havde de fleste anskaffet sig en kaffebrænder, eller man lånte sig frem hos naboen. En kaffebrænder kunne man købe, det var lovligt; men det var ikke lovligt at bruge den til formålet. Når gendarmen fra Bevtoft kom ridende til byen, kunne han nemt lugte sig frem til gerningsstedet; men enten har der været noget i vejen med hans lugtesans – hvad jeg nu ikke tror var tilfældet – eller også ønskede han ikke at udfolde sin magt. Der skete som regel intet fra gendarmens side.

Hadde gendarmen et par soldater med på kontrolbesøg, var sagen lidt mere penibel. Vi havde som regel en halv sæk rug stående. Den måtte hurtigt gemmes væk; men det lykkedes altid, thi rygtet om deres ankomst til byen var hurtigt blevet bragt videre. Skjulestedet i vort hjem var sengen. Min søster blev altid »syg«, når kontrollen var undervejs, og i den anledning anbragt i sengen sammen med den halve sæk rug. Jeg har mistanke om, at kontrollen kendte den fidus; men der skete aldrig noget. Min mor brugte altså en lille nødløgn om det med sygdom; men jeg vil tro, hun har taget en lille snak med Vorherre i sin aftenbøn, så det ikke er kommet hende til skade.

Min mor blev under krigen »ansat« ved det kongelige preussiske postvæsen. Da der efterhånden kom militærforlægning i byen og omegn, blev der brug for et Posthilfstelle. Det blev indrettet i vor lille forstue. Inventaret bestod af en hylde, der var inddelt i små rum, og anbragt på væggen. Her blev den daglige post anbragt, der ankom med fire toget om eftermiddagen. Byens husstande kunne så her hente deres post, herunder den daglige avis. Ja, så var der selvfølgelig et ekspeditionslokale, for mors opgave var også at modtage breve og pakker og pengeforsendelser til videre besøgelse.

Ekspeditionen af disse vigtige ting foregik i far og mors sovekammer. Her var mors kommode anbragt i et hjørne, og kommodens bordflade agerede som skrivebord. Øverste skuffe i kommoden var opbevaringssted for pengekasse og frimærkekasse. Disse kassers indhold havde oprindeligt været cigarer; nu gjorde de god fyldest hos det kongelige preussiske postvæsen. Uha, lad mig ikke glemme det fine runde stempel – Nieder-Jersdal – det var sandelig en vigtig bestanddel af kontorets

rekvisitter, som i antal kunne tælles på en hånd. Kunne vi børn, når lejlighed bød sig, få fat i stemplet, blev der stemplet, både her og der; men det blev ikke tolereret af vor mor, her satte hun sin myndighed som beamter ind.

En og anden kunne i spøg sige til mor – Marie, vi burde jo nok titulere dig som madam, for du er jo beamter. Jo, mor var »beamter«, hendes foresatte var postmesteren i Over-Jerstal. Mors kontante løn for at være beamter var lige så lille som æ posthilstelle; men hver mark og penning var med til at forbedre hjemmets økonomi.

Hverdagen i vort hjem

Far havde mange gøremål foruden sit daglige arbejde ved banen. Tidlig forår, som regel sidst i april eller i begyndelsen af maj begyndte tørvegravning i Galsted mose. Æ tørretøj (redskaber til tørvegravning) æ flab – æ spedspeade – æ skumske var god tid i forvejen gjort klar, så de var så skarpe som en barberkniv. Far havde kun søndagen og aftnerne til rådighed, så det blev nogle lange arbejdsdage, dertil en spadseretur på ca. 3 km. fra hjemmet til mosen og omvendt. Cykler blev først fremskaffet efter krigen. Når tørvene var tilpas tørre, skulle de ringles og stakkes. Med dette arbejde skulle vi børn sammen med vor mor hjælpe til. Posthilstellen blev lukket ved middagstid, en seddel på døren bekendtgjorde, at man kunne træffes ved 18-tiden. Forresten var åbningstiden hele døgnet, når der ses bort fra nattetimerne. Vi startede vor gang mod mosen lige efter skoletid, når vejret tillod det, det vil sige, der skulle helst være solskin. Lillebror var anbragt i den blå trækvogn. Samme sted var anbragt den nødvendige fourage sammen med et par flasker drikkeelse.

Mor fastsatte et kvantum tørv, der skulle stakkes, inden vi måtte holde hvil og nyde det medbragte. Når vejret viste sig fra den pæne side, var mosen et herligt sted at opholde sig. Der var vidt udsyn hele horisonten rundt. Man kunne se helt til Rangstrupgårde, Strandelhjørn enge og et godt stykke mod vest skuede man Birkelund. Flere storkepar svævede til tider over mosen, og ikke sjældent fik vi øje på en snog, der lå og soled sig. Man kunne opleve meget sådan en eftermiddag, og ved hjemkomsten fik far en beretning fra ende til anden.

Når tørvene skulle transporteres hjem, blev der stillet hest og vogn til rådighed fra de tjenestesteder, hvor mine to brødre tjente. Det var en aftale, der var indgået, når de blev fæstet.

Når tørvene var i hus, eller i det mindste gravet, skulle der sørges for

Forfatterens fader Anders Hansen Johnsen i arbejdstøjet. Foto 1915.

vinterfoder til gederne. Far slog græsset nede i Strandelhjørn enge, hvor der på baneskråningen var godt og saftigt græs. Efter at det var vejret, blev det kørt til Neder-Jerstal station på æ trollie. Det var en hånddreven dræsrine, som normalt blev brugt på banen til fremførsel af sveller og håndværktøj. Fra stationen til hjemmet, en tre til fire minutters gang, blev høet transporteret på æ krættebar (trillebør uden sidebrætter). Høet kom op på loftet over stuehuset, hvorfra det i vinterens løb blev hentet ned til gederne.

En af de ting, der også skulle foregå i løbet af sommeren, var brændesavning. Far købte hvert forår gamle udrangerede sveller fra banen. At kunne købe disse var et privilegium, som banearbejderne havde. Disse sveller blev savet i passende stykker, så de kunne komme

gennem kakkelovnslågen. Jeg skulle hjælpe med ved dette og havde det job at skulle holde i den ene ende af den store skovsav. Det var nu ikke et særligt interessant arbejde; men der ingen vej udenom. Der skulle som regel saves en bestemt portion hver aften i den tid, savning stod på.

Var det nu en skøn sommeraften, hvor kammeraterne legede ude på vejen eller nede ved åen, ja, så kunne ens humør godt falde til nulpunktet. En medvirkende årsag dertil var, at far havde fået den opfattelse, at træstykkerne skulle være aldeles nøjagtig lige lange, hvilket blev markeret med tommestok. Skete det ved udmåling, at dette ikke blev tilfældet, måtte de overskydende centimeter fordeles, og udmålingen begyndte forfra. Det mente jeg var spild af tid, jeg mente, at bare stykkerne kunne komme gennem kakkelovnslågen, så var det i orden. Far havde en anden opfattelse om den ting. Jeg fik at vide, at ingen kan se, hvor lang tid det har taget; men alle kan se, hvordan det ser ud, og med den tilføjelse, »og husk det min dreng«. Resultatet var også, når træet var stablet op til tørring, at man roligt kunne lade håndfladen glide ned over stablen, der var ingen ujævnheder, det hele var lavet med mm's nøjagtighed. Jeg har senere som voksen sagt til min far, at det var for pertentligt; men fik det svar som ovenfor nævnt – ingen kan se o.s.v.

Et af fars gøremål var også at være hjemmets frisør. Han foretog hårklipning på os drenge. Dertil behøvedes dog ikke større færdigheder, vi blev nemlig klippet skaldet. Jeg blev 16 år, før jeg fik lov at gå til fagmanden for at blive klippet. Prisen var dengang 50 øre, fordi man var lærling, og for de samme penge fik man pomade i håret, så man følte sig som en sheik efter sådan en kosmetisk omgang og inviterede pigen med ud at danse charleston.

En anden ting, som far også besørgede, var at flække sko og støvler og klampe træsko. Dertil var anskaffet en skomagerlæst. Der skulle spares på småpengene, for store var der ingen af. Jeg har senere tænkt over, at for det materielle, der daglig skulle fremskaffes, var vi børns forståelse vel ikke alt for stor. Vel, vi var dog klar over, at der skulle spares, hvor spares kunne, og lidt til, for det var en simpel nødvendighed; men personlig mindes jeg ikke at have følt det trykkende, at man ikke kunne få både dit og dat.

Vi blev først klar over, hvor fattige på jordisk gods vi havde været, da vi kom uden for hjemmets verden og oplevede andre græssange.

Hos størstedelen i vort lille bysamfund var levevilkårene omtrent de samme. Der var forskelle; men sådan var samfundet indrettet, og den tanke, at det kunne eller burde være anderledes, var ikke nået til vor

lille begrænsede verden. Det var den gængse opfattelse, også hos størsteparten af dem, der var på den nederste rangskala, at Gud i sin visdom havde maget det så, at der både var rige og fattige. Beviserne fandtes nok ikke i biblen, men blev forsvaret i almanakkens julefortællinger.

Nu skal man ikke tro, at mine forældre var bitre over tilværelsen. Har de følt det, gav de aldrig udtryk for det, tværtimod, de var livsglade mennesker med begge ben på jorden. Jeg tror, de var inderlig forbunden i krop og sjæl, og tog både medgang og modgang i stiv arm.

Banearbejderens arbejdsdag på banen var om sommeren 10 timer, om vinteren 9 timer. I vintermånederne, indtil det blev lyst, opholdt man sig i æ bude (skur), hvor man lavede forskellige småreparationer, det samme skete også, når der var en regnvejrsdag. Lønnen var ikke fyrstelig; men der var enkelte frynsegoder, blandt andet Krankenkasse, og dermed var hele familien sikret delvis lægehjælp, ligeledes de foromtalte sveller, der kunne købes til favørpris. Husker jeg ret, kunne banearbejderens kone også fire gange årligt køre på fribillet til Haderslev. Der var også det, at banearbejderens børn én til to gange om året var med i tildeling af tøj, som blev foretaget af Vaterländischer Frauenverein i Haderslev. Man har talt om, at denne uddeling af tøj var en del af fortyskningsarbejdet. Mine forældre har fortalt, at de aldrig direkte har mærket dette, så tøjet blev modtaget med tak. I den banekolonni, min far arbejdede, var der 5 ansatte, og de var alle dansksindede, kun banemesteren, der havde bopæl i Over-Jerstal, var tysk.

Lad mig her i forbindelse med omtale af nationalt sindelag nævne, at arbejdere og småkårsfolk og ligestillede i det store og hele ikke var direkte engageret i det danske nationale arbejde, hvad nok også var forståeligt. Man var afhængig af dem, der havde magt, så man var henvist til at bruge afmagt, en naturlig reaktion og et normalt gensvar. På den måde kunne man krydse op mod vinden og undgå store og små ubehageligheder, og det var også klogest kun at udlevere sin mening i enstavelses ord.

En ekstra timeløn eller to tjente far hver sommer efter fyraften i de fjorten dage, hvor der blev kørt sand ud fra grusgraven i Neder-Jerstal. Han læssede et par jernbanevogne med hver 3 kubikmeter sand. Det gav en ekstra mark i lønningsposen. I vinterhalvåret havde far også påtaget sig et ekstra job én gang ugentlig, idet han afløste natfyrbøderen på Over-Jerstal station. Aftentoget fra Haderslev lå natten over i Over-Jerstal. Det var hans opgave at få lokomotivet køreklart til den

følgende morgen. Kedlen på lokomotivet skulle renses, der skulle fyres op og damptryk på. Alt skulle være klart, når lokomotivfører og fyrbøder kom fra deres soverum i remisen ved sekstiden. For at få alt dette klaret måtte han starte hjemmefra ved totiden om natten, gående de fire km. til Over-Jerstal. Efter dette natarbejde startede han på sit daglige virke på banen, så det blev en lang arbejdsdag.

Endnu et ekstra job havde far påtaget sig, mere eller mindre frivilligt. Det var hver tredje søndag at gå »stræktur«, det vil sige at kontrollere banelegemet, for fars vedkommende fra Neder-Jerstal til Agerskov. Jeg har flere gange været med på denne gåtur. Om sommeren startede vi ved sekstiden og nåede Agerskov, når klokken nærmede sig 9. Hjemturen foregik med toget; men forinden kunne far nå at blive »raseret« hos barberen. Han havde altid åben søndag formiddag.

Jeg har senere tænkt på, at far og mor sjældent havde tid og lejlighed til at komme i kirke, de måtte sortere direkte under Vorherre. Det blev Guds ord ej ringere af; men klingpungen i Bevtoft kirke gik glip af en 10 pfennig.

Min mor havde også en lang arbejdsdag, fra sol stod op til sol gik ned og lidt til. Hendes ægteskabelige forpligtelse havde jo medført den store børneflokk, så der var rigeligt med gøremål. Hun klarede alt indendørs, der var daglig madlavning og rengøring. Der var storvask. Det var under krigen et problem at få tøjet rent på grund af mangel på sæbe, men det blev klaret ved at koge tøjet to gange og tilsætte blånelse i skyllevandet. Mor foretog også kartning og spinding af uld. Uld skaffede hun sig for gode ord og betaling. Hun preklede hoes (strikkede strømper, sokker), der var syning, lapning og stopning. De to sidstnævnte operationer kunne til tider danne en hel mosaik, idet stoppekurvens indhold ikke altid kunne efterkomme de krav, der stilledes til farve, kort sagt det kunne og var til tider flerfarvet. Der var sommerens frugter og grønsager, der skulle syltes. Under krigen var det et stort problem på grund af mangel på sukker; men på en eller anden mystisk måde blev det også klaret, så der var noget at tage af i vinterens løb.

Pinserengøring var et kapitel for sig, som mor gjorde meget ud af. Gulvene fik et nyt lag lysegrå maling – tæpper på gulvene havde vi jo ikke – kakkellovnen og komfuret fik en omgang ovnsvæarte, stuens hængelampe fik fornyet sit guldbronce. De hvide trådgardiner blev hængt op i stuen. De var så lange, at de kunne nå nogle centimeter ud på gulvet. Det var moderne dengang, og moden skulle såvidt muligt følges. Om vinteren var der kun kulørte kapgardiner i stuen. Det var praktisk, for lampen kunne ose, kakkellovnen ligeså, og det var ejheller

støvfrit, når askeskuffen skulle tømmes. Når dette var overstået, blev døren ind til stuen låset, og vi børn var forment adgang.

Et gebet, der i det store og hele hørte under mors område, var vi børns opdragelse. Far var jo væk hele dagen, men tog stor hensyn til mors mening om den ting. I mere vigtige og indviklede spørgsmål var det dog far, der traf afgørelsen, og jeg har på fornemmelsen, at mor syntes, det var helt i orden.

Opdragelsen i vort hjem var ikke streng; men der var en kant, som ikke ustraffet kunne overskrides. Vi skulle have respekt for den afgørelse, der blev truffet, det var jo til vort eget bedste. Denne opfattelse kunne til tider betvivles fra vi børns side; men det er vel en naturlig reaktion, fordi man ikke altid kunne overse følgevirkninger. Bandeord blev ikke tålt i vort hjem. Hverken far eller mor brugte kraftudtryk. Slap den slags ud af ens mund, fik man at vide, at det var tarveligt. Man fik at vide, at en »fin mand« kunne være tarvelig; men et »fint menneske« kunne aldrig finde på at tage den slags ord i sin mund. Sammenligningen var nok en hentydning til »en fin mand« i nabobyen, der brugte svovleord som perler på en snor. Jeg vil nu nok mene, at der

Forfatterens forældre Marie og Anders Hansen Johnsen. Foto 1929.

skal mere til for at være et fint menneske, men ueffen er sammenligningen ikke.

Hvad angår det seksuelle fik vi overhovedet ingen oplysninger, ikke fordi det var tabu – slet ikke. Sådant var det bare, vore forældre havde selv fundet ud af, hvordan man fik børn, så det fandt deres børn nok også opskriften på uden større forklaring. Det, at vi var omgivet af dyr til hverdag, gjorde, at man blev indviet i forplantningens mysterium og så, hvorledes det blev praktiseret.

Landsbyens piger og drenge badede også sammen nede i åen, og det var uden badedragt, for sådan en kendte vi ikke. Vore forældre har ikke fundet noget forkert i dette, og hvorfor skulle de også det. Var der en pige som nærmede sig konfirmationsalderen, tog hun et forklæde foran de hemmelige dele, som ikke var så hemmelige endda. Noget lignende skete ikke for vi drenges vedkommende, hvorfor ved jeg ikke.

Lad mig fortælle lidt om den daglige kost i vort hjem, den adskiller sig meget fra nutidens, så kan der diskuteres, hvad der var mest hensigtsmæssigt og næringsrigt. Jeg vil mene, vi fik god og nærende kost – selv i de værste krigsåre; men den var meget lidt varierende fra uge til uge. Meget afhang af årstiden, og hvad haven kunne forsyne os med.

Lad mig inden jeg beskriver kostplanen fortælle, at jeg tror ikke min mor nogensinde har hørt om vitaminer. Hun havde ikke anelse om, at der var noget, der hed sådan; men per instinkt må hun have været klar over – eller måske var det erfaring fra fædrene hjem – hvad der skulle til for at holde sig i form og stimulere sundheden.

Altså, vi fik tre hovedmåltider, mellemmåltider blev ikke givet, bortset fra den rundtenom, vi havde med til skole. Efter mors udsagn var mellemmåltider usundt, maven skulle også have lov at hvile. Nå ja, følte man trang til lidt spiseligt, fandt man altid frem til et æble eller en gulerod, eller i sommertiden var der rigeligt med bær i haven, så vi led såmænd ingen nød.

Morgenmaden bestod af rugbrød. En tid under krigen fik vi om morgenen kun tildelt to til tre tykke skiver, påsmurt fedtegrever. Til tider kunne fedtegreverne være erstattet med en substans, der skulle illudere og gøre det ud for smør. Det bestod af kartoffelmel og gedemælk tilsat et par æggeblomme og lidt salt – kartoffelmel var lavet af egen avl. Guderne skal vide, det var et værre klister. Den eneste lighed med smør var den gule farve fra æggeblommerne. Efter hjemkomsten fra skole fik vi pilkartofler med et stænk salt, dertil et krus gedemælk.

Når far ved seks eller halvsyvtiden kom hjem fra arbejde, tidspunktet

var afhængig af, hvor langt han var væk, fik vi unnen (middagsmad). Hovedretten var pilkartofler og duelse (sovs). Af dette kunne vi få alt, hvad vi kunne spise, derimod var kødvarer stærkt rationeret. Der kunne være et stykke flæsk, flæsketerninger eller en frikadelle. Far fik dog altid dobbelt ration. Eftermaden kunne bestå af tarregrød (boghvede), der kunne være kærnemælksuppe, saftsuppe, eller mor fandt på i sommertiden at servere surmælk. Hvad sidstnævnte angår, var jeg af den opfattelse, at der skulle et godt helbred til for at konsumere dette, især fordi sukker kun blev strøet på, som man strør salt på et stykke fedtemad. Et par af vinterens stående ugentlige retter var stuvet kålrabi og grønkålsuppe, til afveksling sort suppe (blodsuppe) fra den gris, der var slagtet sidst i november. Blodet blev hensat i store brune krukker tilsat lidt salicylsyre som konserveringsmiddel; men sidst på vinteren kunne der være dannet et lag mug oven på blodsuppen. Det blev bare skummet væk, blodet fik et opkog, intet gik til spilde. Jeg må her indskyde, at fordi vi selv fedede en gris op, var det under krigen begrænset, hvad vi kunne få af kødkort. Det skete heller ikke sjældent, at vi fik en æggekage. Vi havde selv en del høns. Æggekagen var spædet godt op med rugmel, det drøjede, den var så stiv, at den næsten kunne stå på højkant. Sådan var kostplanen i det store og hele under krigen.

En ting, som nutiden ikke rigtig kan forstå og sikkert vil undre sig over, var, at borddækning for hver enkelt kun var en dyb tallerken og en gaffel og ske – det sparede på opvasken. Derimod har vi aldrig i vort hjem langet til et fælles grødfad, som i min barndom blev brugt adskillige steder.

Efter at krigen var slut, eller rettere efter genforeningen, blev kostplanen lidt mere varierende. Far fik lidt mere i løn, der kunne »rutes« lidt. Mor klarede det hele udmærket, også hvad angår det kulinariske, for nu at bruge et fint ord, og jeg kan sige, i modsætning til mange andre, at i vort hjem er vi aldrig gået sultne i seng.

Der var to dage om året, hvor vi, når vi sammenlignede med dagligdagen, levede i vild luksus. Det var juleaften, hvor vi fik ribbensteg, og nytårsaften, hvor der blev serveret grønlangkål og stribet flæsk. Disse to aftener fik vi også skrællede kartofler, det hørte ikke hverdagen til, for der gik for meget til spilde ved de skrællede. Juleaften og nytårsaften var også de to eneste aftener om året, hvor der blev budt på aftenkaffe, bortset fra når vi havde besøg. Ligeledes var der også det særlige ved disse to aftener, at der blev bedt bordbøn. Denne skik havde min far taget med fra det hjem, hvor han var opdraget, hvorimod der i min mors hjem havde været daglig bordbøn.

Juleaften var jo noget ganske særligt. Forventningen hos os børn var stor, som den jo også er hos børn idag. Når vi havde spist, blev juletræet tændt. Det havde sin plads i et hjørne af soveværelset, i mangel af plads i stuen. Vi sang nogle julesalmer akkompagneret af far på violin. Vi fik hver én eller to små gaver, derefter aftenkaffe, og aftenen sluttede lidt over normal sengetid. Julemorgen var vi forholdsvis tidlig oppe, dels for at fortsætte legen med julegaverne, men også fordi julemorgen måtte vi spise os mætte i hjembagt kagh (franskbrød) med sirup på. Det var et incitament, der fremskyndede vor udstigning af fjerene.

Nytårsaften var i det store og hele en gentagelse fra juleaften, bortset fra gaver og det, at vi fik grønlankål. Sengetiden var også denne aften lidt forskudt; men hele familien var til ro et godt stykke tid, før det nye år indfandt sig. Nytårsmorgen skulle der skydes nytår ind, og det gik ikke stille af. Børnene fra hele byen samledes, piger og drenge hver for sig, og så gik det løs. Nogle havde en propbøsse, andre havde i mangel af ammunition et par træstykker, der var forbundet med et stykke sejlgarn. Når disse to træstykker blev slået mod hinanden, illuderede det udmærket et lille kanonskud.

Hele byen blev afklappet, ingen gik ram forbi, på det område var vi meget energiske. De forskellige steder var man forberedt på denne invasion, så når vi nåede til vejs ende op af formiddagen, var en medbragt pose som regel fyldt med småkager og æbler. Man kunne også være heldig, men det var nu en undtagelse, at få et stykke chokolade, der var indpakket i guld eller sølvpapir. Dette papir havde lige så stor værdi som indholdet. Papiret blev omhyggeligt glattet ud og kunne blandt andet bruges som bogmærke.

Dagligdagen begyndte igen efter helligtrekongersaften, hvor juletræet blev tændt, og lysene brændt helt ned. Dagen efter begyndte skolegangen.

De fleste af landsbyens børn, der var i skolealderen, havde alle daglige pligter i hjemmet. Det havde jeg naturligvis også.

Jeg kom aldrig ud at tjene i fast plads, og de gøremål, jeg havde hjemme, var til at overse. Mit daglige arbejde var at passe gederne. De skulle om sommeren tøjres i grøftekanten langs landevejen. Det skete før skoletid. Ved middagstid skulle de vandes, og hen mod aften skulle de hentes hjem. Mor besørgede malkningen. Skete det, at mor var forhindret af en eller anden grund, kunne man spare sig forsøget med at malke. Der kom ikke en dråbe mælk i spanden. De var simpelthen obsternasige, og hverken gode ord eller trussel om represalier havde

nogen indvirkning. Om vinteren skulle der hentes hø ned fra stueloftet, der skulle muges ud, og en gang om året skulle de til »buks« ude hos Peter Ahlers gedebuk. Peter Ahlers boede i udkanten af Bevtoft plantage. Hans gedebuk havde ord for at være særlig god. Om den havde stamtavle, ved jeg nu ikke; men kærlighedsaffæren fik altid følger. Turen varede næsten hele dagen. Der var ca. 5 km. hver vej, så på hjemvejen blev geden træt og lagde sig ned for at få et hvil. Jeg havde altid en madpakke med; men den var altid fortæret på henvejen, så det var både en sulten og træt dreng og ged, der nåede hjem.

En anden af mine pligter var også at holde haven i orden. Det blev den nogenlunde; men jeg er sikker på, at det ikke kunne give præmie for velplejet have. Jeg skulle også sørge for, at tørvekassen, der var placeret i køkkenet, havde forsyning, plus andre daglige småpligter; men der blev også tid til leg efter skolegang og lektielæsning.

En af sommerens beskæftigelser var at lege ved åen. Her kunne man sammen med kammerater tilbringe mange timer. Landevejen var også en herlig tumleplads. Dengang var der ikke megen trafik og da slet ikke af biler. Under krigen kom der enkelte militærlastbiler. De havde dog ikke stor fart på og kunne høres på lang afstand, så de var ingen trusel mod liv og lemmer.

Fodbold kendte vi ikke i vort gebet, for øvrigt heller ikke andre sportsgrene; men der var mange andre spændende måder at lege på. Her må jeg nok gøre en bekendelse. Der var absolut ingen ligeberettigelse mellem kønnene. Piger, de var tøse, de blev kun i yderste nødsfald taget til nåde og inddraget i drengenes leg, og kun når der var mangel på hankøn.

En af vi drenges spændende lege var at spille pind, den blev dyrket hele sommeren, især om aftenen. To teglsten blev stillet på den smalle langside med en afstand på ca. 25 cm. Derover blev lagt en pind på ca. 35 cm. længde. Med en længere og tykkere pind skulle den korte kastes så langt væk som muligt. Den lange pind blev derefter lagt oven på stenene, og med den udkastede pind skulle modspilleren forsøge at slå den lange pind af stenene. Lykkedes dette, byttede man plads, hvis ikke, målte man afstanden fra nedslagstedet og ind til stenene med den korte pind. Den, der først fik 25 afstande, havde vundet spillet. Dette spil tror jeg er helt ukendt af nutidens børn.

Et par andre af sommerens lege var også meget populære. Det var konkurrence i tøndebåndsløb og ringridning. Til førstnævnte var et kasseret cyklehjul det helt store; men i mangel af et sådant klarede vi os med et stykke snoet ståltråd. Ringridningen foregik med en tyk kæp

som hest, illusionen var tilfredsstillende, og kæppen klarede det udmærket som hest.

Vinterens lege var mere afdæmpet. De foregik ofte i lo og lade og på høloftet hos kammeraterne. Var der sne, blev det til slædture ude på landevejen. Bakker havde vi ikke i Neder-Jerstal. Var der is på æ slunk (en lavning i terrænet ved den gamle savsevej), blev der skøjtet. Skøjter havde vi nu ikke, vi klarede os med de jernbeslåede træsko. Disse træsko var for øvrigt ofte skyld i, at indersiderne af ankelknoglerne var læderet; men det skulle være slemt, før vi fik en polt (linnedklud) på. Der kom som regel aldrig betændelse i såret, vor hund fik lov at slikke såret rent. Så var der fødselsdagene, de var noget helt for sig. Om eftermiddagen efter skoletid samledes man hos den, der havde fødselsdag. Som gave medbragte man som regel 50 penning, efter genforeningen blev det til 50 øre, og man forventede, at mindst samme beløb blev returneret, når man selv fejrede årsdag.

Der blev serveret kager og saftevand. Var der en kammerat, der havde fødselsdag først i det nye år, skete det jævnligt, at en eller anden højlydt gav til kende ved festbordet, at her var en kage, som hans mor havde bagt. Den var opsparet fra nytårsskyderiet, det kunne også gøres nødig, for det var ikke småportioner, sådan en halv snes drenge kunne fortære, når lejlighed nu bød sig.

En af de ting, der blev set hen til, var, når det store damptærskværk kom til Peter Holms gård umiddelbart efter høst. Her var noget at se på; men det var påbudt, at det skete i tilbørlig afstand fra det store lokomobil. Der var mange folk beskæftiget ved tærskværket; men ham, der betjente lokomotivet, var nu i vore øjne hovedpersonen. Det var ikke fri for, at man håbede på, at man selv kunne få sådan en stilling, når man blev voksen.

Når damptærskværket havde været der, skete også det, at vi fik et par knipper frisk halm til sengene. Det var en hel svir at komme i seng første aften, efter at halmen var anbragt. Duften af frisk halm, og så det, man kom til at ligge så højt, at man næsten kunne nå loftet. Den gamle sengehalm var efterhånden trykket godt ned og næsten blevet til hakkelse. Nu, jeg snakker om sengehalm, kan jeg da også fortælle, at vi havde strengt pålæg om ikke at tage noget spiseligt med i sengen. Vi måtte ikke friste musene; men det skete dog af og til, at vi fik besøg af en musemor. Der var jo lunt og godt i halmen og gode redemuligheder. Blev det opdaget, at vi havde fået den slags sovefæller, gik den vilde jagt. Henrettelsen foregik i en spand vand.

Der skete immervæk noget. Fra tidlig forår til sent efterår kom

Knivsbjerg Peter en gang ugentligt på cykel fra Over-Jerstal, hvor han boede, for at tilse de ungkreaturer, han havde gående på en mark syd for grusgraven. Jeg skylder nok en forklaring, hvad hans navn angår. – Knivsbjerg var et navn, han havde fået tillagt, fordi han engang havde deltaget i en tysk fest på Knivsbjerg. Hans deltagelse i festen var vistnok sket ved en fejltagelse; men det lod ikke til, at det var en formildende omstændighed, så navnet Knivsbjerg beholdt han til sine dages ende.

Sammen med en kammerat havde jeg et særligt forhold til Knivsbjerg Peter, og lad mig her sige, at han var en flink og børnevenlig mand, så vi to knægte satte stor pris på ham, og det uden hensyn til de kontanter, der ugentligt faldt i vor turban, når han kom for at se til sine ungkreaturer. Når vi fik særlig tilknytning og fortroligt forhold til ham, skyldes det, at vi havde fået betroet at pumpe vand op til ungkreaturerne i de varme sommermåneder, og der vankede altid 10 eller 20 penning til hver, når han på sin ugentlige tur kom til Neder-Jerstal. Vi kendte nøje tid og klokkeslet, når han arriverede på sin fine cykel, der havde forkromede hjulfælge. Det var et vidunder af en cykel, og det var sådan én, man drømte om, at man engang skulle komme i besiddelse af. Den tids cykel havde på baghjulets aksel eller krank, eller hvad det nu hedder, placeret på venstre side en fodsbred stålpind, lad mig kalde den en hønsepind, anden betegnelse for denne har jeg ikke kendt. Denne pind havde sin særlige funktion, når man skulle starte. Man stillede sig bag cyklen med den venstre fod på hønsepinden og løb tre til fire hop på den højre fod, så var farten tilstrækkelig til, at man kunne svinge sig op i sadlen.

Jeg må ikke glemme den årlige sensommertur til Hjartbro skov. Vi startede over middag vel omkring 12 til 15 drenge og piger. Turens formål var at plukke blåbær – plukke og plukke – nå ja, det blev mest overladt til pigerne. Hvad vi drenge plukkede, forsvandt straks i munden, for vi skulle nu, når lejlighed bød sig, lege røvere og soldater i en rigtig skov. En anden vigtig ting, vi skulle have opklaret, var, hvor æ Ullentorre (Oldenborre) holdt til. Man sagde, at der var en koloni af dem i Hjartbro skov. Vi fandt den nu aldrig. I min drengetid mener jeg at kunne huske, at vi havde to oldenborreår. De kom flyvende helt til Neder-Jerstal, og om aftenen, når de havde sat sig til ro i træerne, rystede vi dem ned, puttede dem i en spand, de blev skoldet, og så var de et udmærket hønsefoder. Udbyttet af turen, hvad angår blåbær, var en del tilbage at ønske, og pigerne var uforskammede nok til at fortælle, at det var vi drenges skyld.

Klapjagten om efteråret i Bevtoft plantage var også en årlig tilbagevendende begivenhed, som man glædede sig til. Da vi havde en kammerat i skolen, hvis farfar var skovfoged i plantagen, så var det en selvfølge, at drengene fra Neder-Jerstal skole skulle være klappere. Det gav en fridag fra skolen, og tænk, man fik dagløn. Jeg kan huske, at ved den første klapjagt efter genforeningen fik vi 2 kroner i dagløn, det var for os en hel formue.

Togets ankomst om eftermiddagen fra Haderslev var noget, man nødig gik glip af, medmindre pligten kaldte til andet nødvendig gøremål. Ved dette togs ankomst skete der en hel del. Toget medbragte den daglige post af breve og pakker, især til de soldater som havde ophold i byen og omegn, desuden den daglige avis Modersmålet.

Posten blev ved toget afhentet af min mor eller min ældre broder. En meget vigtig person var også med dette tog, det var bybud Paulsen fra Toftlund. Han tog med morgentoget til Haderslev to gange ugentligt og modtog ved hver station bestilling på tjenesteydelser. Når han returnerede med eftermiddagstoget, blev det bestilte afleveret. Det økonomiske skulle ordnes, måske også en nærmere forklaring om det købte. Det var krigstider, så det var ikke altid, man kunne få det ønskede, hvad

Neder-Jerstal station. Postkort fra omkring 1910.

størrelse, farve, kvalitet angår. Paulsen hævdede altid at have gjort sit bedste. Det hele tog lidt tid; men der blev ikke fløjtet afgang af schaffneren, før Paulsen tilkendegav, at alt var ordnet.

Paulsens ordreliste kunne til tider også være lang. Der kunne være bestilling til apotek, nogle skulle have det fra det tyske Løveapotek, andre fra det danske Hjorte apotek, alt efter national indstilling; men Paulsen opfyldte alle ønsker, så kunderne kunne være tilfredse. Der kunne være bestilling på sålelæder til klodser og træsko. Det fik man bedst hos læderhandler Thamsen i Storegade, galanterivarer og billedrammer i Sabroes boghandel. Man kunne sende tante Annes foto med Paulsen om morgenen; hun blev afleveret om eftermiddagen i en pæn sort oval ramme med guld staffering. Der kunne være bestilling på en kasket med eller uden blank skygge, det kunne være en »klipfisk« – den med en lille sort sløjfe – eller en celluloidflip, den var pæn til sort tøj, og den kunne tørres ren med en fugtig karklud. Størrelsen fik Paulsen opgivet i form af en papirstrimmel, så alt kom til at passe som fod i hose. Mange andre småting, man behøvede, skaffede Paulsen fra Hundevadt. Man kunne også medgive Paulsen en fuldmagt, når der var noget, der skulle ordnes hos offentlige myndigheder f.eks. på Katasteramt. Der var ikke den ting, Paulsen ikke kunne imødekomme, så hans store bærekurv, som han bar på ryggen i et par læderremme, var toppet, når han entrede toget på Sønderbro.

En anden fast kunde, der daglig benyttede toget, var lille Madsen med æ trækasten. Han havde bopæl i Haderslev, han havde wanderge- werbeschein (vandrebrev) og berejste hele amtet. Fra sin kassen kunne han faldbyde forskellige småting. Der var knapper i forskellige størrelser, sytråd, snørebånd, smergellærred, lommeknive og meget mere. Priserne var nok i overkanten af værdien; men Madsen var velkommen i mange hjem. Han medbragte jo altid de sidste nyheder fra æ staj. Havde man familie eller venner og bekendte i hans rejseområde, kunne man medsende hilsen og kunne modtage genhilsen. Den slags ærinder styrkede forretningens omsætning, og om ikke andet så var han sikker på kaffe eller et måltid mad. Hans første handling efter ankomsten til Neder-Jerstal med morgentoget var at indfinde sig i vort hjem for at få morgenkaffe. Derefter en rundgang i byen, så var det lige afpasset, at han kunne nå ud til Lykkeskovs, der boede ved Bevtoft plantage, og så var middagsmaden sikret.

En anden type af godtfolk, der også var stamkunder ved æ lillebahn, var egnens grisehandlere, der var fire, altså lige det antal, der skulle til, for at man kunne få et slav kort. En gang ugentlig var de med

morgentoget mod Haderslev for at udøve deres erhverv på æ grismærken. Navnene på dem husker jeg ikke, bortset fra Johs. Hermansen (som nogle år senere blev vor gode genbo i Over-Jerstal); men jeg husker, at de alle fire var sværvægttere, og rangerede i 200 pounds klassen. Jeg vil tro, det hørte med til professionen. I en kreaturvogn var grisene anbragt i solide grisekasser, mærket med ejerens navn og adresse. Ejerne, altså grisehandlerne kørte på 2. klasse. Her var et rundt bord og plysstole, så man kunne sidde behageligt, og man kunne udnytte tiden med at spille kort. Man returnerede som regel med eftermiddagstoget, bortset fra at det kunne ske, at lidkøbet i Nissens gæstgivergård på Gravene trak lidt ud; men så havde man et senere aftentog at falde tilbage på.

Et par gange om året – måske flere, det husker jeg ikke bestemt – skete der det, at eftermiddagstoget havde en celeber person med. Den fornemme og aristokratiske person – sådan blev han betragtet af almindelige dødelige – var »æ Direktor« for banen. Hans salonvogn var koblet til som bageste vogn i toget. Rygtet om hans færd var gået forud, så fanen var hejst på stationen. Toget overholdt nøje køreplanen på minut, den dag gjaldt »Ordnung muss sein«, det kunne det ofte knibe med til daglig. At skue denne fine salonvogn og måske få et glimt af hans excellence, det var noget, man ikke måtte gå glip af. Jo, der skete immervæk noget på stationen, det var Neder-Jerstals navle.

Så var der søndagen. Den havde sin særlige atmosfære, det hele var mere stille og afslappet. Vi var en lille flok fra Neder-Jerstal, der gik til søndagsskole hos gårdmand Jens Riss i Jægerlund. Det var fru Riss, der ledede søndagsskolen. Hun havde evne til ved sin levende fortællelemåde at få os til at lytte, og fællessangen var for os børn en oplevelse, som var ny hver søndag. Det, søndagsskolen gav sammen med bibelhistorien i skolen og vore forældres livssyn, var det, der grundlagde vor kristentro, der senere i livet skulle blive det bærende i medgang og modgang. Hvert år blev der holdt sommerfest for søndagsskolen i haven hos familien Riss og juletræsfest mellem jul og nytår. De ofrede både tid og penge på deres kristentro. Lad mig i forbindelse med ovennævnte fortælle, at under krigen tog de en svagelig dreng i pleje. Han var fra et arbejderhjem, hvor moderen var død. De praktiserede næstkærlighed, var altid rede med hjælp til deres medmennesker, såvidt deres økonomiske formåen strakte. For dem var det en ganske naturlig pligt som kristne mennesker, og lad det være sagt, deres gerning og væremåde skabte respekt om dem i vort lille bysamfund.

Lad mig slutte dette kapitel med en omtale af en betydningsfuld

epoke i mit liv. En epoke som enhver dreng må gennemgå og som sikkert har eksisteret helt fra skabelsens dage. Jeg tænker på, da man nåede pubertetsalderen, hvor indre kræfter og følelser kom til bevidsthed, og hvor drenge i den alder lader fantasien boltre sig frit. Man fik anbefalet, at læse pastor Olfert Ricard's ungdomsbøger. Inden jeg går videre må jeg fortælle, at pastor Olfert Richard var en mand med umådelig indflydelse. Han havde været generalsekretær for K.F.U.M. i Danmark, inden han blev sognepræst ved Garnisonskirken i København. Han repræsenterede en idealistisk, etisk vækkende forkyndelse. Han var en god ungdomstaler og prædikant, men jeg kunne dog allerede i min ungdomstid se, at hans syn på det kønslige, også ud fra et kristent standpunkt efter min mening hvilede på et forkert grundlag. Mange unge mennesker kom til at lide af religiøse anfægtelser, når de ikke kunne overholde Olfert Richard's troslære om det seksuelle liv.

Når doktoren og døden kom til byen

Nu skal overskriften ikke forstås på den måde, at doktoren havde døden med i sin lægetaske, når han mødte op. Lad forklaringen være den, at var der sendt bud efter doktoren, regnede man med, at patienten var i dødens forgård. Der var kun det håb, at doktoren kunne lave et mirakel og lidt til. At sende bud efter læge for lidt ondt hist og her, blev aldrig gjort. De almindelige børnesygdomme blev klareret med gode hjemmeræj (råd). Jeg mindes ikke, at vi i de ti år, vi boede i Neder-Jerstal, havde haft bud efter læge eller har været i hans konsultationsværelse. Når der endelig var nogen, der skulle have læge, blev der sendt bud efter dr. Johansen i Toftlund. Han var en gammel erfaren læge, og det skal også siges, at han kunne give gode råd og anvisninger både for dit og dat. Han kunne sige de rigtige ord på det rigtige tidspunkt, så alle følte sig trygge, og resten lagde man i Guds hånd, så var man helgarderet, hvad der end skete.

Folk døde dengang, såvel som nu; men måden, man tog dødens ankomst på har helt forandret sig. I min barndom blev døden omtalt som den naturligeste ting på denne jord, hvad den jo også er. Døden var ikke et tabu emne imodsætning til idag.

Med meget få undtagelser skete alle dødsfald i hjemmet, den døende var i vante omgivelser, omgivet af sine kære, og var man nået op til støvets år, så vidste man, at døden kom og hentede en til den store lange rejse.

Den afdøde stod som regel i hjemmet fra 5 til 6 dage, før begravelsen

fandt sted. Landsbyens børn mødte næsten alle op for at se den afdøde, når han eller hun var lagt i kiste. Dengang var en kiste altid malet sort. For lidt mere velhavende kunne det dog være en egekiste, og ualmindeligt var det ikke, at den afdøde selv havde lagt penge til side til denne. Når vi mødte op for at se den døde, medbragte vi en krans, som var bundet af grønt og det, man efter årstiden havde af blomster i haven. At købe en krans var næsten utænkeligt.

I forbindelse med et dødsfald, var der meget at tage vare på. Følget skulle have kaffe i hjemmet før jordefærden. Familien og nærmeste naboer og de, der var budt til at bære, skulle efter begravelsen have suppe. Derfor var dagene forud præget af travlhed med at bage og koge. Man ønskede som regel at give den afdøde en pæn og stilfuld begravelse, så vidt den økonomiske formåen rakte. Det at indbyde pr. bud til begravelsen blev efterhånden afskaffet. Det blev mere almindelig under krigen, at man i en dødsannonce i Modersmålet bekendtgjorde for slægt og venner, at begravelsen foregik om Gud vil på ---dag kl. 2 fra hjemmet, og der bydes kun af denne vej. Med denne bekendtgørelse var det underforstået, at der for følget var kaffebord i hjemmet før begravelsen.

Et par dage efter dødsfaldet indfandt ligsynsmanden sig i den afdødes hjem. Det var et borgerlig ombud at være ligsynsmand. Hans opgave var at fastslå, at døden var indtrådt. Det foregik på den måde, at han stak hovedet ind af døren til den stue, hvor den afdøde lå, hvorefter Chresten, sådan hed ligsynsmanden, udtalte – fred være med dig – og som regel tilføjedes den afdødes fornavn. Når denne ceremoni var overstået, det tog vel 10 sekunder, og det uden at Chresten gav slip på sin halvlange pibe, blev der serveret kaffe og kager for Chresten. Piben blev stoppet, og så fik han en lille holdsnak, hvorefter han i embedets medfør udstedte dødsattesten på en dertil autoriseret formular underskrevet med Chrestens navn.

Bogstaverne hældte hver sin vej; men han havde gjort sit bedste i skrivekunsten, og præsten kendte Chrestens kruseduller. Hvis Chresten ikke i egen person kunne møde op til begravelsen – hvad dog sjældent var tilfældet – og selv overgive præsten dødsattesten, blev den efterladt i den afdødes hjem med en stærk påmindelse om, at man endelig ikke måtte glemme at medtage den til præsten. Med Chrestens signatur var loven sket fyldst, den afdøde kunne nu, med Chrestens sagkundskab og velsignelse roligt sænkes i graven.

Begravelsesdagen var også en begivenhed for os børn. Det var børns gøremål at strø grønt på vejen, hvor ligvognen og følget skulle passere

gennem byen. Såvidt gør ligt var alle de voksne fra byen med i følget, så det kunne til tider være et langt vogntog, der fulgte efter ligvognen. Ligvognen blev kørt af en mand i sognet, der havde påtaget sig denne opgave og var i besiddelse af et par passende heste. Hestene var dækket af et sort skaberak og ligvognen draperet med sort nedhængende klæde med sølvfrynser.

Mændene mødte til begravelsen i diplomatfrakke og høj hat. Da det ikke var hverdagstøj, men havde været gemt hen i skab og skuffe, duftede det af en blanding af lavendel og naftalin. Kvinderne mødte også i sort, både i kjole og overstykke. De nærmeste kvindelige familiemedlemmer til den afdøde, havde sort slør fastgjort på hatten, således at det faldt ned foran ansigtet. Det hørte sig til, når man ville være korrekt påklædt og følge moden. Var det manden, der var den afdøde, bar enken skulderlangt sort slør. Dette blev båret i hele sørgeåret, når hun viste sig offentligt. Var det manden, der havde mistet sin ægtemage, bar han i sørgeåret sort hattebånd og sort armbind. Jo, der var stil over det hele, når man mødte op for at ære den afdøde.

Naboskab og lidt af hvert

Som jeg før har omtalt, var der kun få gange, min far og mor havde lejlighed til at komme i kirke; men min mor var dog altid i kirke ved én af de to årlige altergangsgudstjenester. De af menigheden, der ville til alters, skulle indskrives hos præsten nogle dage i forvejen, og jeg erindrer, at jeg har været sendt afsted til pastor Schmidt med besked om, at min mor ønskede at deltage i altergangen.

Jeg har senere tænkt på, hvorfor der kun var altergang to gange årlig. Måske var det bare, fordi sådan havde det altid været, så det var der ingen grund til at lave om på. Der var måske også det, at folk i Bevtoft sogn ikke syndede så meget, og så var der jo ingen grund til at ulejliges Vorherre unødigt, eller hvad der er mest sandsynlig, man havde bibeholdt en del af den gamle bestemmelse fra den tid, da hver voksen mand eller kvinde i sognet var tvunget til at kommuniere mindst en gang årlig. For at man dengang kunne holde styr på dette regnskab, var indskrivning til altergang nødvendig. Denne indskrivning var altså stadig gældende for sognets sjæle, når man ville besøge Herrens bord; men tvangen med at gå til alters var dog afskaffet.

Jeg har en enkelt gang været med min mor, når hun var til altergangsgudstjeneste. Mor havde til denne lejlighed sin sorte kjole og overstykke på, det hørte sig til, når man ville gå til alters. Pastor

Schmidt var på prædikestolen i en stiv klokke­time. Hans tilhørere skulle have noget for pengene, når de endelig havde bevæget sig hen i kirken. »Betalingen« kunne erlægges i klingpungen, der af degen blev båret rundt under sidste salme før prædikenen. Den sidste salme før prædikenen havde altid mange vers, så degen kunne nå alle stolestader igennem, før salmesangen sluttede. Det, der kom i klingpungen ved søndagsgudstjenester, blev brugt til velgørenhed op til jul.

Det var en lang sitzung sådan en gudstjeneste, for mit vedkommende spildt tid. Præstens prædiken trængte ikke ind i min kyllinghjerne, til gengæld var jeg aktiv i salmesangen; der gjorde jeg mit bedste. Efter gudstjenesten skulle mor hilse på venner og bekendte, især når der var naboer fra vort foregående hjem i Hyrup. De sidste nyheder blev udvekslet og kommenteret, så inden vi fik travet turen fra kirken og nåede Neder-Jerstal, var der gået et godt stykke tid over middag.

Mine forældre havde faktisk ingen omgangskreds. Der var hverken råd eller tid til selskabelighed. Fars og mors familie var med den tids transportmidler for langt væk. Skulle der aflægges dem et besøg, skulle det ske på en søndag eftermiddag, mere tid var der ikke til rådighed. Ferie var et ukendt begreb bortset fra børn og skolelærere. Hele familien kom dog regelmæssigt, især om vinteren, ned til fars kollega ved banen Ludwig Bahr og hans kone Christine, og de kom også op til os. Når jeg skriver ned og op, skyldes det, at vi boede på hver sin side af åen, og at der var en svag stigning i terrænet fra åen og op til vort hjem.

Ved disse aftenbesøg var vi børn som regel med, idet Ludwig og Christine havde børn, der var nogenlunde jævnaldrende med os. Blandt dem var Sophie, som var min skolekæreste. Hun var den kønneste pige i mine drengeøjne, og jeg tror også, hun syntes, at jeg var den kønneste dreng af alle drenge i skolen.

Ved disse aftenbesøg vankede der kaffe og kager, dog i al beskedenhed. Vi børn legede, vore forældre spillede skærvindsel, eller det skete, at der blev holdt sangaften. Ludwig havde en særlig god sangstemme. Et af hans store numre var Edelweis, og min far leverede musikken på violin eller harmonika.

Det kunne også ske, at min far læste op af Nordslesvigs Goodtemplar Almanak eller Sprogforeningens Almanak. Begge almanakker indeholdt små afsluttede fortællinger, til tider var disse rørende til tårer, så vi børn lyttede spændt med. Disse to almanakker var faktisk den eneste lektur, der blev købt, plus den daglige avis. Det var ikke nødvendigt med en boghylde i vort hjem. Vi ejede en bibel, en salmebog og en lille bog om sundhedspleje i hjemmet, plus en stabel gamle

Familie-Journaler fra før krigen. De sidstnævnte var bogstavelig talt slidt op; dem havde vi børn gennempløjet mange gange.

Jeg har liggende foran mig, mens jeg skriver dette her, Goodtemplar almanakken fra mit fødeår 1909. Den udkom indtil verdenskrigen begyndte, og udgiver var den kendte danske mand Chr. Lageri i Haderslev. Trykkested var Haderslev og prisen var 35 penning. Nu synes 35 penning jo ikke at være meget, men som jeg før har omtalt, er det sket, at min far har tærsket en hel vinterdag for 50 penning, og senere ved banen var 35 penning en hel timeløn, så almanakken blev ikke bare smidt væk, den blev læst gang på gang, indtil en ny kom ved juletid. Almanakken havde omkring 64 sider læsestof og samme antal sider med annoncer, plus det normale kalenderstof, herunder alle markedsdage i hele Danmark og Nordtyskland. Ja, så indeholdt den også en anden vigtig ting. Den fortalte læserne, at året 1909 indtraf 5876 år efter verdens skabelse, og kan man sin tabel, kan man jo hurtig regne sig frem til nuværende årstal for skabelsen.

Gensidige tjenesteydelser for naboer og venner var meget udbredt, også mellem min mor og Christine. Folk fik dengang som nu børn, dog flere og i hurtig rækkefølge. Ludwig og Christine var ingen undtagelse, hvad det angår, og mor ydede hjælp og bistand så meget hendes tid tillod. Christine fødte i 1921 en pige, som i dåben fik navnet Petra. Dette var jo nu ikke særlig bemærkelsesværdigt, men når jeg omtaler dette, har det sin særlige årsag.

For at værne Petra mod rakitis (engelsk syge) skulle hun ved solnedgang nøgen gennem en sait (græstørv). Denne hellige handling foregik en skøn stille sommeraften. Ceremonien foregik på den måde, at Ludwig nede i engen ved åen stak et par saiter og stillede dem på højkant, ligeledes en sait som overligger. I det øjeblik solen forsvandt under horisonten blev Petra løftet gennem åbningen. Christine på den ene side og min mor til at tage imod på den anden side. Der måtte under handlingen, for at den kunne virke, ikke mæles et ord.

Vi børn stod ved den store bro og var stille tilskuere. Min mor var nu ikke videre rettroende på det område; men hun ville da gerne gøre Ludwig og Christine denne vennetjeneste. Det kunne da heller ikke skade, hverken den ene eller den anden, og hekseforfølgelse var jo afskaffet. Petra fik ikke rakitis og lever endnu i bedste velgående. Dette at børn skulle igennem en sait for at værnes mod rakitis, var ikke ualmindeligt på egnen, selv folk, som man skulle tro vidste bedre, foretog denne handling.

Et andet godt hjemmeråd som blev benyttet ved lændesmerte

(hekseskud) var at blive pisket over lænden med et knippe brændenælder. Denne behandling var slet ikke dårlig, musklerne blev varmet op, men når operationen var overstået, var patienten det pågældende sted rød som en kogt krebs – med ondt skal ondt fordrives – metoden var billig, man sparede doktoren og snød apotekeren.

En af dem, der daglig aflagde vort hjem et besøg, var gamle Thie Midtgaard. Hun boede i et lille stråtækt hus, hvor vejen skiltes efter Bevtoft og Galsted. Thies indtægter strakte nok kun til det allernødvendigste. Foruden rengøring af skolen havde hun salg af kovringer (tvebakker) og lidt andet fra bageren i Bevtoft. Blandt disse andet var en småkage, ovenpå belagt med korender. Vi kaldte den Rasmusses kage. Navnet havde vi givet den efter vor nabo Rasmus Jepsen. Det skete af og til, at Rasmus sendte os ned efter en tut korendekager, to for 5 penning, og vi var altid sikker på, at der var en 5 penning ekstra til egen forsyning. Til fastelavn kunne Thie også forsyne byen med hedeviser (fastelavnsboller). Mit hjem var dog ikke aftager. Mor bagte selv, hun var af den formening at de kjøfens (købte) var for udrøje. Foruden fra skolen og bageren havde hun også lidt indtægter ved at vaske og lappe tøj for byens og omegnens karle, dertil kom også lidt indtægter ved, at hun havde taget et par piger i pleje. Disse pigers moder var bleven bedraget (bedraget, forført) eller som det også hed dengang, kommen galt afsted. Disse piger fik en god og kærlig opdragelse hos Thie, hvad de også senere som voksne gav udtryk for.

Thie var en reservedoktor, man henvendte sig til, når der var mindre skavanker, der krævede behandling. Thie kunne fjerne ringorme, vorter, årelade, fjerne knyster, klarede også en bullen finger og meget mere. Personlig er jeg bleven behandlet hos Thie for at få fjernet en ringorm. Ringormen blev fjernet på den måde, at Thie skrev nogle hemmelige tegn på et stykke papir. Papiret blev syet fast på indersiden af skjorten. Efter tre dage mødte man op hos Thie, fik papiret med skriften fjernet, papiret blev brændt og ringormen var væk, ja det er visselig sandt.

Thie var et gudfrygtigt menneske, altid hjælpsom med råd og dåd. Hun levede sine sidste år hos et af sine plejebørn.

Vor nærmeste nabo på vejen mod Over-Jerstal var skolen, og vi havde et godt naboskab til lærerparret og til deres børn som hørte med til vor legekreds. Lærer Stäcker og hans kone var de eneste i byen, der blev tituleret med De og Hr. og Frue, og det skal også siges, at det var de eneste, kasketten svang af hovedet for, når man mødte dem. Lærerparret var flinke og hjælpsomme folk. Skete det, at vi fik liggende

gæster for en nat eller to, var de altid rede med at yde sengeplads. Fru Stäcker var ikke videre stiv i det danske sprog, og min mor til gengæld ikke i det tyske; men blandingen blev som regel forstået. Jeg skal her give en lille prøve på min mors tyske sprogkundskaber. En sommerdag var den ældste af Stäckers drenge, Oswald hed han, ovre hos os for at lege. Af en eller anden grund må han have været uønsket, for min mor gjorde ham opmærksom på, trods min protest, at han hellere måtte gå hjem, idet der var udsigt til »Donnerwetter«. Oswald gik hjem og fortalte, at madam Johnsen havde sagt, at der blev Donnerwetter. Næste dag fru Stäcker traf min mor, spurgte hun, hvad det var, dette Donnerwetter, hun havde da aldrig hørt min mor bruge bandeord, så hun kunne ikke få Oswalds forklaring til at rime nogen steder. Mor fortalte hende, at det var da rigtig nok, der blev da tordenvejr. Et større smil bredte sig over fru Stäckers ansigt, og så fik mor en lektion i tysk og forklaret forskellen mellem Gewitter og Donnerwetter. Nej, vor mor var ikke stiv i det tyske; men efterhånden som krigen skred frem, lærte hun dog en del af de tyske soldater som daglig kom for at hente og aflevere post.

Naboskabet blev også plejet på den måde, især om vinteren, at en eller anden dryssede ind en aftenstund for at sludre lidt eller drøfte, hvad dagens avis havde berettet. Dengang kendte man jo ikke radio og fjernsyn, og telefon var ikke hvermands eje. Den eneste telefon i Neder-Jerstal fandtes på stationen, og den var til brug for banen.

Varede et besøg ud over fars normale sengetid, havde han sin egen måde at gøre gæsten opmærksom på, at nu måtte vedkommende gerne forsvinde. Havde klokken slået 22, og det var det yderste far strakte sig til, rejste han sig fra stolen og vrej æ klok (trak stueuret op). Så vidste gæsterne, at nu måtte de gerne forsvinde. Man kunne dog finde på at drille far, idet man trak tiden lidt ud; men gik der mere end ti minutter, kunne man være sikker på, at han sagde godnat og forsvandt og overlod det videre til mor. Man kendte min fars måde at være på, og alle morede sig.

Far kunne også vise sig som handlingens mand i en given situation. En morgen, før han tog på arbejde, havde han af mor fået besked på, at medtage nogle varer fra Jepsens høkerbutik i Strandelhjørn, blandt andet sirup og ikke at glemme et styk af det unævelige natmøbel, som havde sin plads under sengen. Men i skyndingen fik han ikke den brune sirupspotte med hjemmefra. Gode råd var dyre, men som sagt han var en handlingens mand. Jepsen fik besked på, at fylde natpotten med sirup, efter at den ny potte havde fået en tilbørlig afvaskning i fru

Jepsens køkken. Fars konduite blev nu ikke påskønnet, da han kom hjem med sirup i natpotten. Mor hærpede siruppen i svinetønden. Her vil jeg nok mene, at min far burde have været dagens mand; men min mor havde en anden mening om den ting.

Under 1. verdenskrig havde vi, hvad jeg må kalde rigtige udflugter. Den første var i 1916 hvor vi var med toget til Victoriabad ved Kelstrup strand. Jeg husker, det var en skøn og varm højsommerdag; men ellers står der ikke meget i min erindring om den tur, dog husker jeg, at jeg så en mand, der var ude at svømme. I mine øjne var hans svømmetur omtrent helt over til Als. Det har nu nok ikke været tilfældet; men jeg er sikker på, at han var så langt ude, at han ikke kunne bunde.

I det svære krigsår 1917 havde vi også en udflugt. Den foregik til brødremenighedens missionsfest i Christiansfeld. Denne udflugt står fast i min hukommelse. Turen foregik med toget, men på grund af mangel på personvogne, var der tilkoblet lukkede godsvogne, hvori var indsat bænke. Jeg kan huske, at vi var anbragt i en sådan vogn. Det var jeg nu ikke særlig tilfreds med, man kunne jo ikke nyde udsigten; men trods denne skavank blev det en god festdag med mange oplevelser. Der var medbragt smurt brød med pølse og gedeost, og for tørstens skyld var medbragt et batteri af flasker, hvis indhold var ribssaft, selvfølgelig godt fortyndet med vand fra æ kehl. I Christiansfeld var vi hos fotografen, hele familien blev aftegnet på et fælles billede. Jeg

Neder-Jerstal skole 1913.

husker tydeligt fotografens atelier, og hvorledes han stak hovedet ind under et sort klæde, som hang bagpå apparatet. Han løb frem og tilbage, skubbede med en lang stang på nogle hvide gardiner, som dækkede noget ovenlys. Endelig må han have ment, at alt nu var, som det skulle være, for pludselig mens han havde hovedet under det sorte klæde, gav det et knips, og resultatet af anstrengelsen både for ham og os blev tilsendt nogle dage senere. Det var en spændende dag, med mange oplevelser og kunne ikke sammenlignes med hvad som helst. Sådant en udflugt var jo hverken hverdags eller søndagskost, så den kunne huskes i årevis.

Våbenstilstand og genforeningen

Så kom våbenstilstand, kanonerne tav den 11. november 1918, 1. verdenskrig var forbi. Om budskabet har gjort et særligt indtryk på mig, erindrings jeg ikke; men jeg husker, at vagtposten ved broen pludselig var væk. Dagen efter stod han der igen, så man kunne næsten tvivle på, at krigen var forbi. På stationen i Neder-Jerstal stod et par vognladninger hvidkål. Meningen har nok været, at de skulle sendes til de hungrende storbyer; men de var altså ikke blevet afsendt. Vi var nogle knægte, der blev enige om, at nu da krigen var forbi, og ingen syntes at interessere sig for disse hvidkål, så kunne vi da fordele dem i vor by. Som sagt så gjort, vi fik fat i en trækvogn, kørte rundt i byen og delte hvidkål ud til højre og venstre. Dette initiativ og gavmildhed fra vor side fik en brat ende. Manden, der havde leveret hvidkålen på jernbanevognen, kom og stoppede vor gode gerning.

Bagefter har jeg kunnet se, at tiden umiddelbart efter krigens afslutning var en lovløs tid. De tyske soldater, som endnu opholdt sig i byen og skulle bevogte depotet, holdt udsalg i lange baner. De grå militære sovetæpper kom til at gøre god fyldest rundt om i hjemmene. Trillebører, kikkerter, tømmer til hele huse og meget mere skiftede ejer. Kontanter eller fødevarer blev af de tyske soldater modtaget som betaling. »Ordnung muss sein« var sat ud af kraft, eller det blev fortolket på sin egen måde.

Nye tider var på vej, vor trængsel var dog ikke forbi; men forventningen til fremtiden var stor. Afstemningen og genforeningen med Danmark vinkede forude, derom var der ingen tvivl. Det var noget, vi hørte om daglig. Vi børns forståelse for det kommende var nok minimal; men spændende var det, at høre om de forandringer, som ville indtræffe, når vi blev genforenet med gamle Danmark.

Der er skreven megen litteratur om de 56 år under preussisk styre og overgangstiden indtil og om genforeningen. Når jeg senere som voksen, har læst om alt dette, forstår jeg udmærket den bitterhed, der herskede mod den tyske overmagt, der virkede krænkende og småligt over for alt dansk.

I vort lille samfund i Neder-Jerstal mærkede vi ikke, at der sådan til daglig var spænding mellem tysk og dansk. Der var nogle enkelte familier i vort skoledistrikt, der virkelig var tyske, og så var der nogle enkelte, der var det, vi kaldte hjemmetyskere. Ingen var dog mere tysk, end at Modersmålet var deres daglige avis. Vi snakkede alle sønderjysk, enten man var tysk eller dansk, det var vort daglige omgangssprog. Der var altså ingen, der var på krigsfod, alt gik i det store og hele fredeligt til. Alle var vidende om, hvor alle stod i det nationale spørgsmål.

Afstemningsdagen blev en mærkedag, som ikke glemmes af dem, der var med. Til trivialitet er beskrevet, at afstemningsdagen den 10. februar 1920 oprandt med storm og regn. Tyskerne tolkede det på den måde, at der himmel weint. Danskerne, at der flød guld i brudens skød. Der var fra det gamle land sendt flag til uddeling. Vort hjem fik også tildelt et flag, som blev hejst fra morgenstunden, hvorefter far og mor begav sig til afstemningsstedet i Blankenhof. Da dagen var til ende, og resultatet blev gjort op, var der på dette afstemningssted 254 danske og 5 tyske stemmer. For hele Bevtoft sogn, hvortil Blankenhof hørte, var der 694 danske og 24 tyske stemmer. Afstemningen blev fejret overalt i landsdelen om aftenen. De fra Neder-Jerstal, der havde transportmuligheder, tog til forsamlingshuset i Bevtoft, hvor den tyske ørn skulle afbrændes.

I Neder-Jerstal samlede så mange, som æ pissel i Johansens gård kunne rumme. Det var fortrinsvis arbejdere og småkårsfolk, der her mødte op med hele familien. Hvert hjem medbragte naturalier efter bedste evne, så kaffebordet bugnede, som et sønderjysk kaffebord gør, når det er allerbedst. Der var tale, sang og musik. Det musikalske blev besørget af min far og to af mine ældre brødre på violin og harmonika. Det var en festaften, som blev et uudslettelig minde for deltagerne, og med min dengang ti livsår er aftenens fest prentet i min hukommelse.

Til dagen og festen hører også en hændelse, som berørte vor familie og satte et venskab overstyr. Hovedpersonen var min moster, som havde bopæl i Emden i Tyskland. Moster Kjestine var født i Rangstrupgårde i 1867. Som følge deraf var hun efter de regler, der var fastsat, stemmeberettiget i sit fødesogn Agerskov. Moster var rejst fra Emden over Hamborg og ankom til Over-Jerstal den 10. februar, altså

på selve afstemningsdagen. Hun fortsatte med æ kleinbahn til Galsted kro, hvor afstemningen fandt sted for Rangstruppgårdes vedkommende. Her skulle hun møde en skoleveninde, som hun gennem mange år havde vedligeholdt forbindelse med, og som nu havde inviteret hende til at overnatte og nyde gæstfrihed. Men det skulle gå anderledes. Efter et velkommen og nogle hjertelige ord spurgte veninden – hva ha do stemt Kjestine – veninden har måske fået anfægtelse af tvivl om min mosters sindelag.

Tvivlen blev til vished, svaret fra moster kom prompte – æ ha stemt tysk. Uden et ord mere spyttede veninden på moster, vendte sig om, og et livslangt venskab var forbi for stedse. Man må medgive min moster, at det var ærligt og modigt gjort, at hun bekendte kulør. Hun var bleven tysk i det tyske, vel, det var en ærlig sag; men Nordslesvig var hendes hjemstavn, hun var opdraget på dansk. Storsind havde det været, om hun havde stemt dansk. Det havde hun intet tabt ved, tværtimod. Moster måtte altså finde sig et andet overnatningssted. Hun tog med toget til Neder-Jerstal og overnattede hos vor morfar; men for moster var dagens trængsel ikke forbi. Vi skulle jo alle til afstemningsfesten om aftenen. Vor mor forklarede hende, at hun var velkommen til festen; men ønskede hun ikke at deltage, måtte hun klare sig hjemme i selskab med kaffekanden. Moster valgte at bide i det sure æble, tog med til festen og fik en hædersplads ved siden af vor morfar Peter Lousen, der i dagens anledning bar sit dannebrogskors.

Hvordan festen har bekommet moster, er der nok ingen tvivl om; men hun tog det pænt og i stiv arm. Et par dage efter tog hun hjem til Emden, en oplevelse rigere, og måtte erkende, at hendes hjemstavn atter kom tilbage til Danmark.

Efter afstemningen og festdagene fulgte hverdagen, omstilling til de nye forhold skabte mange problemer, og flere kom til. Det blev en epoke, der krævede stor tilpasning både menneskelig og økonomisk, og som for mange var svært at klare.

Min skoletid

Jeg begyndte i Neder-Jerstal skole i foråret 1915. Jeg har slet ingen erindring om min første skoledag. Det skyldes nok, at før min skolegang var jeg daglig på skolens legeplads i frikvartererne, så det at skulle med ind i skoleklassen har nok ikke gjort større indtryk på mig.

Min sidemand i klassen var lærer Stäckers søn Oswald. Vi kom meget godt ud af det med hinanden, og til tider delte jeg broderligt min

medbragte madpakke. Sådan set, var det jo ikke nødvendig, at jeg havde madpakke med. Jeg kunne jo smutte hjem i det store frikvarter, hvis sulten skulle overmande mig. Det er nok rigtig, at maden smager bedre i selskab med andre. Mine fedteklemmer var forøvrigt indpakket i en halv side af Modersmålet. Modersmålet kunne sandelig også bruges til andet end at bringe nyheder; klippet i passende stykker blev den også brugt et meget nødvendig sted.

Lærer Stäcker var enelærer. De større børn fik undervisning om formiddagen og de små om eftermiddagen; men jeg mener at kunne huske, at vi hen i året 1916 alle blev undervist om formiddagen. Det skyldes nok for en del, at lærer Stäcker også var kommuneforstander for Strandelhjørn og Neder-Jerstal. Denne bestalling, for det var det virkelig efter tyske forhold, krævede en stor del af hans tid, så efterhånden fik vi færre og færre undervisningstimer.

Skoleklassens udstyr var det nødvendige kateder og skolebænke. Der var den store fritstående tavle og en kugleramme til brug for regnekunsten. På væggen hang et verdenskort og et kort over Tyskland, desuden et par billeder, hvis motiv var fugle og dampskibe. Ja, så var der selvfølgelig også et billede af hans kejserslige majestæt. Kejserens fødselsdag 27. januar blev fejret med uddeling af »bom« og den schwarz-weiss-rote fane blev hejst på morgenstunden under skoleklassens bevågenhed. Skolen og stationen var forøvrigt de eneste i byen, der havde flagstang, men der var nok heller ingen andre, der følte trang til at markere dagen.

I 1917 var Tysklands forsyninger på alle områder ved at slippe op. Det gjaldt om at skaffe ersatz til vor kære Hindenburg og Ludendorf, så de kunne vinde krigen. Skolebørnene blev mobiliseret, dog til det mere fredelige. I sommerhalvåret 1917 og 18 blev vi en dag om ugen sendt til Strandelhjørnskov for at plukke bøgeblade og brændenælder, eftersommeren var det indsamling af kastanier. Det blev nu ikke til de store ting, især hvad angår bøgeblade; men vi gjorde vort bedste, så vi børn fra Neder-Jerstal skole er uden skyld i at Tyskland tabte krigen.

I min skoletid havde vi også skoleudflugt. Den foregik umiddelbart før sommerferien. Den første udflugt, hvor jeg var deltager, var i 1917 og gik til Åbenrå og Varnæsbyg. Vi startede tidlig om morgenen med hestevogn til Over-Jerstal station. Derfra med tog til Åbenrå. Vi blev stuvet ind i en fjerde klasse – en sådan vognklasse fandtes i de tyske tog – det var en vogn med træbænke langs siderne. Den åbne plads i midten var ståplads, der også tjente til anbringelse af de rejsendes bagage.

Da toget gjorde holdt på Rise station, kom en gammel mand ind i

Neder-Jerstal skole ved lærer Stäckers afrejse i 1919. Forfatteren ses øverst til venstre.

kupeen. Om han nu var gammel, er jeg begyndt at tvivle på; men for en dreng på otte år er en på 40 til 50 år jo en olding, som går på gravens rand. Manden medbragte en spånkurv med trådnnet over, hvori var anbragt 5 levende høns – bevar mig vel – sikken spektakel disse kunne lave. Der var baskende vinger, og hønsene trådte ovenpå hinanden. Vi børn var nok ikke uden skyld i dette hurlumhej, for vi stak en finger ned gennem trådnnet for at tirre dem. Den gamle mand – som måske slet ikke var gammel – tog det hele fra den gemytlige side. Der kom også et par mænd ind i kupeen med hver et par store sække. Vi erfarede på vor vej mod Åbenrå, at indholdet var brændenælder, idet vi gerne måtte sidde på dem. Endnu flere entrede vor kupe med bagage af ubestemmelig art, så da toget startede fra Rise station, var det hele stablet som sild i en tønne. Luften og duften i kupeen var lidt blandet, trods det, at vinduerne var åbne i begge vognsider.

Ved ankomsten til Åbenrå spadserede vi fra stationen ned til havnen, hvorfra vi skulle sejle med en fjorddamper til Varnæs vig. Fjorddamperen var efter vor mening et temmelig stort skib. Vi sammenlignede skibet med det billede af en amerikabåd, vi havde hængende i skolens

klasseværelse, og efter bedste skøn var denne damper her nok lidt mindre, for den havde kun én skorsten.

Ved udsejling fra havnen så vi flyvere, der kunne lande på vandet. Det var ganske uhørt, noget vi fra indlandet aldrig havde set. Vi havde forresten heller aldrig set en flyver lande på jorden. Sejlturen på denne skønne sommerdag var en oplevelse af de helt store, for de fleste den første sejlur, man oplevede. Ved ankomsten til Varnæs vig meldte sulten og tørsten sig. Den var næsten glemt under indtryk af alt det, man oplevede. Madpakkerne blev hevet frem af skotøjsæsken eller rygsækken, personlig havde jeg i dagens anledning lånt min fars madkassen, den, han til daglig medbragte sin madpakke og drikke i. Den var lavet af træ, på størrelse med en stor skoæske og kunne bæres over skulderen i en læderrem, så det var praktisk. Jeg havde hjemmefra fået overdraget 50 penning til at solde for. De blev hurtig formøblet ved køb af en herlig limonade formedelst 10 penning pr. glas; men min mor havde været forudseende, yderlig 50 penning var deponeret hos lærer Stäcker, så det varede ikke længe, før jeg henvendte mig i depotet. Det skal ikke skjules, at der ikke var en klink i mine lommer, da skoleklassen, de fleste både trætte og pengeløse, hen på aften nåede Neder-Jerstal.

Det havde været en uforglemmelig dag for mig, ja for hele klassen, så de følgende dage i skolen blev hele turen rekonstrueret, nok tilsat lidt digt, som ikke ville have kunnet stå for en nærmere prøvelse. Det var første gang, jeg havde kørt med det store tog og været så langt hjemmefra, alene det var en skelsættende begivenhed, som jeg dog måtte dele med de fleste af mine kammerater.

Der var meget at berette om til far og mor, om alt det man havde set i dagens løb. Mine forældre og søskende hørte opmærksomt på min beretning. Måske dramatiserede og overdrev jeg lidt hist og her; men var det ikke tilgiveligt? Jeg tro nok mine forældre har været enige om, at de 10 groschen, der var ofret på turen, var givet godt ud.

Samme efterår havde skolen også en tur til Haderslev, her var befordringen med æ lillebahn. Vi skulle i biografen, også det var en førstegangsoplevelse for de fleste af os. Vi så en spændende film med et værre leben. Der var en mand i filmen, der med lynets fart kunne klatre op af en tagrende, gå langs tagrygningen, foretage livsfarlige spring for at undslippe sine forfølgere. At manden slap levende fra alt dette er et guds under, men at han gjorde det, er rigtigt nok. Allersidst i filmen så vi nemlig, at manden spadserede nok så fornøjelig langs gaden.

Da krigen sluttede i 1918 søgte lærer Stäcker andet embede og

flyttede i forsommeren 1919 til Isted i Sydslesvig med det resultat, at vi slet ingen undervisning fik før efteråret 1919, hvor skoledistriktets forældre på en eller anden måde fik ansat en dansk lærer, trods det, at skolevæsnet og al anden administration blev forvaltet af de preussiske myndigheder.

Inden jeg slutter beretningen om min tyske skolegang, skal jeg tilføje nogle ord om personen lærer Stäcker. Hans fulde navn var Heinrich Martin Friedrich Stäcker, født i Ditmarsken i 1888. Han var uddannet på Rendsborg seminarium, og hans første embede blev i Neder-Jerstal i 1910.

Lærer Stäcker var selvfølgelig præget af den uddannelse, man fik på de preussiske seminarier, kæft, trit, retning, og det blev også praktiseret i Neder-Jerstal skole. Uden for skolen havde Stäcker et godt forhold til befolkningen i skoledistriktet, og han har da også besøgt Neder-Jerstal flere gange efter sin afrejse herfra. Jeg har liggende foran mig, mens jeg skriver dette, et brev fra ham, dateret i 1960, hvor han boede i Altona som pensionist. I brevet giver han udtryk for sine følelser over for Neder-Jerstal og dens befolkning:

»Wohl waren fast alle Einwohner dänisch. Das schadete aber nicht. Sie waren immer sehr freundlich. Ich wäre gerne länger geblieben. Schweren Herzens gingen wir nach Holstein. Ja, Nordschleswig liebte ich und liebe es, so lange ich lebe«.

Lærer Stäcker fik et langt og godt otium og døde i 1970 hos en søn og svigerdatter i Bad Oldesloe.

Så nåede vi frem til 1. oktober 1919, hvor forældre kredsen på en eller anden mystisk måde, som det ikke har været mig muligt at få opklaret, havde fået en dansk lærer til at overtage undervisningen i Neder-Jerstal skole.

I forbindelse med lærer Larsens overtagelse af embedet, erindrer jeg en episode, som indtraf ca. en måned efter hans tiltræden. Der mødte en ung tysk lærer op i Neder-Jerstal skole og afgav den besked, at han skulle overtage undervisningen. Efter en kort parlamenteren og afvisning af hans krav, trak den unge lærer sig tilbage, og der blev ikke fra de tyske skolemyndigheders side gjort flere forsøg på at overtage undervisningen.

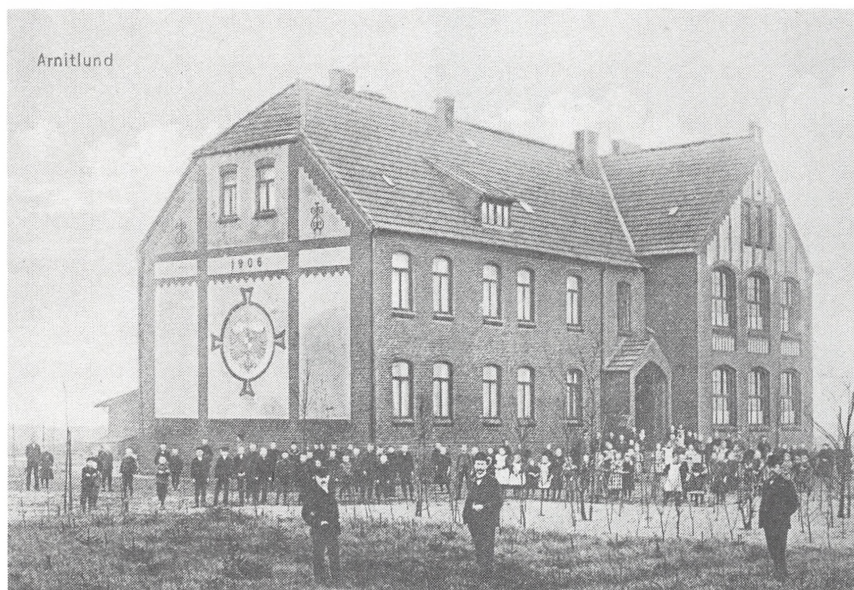
Lærer Johan Larsen fik en stor og krævende opgave overdraget. Han måtte begynde med os alle på første klassetrin, og selv måtte han til at lære at forstå vor sønderjyske dialekt. Det blev en dejlig tid, man glædede sig til hver skoledag, og det skyldes ikke mindst, at lærer Larsen havde god magøj (god måde) at tage børnene på.

Det allerførste vi måtte igang med var at skrive latinske bogstaver, og det lykkedes på kort tid. Læsning gik også helt smertefrit. De fleste var fra hjem, hvor man var holder af de danske aviser Modersmålet eller Hejmdal.

Skoledagen begyndte med morgensang og bøn, derefter var der bibelhistorie i den første time i to af ugens dage. Timeplanen var yderligt opdelt i regning, skrivning, geografi og danmarkshistorie. En gang om ugen var der en sangtime, hvor man i mangel af bedre benyttede et sanghefte, som var udgivet af margarinefabrikken Alfa i Vejen. Det var faktisk hele timeplanen for ugens seks dage; men starten var god, det var en god begyndelse på vort tilhørsforhold til Danmark.

Jeg fik ca. tre gode og lærerige skoleår hos Johan Larsen, og mindes ham som et fint og forstående menneske. Han var givet den nådegave at kunne leve sig ind i sønderjysk tankegang og væremåde. Han fandt også sin livsledsager i det sønderjyske, idet han indgik ægteskab med Kjestine Holm fra Neder-Jerstal. Lærer Johan Larsens gerning i Neder-Jerstal blev forholdsvis kort, idet han afgik ved døden i 1932 i en alder af 40 år og fik sit hvilested på Bevtoft kirkegård.

I eftersommeren 1922 måtte jeg sige farvel til Neder-Jerstal skole. Vi

Arnithund – Over-Jerstal skole. Foto 1908.

flyttede fra vort hjem i Neder-Jerstal til Over-Jerstal. Som følge deraf måtte jeg skifte skole. Jeg begyndte i Arnitlund–Over-Jerstal skoles øverste klasse, hvor førstelæreren hed Johs. Larsen. Her fik jeg undervisning, indtil jeg blev konfirmeret i foråret 1924.

Johs. Larsen var en god lærer, men havde den opfattelse, – hvad jeg bagefter kan se, ikke skal komme ham til skade – at i timerne skulle der være fart over feltet. Det havde til følge, at ens hjerneceller hele tiden skulle rotere for højeste omdrejning. Hjemmelektierne kunne man ikke snyde sig fra. Jeg vil tro, at Johs. Larsen, hvis han nu ikke var blevet lærer, kunne være bleven en god toldembedsmand. Når en eller anden havde »glemt«, at der var noget, der hed hjemmeopgave, og samvittigheden som følge deraf var lidt flosset i kanten, ja så blev det uvægerlig bemærket af Johs. Larsen. Uha, den stakkels synder.

Lærer Johs. Larsen, Arnitlund – Over-Jerstal skole, andenlærer her 1920–21 og førstelærer 1921–61.

Lidt spræl i timerne, f.eks. det at skyde med papirkugler efter pigerne blev ikke tålt. Det blev altid opdaget, fordi tøserne som regel hylede op. Eller vi drenge benyttede trappegelænderet til hurtig nedstigning. Kollektiv afstraffelse, ingen boldspil i det store firkvarter den dag. Der skal ikke herske tvivl om, at Johs. Larsen havde evne til at skabe sig respekt, også over for vi store 13–14 årige knægte; men jeg kan sige, at de fleste af os var glad for ham som lærer. Der blev ikke gjort forskel hverken på Per eller Poul, og til daglig gik det hele ganske gelinde.

Johs. Larsen var også en genforeningslærer og udøvede sin lærergerning i Arnitlund–Over-Jerstal skole til pensionsalderen, fik et langt otium og døde i 1981 i en alder af 89 år.

Jeg sætter ikke mit lys under en skæppe. Jeg syntes selv, jeg klarede mig hæderligt i skolen. Det med, at jeg klarede mig hæderligt, må lærer Johs. Larsen også have ment, idet han var af den mening, at jeg burde fortsætte skolegangen på katedralskolen i Haderslev. Den mening og tanke kunne jeg af fuldt hjerte tilslutte mig, idet det var min tanke, at jeg derefter ville på seminarium for at læse til lærer i folkeskolen.

Tanken måtte opgives; der var simpelthen ikke råd til at holde mig til bogen. Fars løn strakte ikke til dette, og ungdomsydelse eller studie-støtte kendte man ikke dengang. Det var en sinkadus, som skulle overvindes, og jeg blev ikke bitter, slet ikke, jeg erkendte situationen og tog den til efterretning.

Skæbnen ville, at jeg senere i livet i nogle år fik lejlighed til at berejse mange lande, fra Australien i syd til Norge i nord, som reparatør af iskremmaskiner. Jeg havde nok ikke oplevet denne del af verden, hvis jeg var blevet folkeskolelærer, så alt har nok skikket sig såre vel.

Til stationsbyen

Eftersommeren 1922 var familien flyttet til Over-Jerstal. Grunden til flytningen var, at det var mere centralt i forhold til min fars arbejdsplads.

Det, at vi skulle tage afsked med Neder-Jerstal, blev i og for sig ikke modtaget med den store begejstring. Vi børn skulle jo skifte skole og kammerater, men trods disse betænkeligheder, var der en vis spænding om det nye, som forestod. Tilpasningen til de nye forhold skete ganske smertefrit.

Skal jeg foretage en sammenligning mellem den fraflyttede og tilflyttede Jerstal, så var det den tilflyttede, der scorede de fleste points. Over-Jerstal var, hvad man forstår ved en rigtig stationsby. Her var

Bevtoft kro med den brolagte hovedgade foran. 1909.

både statsbane og amtsbane, der var posthus og forretninger, der var en kro og et hotel, en læge manglede ejheller, så det hele var lidt stadsmæssigt. Jeg foretog også en sammenligning med Bevtoft, som jo havde været vor sogneby. Skal jeg være helt ærlig – og det skal jeg jo – så var Bevtoft ligesom lidt mere »fin«. Bevtoft havde en del forretninger, men på det område kunne Over-Jerstal nok hævde sig. Derimod havde Bevtoft en kirke, dertil en præstegård og så var der et forsamlingshus, hvad Over-Jerstal ikke havde. En væsentlig ting, der også placerede Bevtoft i den fine ende ved min bedømmelse, var, at et stykke af gaden gennem Bevtoft var brolagt. Det var sandelig ikke enhver by, der kunne prale med en sådan overdådighed. Nå, det var jo Over-Jerstal, vi var blevet bosat i, så alt det fine måtte lades ude af tankerne.

Over-Jerstals indbyggere var flest folk med jævne indtægter, for det store flertal tangerede mod den nedre ende. Der var småhandlende og håndværkere, der var de ansatte ved bane og post, en del aldersrentenydere, som folkepensionister dengang blev kaldt. Der var også et betragtelig antal arbejdsmænd, der klarede sig ved tilfældigt arbejde. Standsforskelle var der ingen grund til at pleje, og det mærkedes faktisk heller ikke.

Livet i Over-Jerstal blev levet på det jævne i mere end en forstand. Byen var ikke et kulturcentrum. Borgerforeningen var den førende forening og det samlende midtpunkt, med ringriderforeningen på andenpladsen. Borgerforeningen var stiftet med det formål at skaffe byen gadebelysning, da elektriciteten kom til Over-Jerstal. Denne opgave blev klaret på tilfredsstillende måde. De ophængte lamper var placeret i god afstand fra hinanden. Der skulle spares på den dyre strøm, så i vinterhalvåret blev der slukket klokken 24, og i de lyse sommermåneder blev det overhovedet ikke tændt. Borgerforeningen var arrangør af et årligt lottospil og et dilettantstykke, hvor overskudet gik til betaling af gadebelysningen. Når jeg tænker tilbage, var de opførte dilettantstykker nok i underkanten af det lødige; men det var altid succes. Det var nok kun et mindretal, der nogensinde havde set et teaterstykke, så der kunne foretages en sammenligning; men alt blev gjort i bedste mening.

Ringriderforeningen havde sin årlige ringridning omkring midsommer. Det var også en af årets hovedbegivenheder, som samlede et betragtelig antal festdeltagere fra byen og omegnen, samme forening afholdt ved fastelavnstid maskerade, begge fester med bal bagefter. Vinterhalvåret bød også på dansekursus. Danselærer Helsighoff fra Haderslev afholdt danseskole for børn og unge og de lidt ældre, der lærte man at være nobel, så man kunne begå sig på et dansegulv.

Jeg må ikke glemme æ mærken. Det var det helt store og tillige folkeligt i bredeste forstand, en hurlumhej, der både havde en fordag og efterdag med æ mærkendav i æ midt. Der var opstillet mange telte omkring L. I. Petersens hotel og købmandshandel. Der kunne købes både dit og dat, stort og småt. Der var alt, hvad øje og hjerte kunne begære. Der var blandt andet urkæder i det pureste guld, med garanti for ægthed og holdbarhed fra tolv til middag. Der var blikfløjte med kokkemands hoved og hundrede af andre ting, hvor efterstræbelsen blev begrænset af ens kontante formåen.

Det kunne gå livligt til sådan en mærkendav. Det kunne blive lidt støjende, især hen på aftenen, når for mange punse var gledet gennem halsen; men så skaffede landbetjent Schmidt fra Hoptrup roen tilbage. Schmidt kom kørende på sin nimbus, den med kakkellovnsrøret. Schmidt var ingen streg i luften, tværtimod, han hørte til sværvægtsklassen, så der var ingen der kunne drømme om at trodse ordensmagten. Schmidt klarede alt på sin rolige og myndige måde, det var en helt undtagelse, når han brugte sin politistav.

Der foregik også andet, skal vi kalde det mere lødige aktiviteter. Der

L. I. Petersens gæstgiveri og købmandsforretning i Over-Jerstal ca. 1912.

var indremissions kredse, der var afholdsbevægelsen, den havde loge i den gamle Arnitlund skole. Der var ungdomsforening og sangforening, som havde tilhold på Vedsted landbohjem. En såkaldt husflidforening, der havde træsløjd på programmet, havde mange medlemmer og samlede i vinterhalvåret både børn og voksne som udøvere. Af faglige foreninger mindes jeg kun arbejdsmandsforbundet, som var tilknyttet socialdemokratiet, andre partipolitiske foreninger tror jeg ikke fandtes i Over-Jerstal i de første åringer efter genforeningen.

Familiens bosættelse i Over-Jerstal skabte ikke større forandringer i vor tilværelse, alt blev som det var, dog med en svag antydning til det bedre, hvad angår økonomien. Det var, ligesom tilværelsen var blevet lettere, og mere trygge forhold var skabt efter genforeningen. Vi fik også efter krigen, én til to gange om året en stor pakke tøj fra en faster i Amerika. Dette tilskud af tøj pyntede vældig på budgettet.

Jeg havde straks ved vor bosættelse i Over-Jerstal fået to budpladser, hos en købmand og en bager, og en ugentlig eftermiddag var jeg beskæftiget hos en bondemand på Thorsbjerg, hvor jeg skulle køre til møllen eller gå husbestyrerinden til hånd. Da jeg skulle konfirmeres, var det en stolt dreng, der havde sparet så meget op, at han selv kunne

betale sit konfirmationstøj og tillade sig at vælge og vrage, hvad der nu passede ham bedst.

De to skoleår jeg fik i Over-Jerstal var en god tid, så det var ikke helt uden vemod, jeg tog afsked med skolen i foråret 1924.

Min læretid i Vojens

Når jeg skal tegne et billede af Vojens, som den så ud, da jeg i 1924 begyndte som lærling hos Brdr. Gram, må jeg gøre det ud fra det sammenligningsgrundlag, jeg havde i Neder- og Over-Jerstal. Stort andet havde jeg ikke at holde mig til i min, dengang begrænsede verden.

Vojens var en lidt større stationsby; det kunne ikke bestrides. Der var statsbane syd og nord og til Haderslev. Der var amtsbanen øst og vest og en privat bilrute, der tre gange daglig besørgede person- og posttrafikken over Bevtoft til Toftlund, så Vojens måtte betragtes som et ikke ubetydelig knudepunkt. Nogen skønhedsåbenbaring var byen ikke, og omgivelserne omkring den var stort set uden beplantning, så det hele virkede lidt barsk og koldt.

Vojens som stationsby var for størstedelen opbygget i tysk tid. Bebyggelsen strakte sig på begge vejsider langs landevejen Haderslev–Ribe, begyndende ved kirken i øst og omtrent ud til pottevejen i vest. Dertil kom nogle enkelte sidegader, eller rettere sideveje med spredt bebyggelse. Lad mig ikke glemme at fortælle, at Vojens sandelig også havde et stykke brolagt gade, nemlig fra hotel Pauli og ned til amtsbanestationen.

Statsbanen var skillelinien for den østlige og vestlige bydel, der befolkningsmæssigt var nogenlunde lige store. Statistikken oplyser, at 1. januar 1925 var Vojens befolket af 1105 sjæle, så man vil forstå, at næsten alle kendte alle. Vojens voksede støt i de kommende år. Der blev bygget et slagteri, som kom til at beskæftige et betydelig antal slagteriarbejdere.

Der var også efter genforeningen bygget en kalkstensfabrik umiddelbart vest for bygrænsen. Den skabte beskæftigelse til et antal arbejdsmænd. Brdr. Grams maskinfabrik var den største arbejdsplads i byen med ca. 50 ansatte. Statsbanen og amtsbanen samt postvæsnet havde også et temmelig stort personale. Så var der småhåndværkere og forretninger i næsten alle brancher, så i det store og hele kunne Vojens ikke regnes for en stillestående by, hvad den senere udvikling også har bekræftet.

Selve dagliglivet i byen adskilte sig ikke væsentligt fra normen. Aktiviteter i foreningsliv, som jeg vil tro var under middel, foregik på de to hoteller, hotel Pauli og hotel Vojens. Vojens havde i tysk tid været skarpt delt op i dansk og tysksindede med overvægt af sidstnævnte, så et samlet foreningsliv og kulturel aktivitet havde ikke fundet sted, og der gik en del år, inden dette faldt på plads, og Vojens fik indhentet det forsømte.

Når der gik nogle år, inden Vojens på dette område fandt sit ståsted, skyldes det nok for en del, at et mindre antal tilflyttere nordfra med en vis dominans kun blandede sig med et bestemt klientel af Vojens borgere. Hvad der var uden for denne cirkel, undså man sig ikke for at betegne som den lavere klasse, og der er ikke tvivl om, at det skulle forstås både som penge og mangel på kundskaber. Cirklen var ikke jævn med det jævne, kredsen manglede lidt takt og tone; men navnene var ejheller at finde i den blå bog, det var en kreds om »five o'clock the«. Dermed være alt sagt, og lad det så ligge.

Vojens modtog også efter genforeningen folk nordfra, som gjorde en god indsats, her tænkes særligt på de lærere, som blev knyttet til folkeskolen. Én af dem, jeg kom til at sætte stor pris på, var lærer Dalgaard, som foruden sit lærerkald også var bibliotekar på det lille bibliotek, som var indrettet i tilknytning til skolens lokale. Dette bibliotek blev et mekka for mig. Bøger var for mig både en viden og en nydelse. Jeg blev en flittig låner, aldrig havde jeg haft adgang og mulighed for et så alsidigt udbud af læsestof.

Jeg begyndte med at læse drengbøger, det havde jeg jo ikke haft mulighed for i min drengetid; men lærer Dalgaard har nok syntes, at jeg skulle have noget læsestof med lidt mere kød på, så han gav mig gode tips og satte mere system i min læsning. Jeg tog fat på Martin Andersen Nexø, Jeppe Aakjær, Johan Skjoldborg og mange flere af den tids forfattere. Historie og rejsebeskrivelser blev mig også en kær hobby. Med dette som baggrund og med krum hals og sidevind gik jeg derefter igang med litteratur af Henry George, Karl Marx, Adam Smith, Malthus, Darwin, L. V. Birck for at nævne nogle af de vigtigste; men der var mange flere på mit repertoire. Disse mænds bøger var nok hård kost for en syttenårig, meget gik nok hen over hovedet på mig, og en hel del blev slugt rått, så efter at jeg har taget til i alder og bedre har kunnet fordøje den slags, har fornyet læsning medført, at jeg nok er mere kritisk og ikke så modtagelig for et hvilket som helst postulat.

Foranstående var et lille billede af Vojens, og nogle af de mennesker jeg mødte i mine læreår. Den gennemgik i de følgende år en rivende

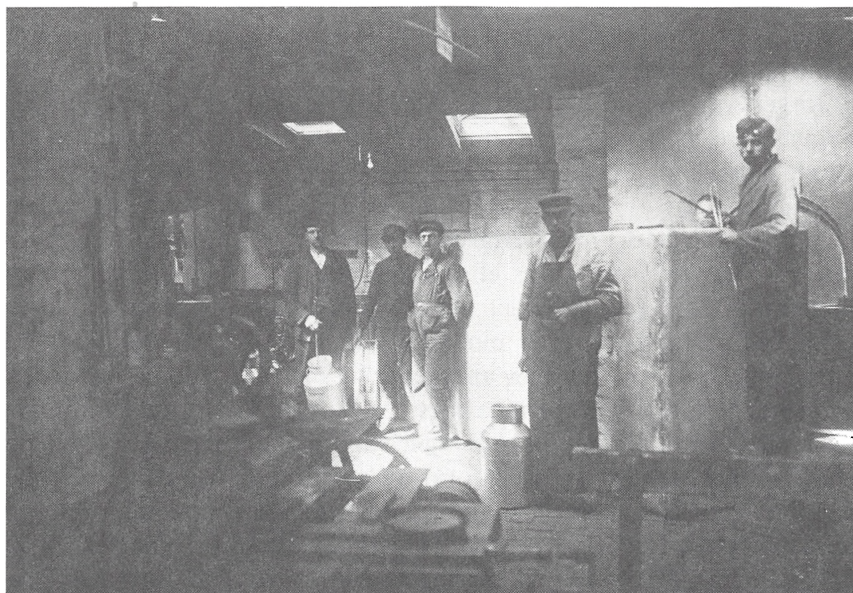
udvikling, og det blev i Vojens, jeg fik min gode arbejdsplads i næsten alle mine aktive år.

Det var efter min afsked med skolen og min konfirmation i foråret 1924 lykkedes at få en læreplads hos Brdr. Gram som blikkenslager og kobbersmed. Det var egentlig ikke det, man forstår ved blikkenslagerarbejde, der blev lavet på min afdeling. Det var blik og kobberarbejde til mejerier såsom mælkekar, mælkekøler, pasteuriseringsapparat, fortinning af transportspande, i øvrigt alt hvad der hørte til et fungerende mejeri.

Jeg mødte 2. maj ovennævnte år. Dagen husker jeg udmærket, det var en skøn forårmorgen, jeg cyklede til Vojens for at begynde på min 4 og 1/2 årig læreplads.

Jeg var nok en smule beklemmt ved tanken om alt det nye, som jeg skulle stifte bekendskab med, men alt forløb udmærket. Min nærmeste overordnede blev Jørgen, som indtil min tiltrædelse havde været yngste lærling, men nu rykkede op i en højere rangklasse.

Af Jørgen fik jeg at vide, at der var visse pligter og regler, som man som yngste lærling ubetinget skulle iagttage. Hakkeorden skulle respekteres, derom kunne der ikke diskuteres. Jørgen gav en karakteri-

Interiør fra Brdr. Grams blikkenslagerværksted i Vojens 1926. Fabrikken, der stadig fremstiller køleteknik, var indtil 1946 den største maskinfabrik i Sønderjylland.

stik af hver enkelt svend, hans væremåde og hvorledes han iøvrigt skulle omgås og betjenes, herunder tiltaleform, som for de flestes vedkommende var De, og Hr. Jørgen informerede mig om, til hvem af svendene der skulle hentes øl i det nærliggende øldepot henholdsvis formiddag eller eftermiddag, om øllerne skulle hensættes i en spand koldt vand til afkøling, eller de kunne konsumeres, som de var ved levering.

Der var også forskellige småfiduser, som det var nyttigt at have kendskab til, blandt andet det, at kom man et par minutter for sent på arbejde, kunne man stemple to gange på kontroluret, så ville overstemplingen ikke kunne aflæses. Det var nu en overtrædelse af reglementet. Det var det derimod ikke, når man gjorde sin entre på lokum og med et velrettet spark på bræddesiden gjorde rotterne opmærksom på, at nu skulle man forrette et nødvendigt ærinde.

Jørgen forklarede også, at på et eller andet tidspunkt i den nærmeste fremtid skulle man gennemgå et ritual for at blive betragtet som rigtig læredreng. Rituallet ville blive eksekveret af et par ældre læredrenge, der beordrede den ny lærling op på et bord i frokoststuen, hvor han liggende på ryggen og under beskuelse af de øvrige lærlinge, blev undersøgt, om det, der var under bæltstedet var et mandfolk. Gøre modstand mod denne undersøgelse ville være nytteløs. Offeret tog som regel del i ceremonien uden at gøre modstand, de fleste tog det også pænt og fra den gemytlig side.

Jørgen var en god kammerat – det var de fleste – og der gik ikke mange dage, så var jeg helbefaren i min rolle som yngste lærling, og jeg havde indtryk af, at jeg udførte mine pålagte pligter til fuld tilfredshed.

Svendene var af vidt forskellig observans, det skal svagt antydes; men de kunne deles i to hovedgrupper. Der var den faste stab, som var gift og hjemfaren og straks efter arbejdstid gik hjem til lilleemor og ungerne. De lavede ikke det store spræl, men nøjedes med, efter tradition, at konsumere en pinse- og julebajer. Så var der de mere »løse«. Det var dem, der blev antaget tidlig om foråret, når travlheden satte ind. Nogle af dem var rene børster og forsvandt hurtigt efter nogle dage eller ugers arbejde. Landevejen var for dem det frie liv. Nogle enkelte mødte trofast op hvert forår og holdt ud, til den travle periode var slut hen på sommeren. Én af dem, der mødte op, næsten på dato og klokkeslæt var Ravn Rasmussen. Han var en mand på omkring de 60 år og en meget dygtig blikkenslager. Han blev altid budt hjertelig velkommen af mester og kollegaer, ja også af vi læredrenge, for vi satte stor pris på hans væremåde. Han havde gjort Europa i sine yngre dage,

men nøjedes nu med de hjemlige græsgange. Han havde gode fortælleevner, så det var interessant at høre om hans mange oplevelser ude i den store verden.

Ravn Rasmussen mødte altid op i blåt cheviottøj. Han havde en velgører, der var ostehandler i Vejle, her blev han ekviperet én til to gange om året, alt efter behov. Tøjet var både søndags- og arbejdstøj, så når han hen på sommeren rejste fra os, var både tøjet og den stive knækflip lidt flosset i kanten. Her må jeg indskyde, at knækflippen ved arbejdstidens begyndelse blev hængt op på et søm over arbejdspladsen og ved fyraften igen prydede ejermændene efter at have fået en lettere rensning med spyt på en twistklud. Hans ugeløn var, når kost og logi var betalt, omsat i våde varer. Det var hans måde at leve livet på, og man havde indtryk af, at sådan passede det ham udmærket.

Et par andre indfandt sig også hvert forår. Det var røde Frederik og Carl fra Fredericia. De blev som regel det meste af sommeren, også hos dem bestod kosten mest af flydende varer; men man havde aldrig indtryk af, at de var berusede, de var, som de selv udtalte »gewöhnt«. Carl var den mest markante af de to, han kunne uden at blinke servere en løgn, der var så tyk, at man kunne hænge sig i den. Carl blev senere en respektable ægtemand, ja sågar formand for fagforeningen i sin hjemby. Det skete dog ikke uden en vis modstand, så da valget var en kendsgerning, sendte oppositionen et telegram til hovedforbundet i København – Gud bevare Fredericia afdeling – det er også sket, og Carl blev en god formand. Vi havde endnu en Carl, som var på værkstedet i flere år. Han var et godt menneske i sind og skin. Han havde opholdt sig i Sønderjylland siden genforeningen og havde her haft forskellige arbejdspladser. Han var levende interesseret i ungdomsarbejde, især vandrebevægelsen. Han måtte opleve skuffelse i sit ægteskab, så livet blev for ham ikke det bedste; men han tog livet, som det formede sig, uden at klage. Han fortalte gerne om, da han faldt ned fra sin arbejdsplads på Rise kirketårn, og måtte køres i en kassevogn liggende på et knippe halm til sygehuset i Åbenrå, sygeambulance var endnu ikke taget i brug i Sønderjylland. Carl var født i Horsens, hvor hans familie også var bosiddende; men hans ønske var, at få sit sidste hvilested i sønderjysk jord. Dette hans ønske blev også opfyldt.

Så var der Jonas, hans efternavn husker jeg ikke, han var hypokonder, det er ganske sikkert. Han mente selv, han gik på gravens rand, endskønt han ikke var fyldt de 30 år. Vi læredrenge holdt liv i ham med kruschensalt og en eller anden slags piller, som jeg ikke husker navnet på. Hver fredag blev én af vi læredrenge sendt på apoteket, og

formedelst fire kroner fik vi både kruschensalt og piller. Vi drenge fandt dog ud af, at kruschensalt kunne vi købe 20 øre billigere hos købmand Sørensen på hjørnet af Højgade; men vor salgspris til Jonas forblev den samme som fra apoteket. Jonas fik et langt liv; men vi læredrenge havde jo også gjort vort bedste for hans helbred.

Der kom i min læretid mange »løsgængere« på besøg i værkstedet. De var evig på valsen, og kom for at få en skilling af kollegaerne, hvad de som regel også fik. Nogle havde lidt skibbrud på et eller andet, andre havde bisselæder i sålerne. Fælles for dem alle var, at de gennemgående var velfornøjet og tilfreds med deres tilværelse; men lad mig tilføje, måske var det kun udvortes, hvem ved hvad der gemte sig bag facaden?

Jeg var hurtigt faldet til på værkstedet og kan med fuld ret sige, at jeg glad og tilfreds tog afsted på arbejde hver morgen.

Min læretid var ikke uden økonomiske ofre for mine forældre. Jeg boede hjemme, om sommeren cyklede jeg til Vojens, om vinteren benyttede jeg toget. Det første læreår var lønnen 10 øre pr. time, stigende til 20 øre i sidste læreår. Det var jo ingen Hollywoodgage, og så var det på egen kost og logi. Læremesteren betalte sygekasse og teknisk skole. Jeg afleverede de fire kroner hver uge til min mor; så var

Interiør fra Brdr. Grams kobbersmedeværksted 1926. Forfatteren ses som nr. to fra højre.

der 80 øre til lommepenge. Af dem ofrede jeg, så at sige, hver uge de 25 øre til pålæg til min daglige madpakke. Pålægget blev købt på slagteriudsalget i Vojens og bestod af ukurante stykker, det vil sige, noget der ikke var skåret i pæne skiver på pålægsmaskinen. Varen var sandelig frisk og god, så der var rift om at kapre sig for en 25-øre. Jeg var altid heldig; men det manglede da også bare, bestyrerdamen var fra Neder-Jerstal, så vi var bekendte, og mit indkøb gav altid en god stor pakke, så der var pålæg til hele ugen.

Jeg konstaterede med glæde, at min økonomi blev væsentligt forbedret i mit andet læreår. Der blev givet mig mulighed for i nogle af arbejdstimerne at arbejde på akkord, så til tider kunne min timeløn være fordoblet, og det blev endnu bedre det sidste halve år af min læretid, idet der blev tilstået mig halv svendeløn. Jeg fik også i mit andet læreår en ny cykel ved firmaets hjælp. Flot cykel, pris 102 kroner, som jeg måtte afdrage med det akkordoverskud, der var udover ugelønnen, så da 3/4 år var gået var den kvit og frit. Jeg var vældig godt tilfreds med min læreplads, og det skal siges, at ville man lære noget, var mulighederne gode, allerede i andet læreår blev man en del af tiden sat til selvstændigt arbejde under mesters tilsyn.

Det var den almindelige mening blandt bedre vidende, uden for fabrikken, at Brdr. Gram havde for mange lærlinge og for få svende til at lære fra sig; men denne antagelse var ganske forkert. Det, at en lærling blev sat til selvstændig arbejde under mesters tilsyn, forpligtede og gav et ansvar, som man gerne ville honorere. De fleste fik, når vilje var tilstede og en tiltro til sig selv, en god håndværksuddannelse, eller sagt med andre ord – viljen til at ville, giver evnen til at kunne.

Arbejdstiden var 48 timer, fordelt på de seks af ugens dage, lørdagsfri kendte man ikke dengang. Ud over de daglige otte timer kom oprydning af værksted efter fyraften. Dertil skal dog siges, at mester var meget large på dette område. Som regel fik vi læredrenge lov til at foretage dette før fyraften. Der var dog undtagelser. Vi store lømler lavede af og til spilopper, både store og små, og ikke altid af uskyldig art. Vi var ærlig talt ikke altid søndagsskolebørn. Resultatet af vor mere eller mindre gode opførsel blev belønnet med, at der skulle gøres rent i værkstedet efter fyraften. Mod denne nederdrægtige tortur eller straf, eller hvad man nu vil kalde det, havde vor kyllingehjerne opfundet et middel, der dog kun kunne bruges i vinterhalvåret, når vi skulle på teknisk skole. Vi skulle om vinteren fra mandag til fredag møde på teknisk skole kl. 18. Blev det nu pålagt os at gøre rent efter fyraften, blev tiden trukket ud, der blev gjort »grundigt« rent. Resulta-

tet var, at vi kom for sent til skolen, omkring en halv time, til tider lidt mere. Vi havde en god undskyldning, mester havde pålagt os rengøring af værksted efter fyraften o.s.v. – o.s.v.

Forstanderen sendte en seddel til mester, at d’herrer skulle møde rettidigt, og det var lige det forventede. På den måde slap vi for rengøring efter fyraften. Skete det alligevel, at mester efter en sort dag havde en anden mening, var vi frække nok til at gøre opmærksom på, at huskede vi ret, havde forstanderen for teknisk skole sendt brev til mester angående vor rettidige tilstedeværelse på skolen. Var fanden ikke løs i Laksegade, så var han det i værkstedet. Mesters reaktion var mildt sagt – lad mig ikke nævne de ord, der kom fra mesters mund – de var rødglødende, papiret her ville komme i brand. Men lad det også være sagt, mester var god nok, han var retfærdig i sine afgørelser. Mange gange tog han os læredrenge i forsvar, når en eller anden svend lod sin galde flyde over os, eller selve fabrikanten mente, at vor opdragelse lod en del tilbage at ønske.

Én af de ting, der brød hverdagen, var, når fabrikken havde den årlige udflugt. Hele personalet med kone og børn og dem med kæreste og dem uden var deltagere. Udflugten var altid i højsommeren og stedet var Kelstrup strand. Det var et festligt skue, når ekstratoget startede fra Vojens amtsbanegård. Toget bestod af en motorvogn og to tilkoblede vogne, så kunne alle være anbragt. Jeg mindes, at det altid var strålende sommervej den lørdag eftermiddag, udflugten løb af stablen. Æren tiltog fabrikant Aage Gram sig i al beskedenhed. Muligvis har han haft en snak med en vejrprofet god tid forud, eller vejret var bestilt hos meteorologisk institut, hvem ved.

Der vankede kaffe og kager på firmaets regning ved ankomsten til Sølyst badehotel. Derefter var der leg og underholdning for børnene. De unge kunne spadsere på kærlighedsstien, eller der var mulighed for at foretage en svømmetur. Aftensmaden bestod af medbragt madpakke og øl for egen regning. Derefter var der dans, og hjemturen startede ved 24 tiden, lidt mere højroset end udrejsen.

Jeg har et særligt minde fra det første år, jeg var deltager. Da det var en lidt pinlig episode, fortalte jeg kun om denne til min gode kammerat Jørgen, og han lovede, at det betroede aldrig skulle komme uden for hans ribben, hvad det heller ikke gjorde.

Jeg var inviteret af en af svendene til at spise aftensmad sammen med hans familie. Hans kone havde virkelig medbragt en god fyldt madkasse. Jeg skal ikke gå i enkeltheder; men én af de ting, den indeholdt, var tomater. Jeg havde aldrig smagt tomater, og beskeden var jeg bestemt

ikke, så jeg udsøgte mig den største, der fandtes på bakken. Bevar mig vel, det var det mest rædselsfulde, jeg nogensinde havde sat mine tænder i, og hvorledes skulle jeg nu klare den situation uden at fornærme mine værtsfolk og uden at afsløre min oprigtige mening om disse røde tingester.

Jeg lagde min hjerne lidt i blød, og mens jeg tænkte, faldt tomaten ud af min hånd og ned under bordet. Jeg hjalp nok selv lidt til, at den smuttede. Mine flinke værtsfolk mærkede intet til »uheldet« og fik det aldrig at vide.

Inderst inde var jeg lidt stolt af min konduite og lod det skinne igennem over for kammerat Jørgen; men det lod ikke til, at han var imponeret af, at jeg var så snarrådig.

Den årlige udflugt fortsatte min læretid ud, men derefter blev fabrikkens personale så talrigt, at der ikke var lokale i passende afstand fra Vojens, der kunne rumme og beværte os.

Så kom svendetiden

Så oprandt dagen og tiden den 31. oktober 1928 kl. 17. Jeg var nu udlært håndværkssvend, stod med et pænt svendebrev i hånden affattet ikke alene på dansk, men også på tysk og engelsk. Det attesterede, at jeg havde udstået min læretid som blikkenslager og kobbersmed og dertil en pæn anbefaling underskrevet af fabrikant Aage Gram med hans karakteristiske håndskrift.

Det var alt meget pænt; men samtidig fik jeg at vide, at arbejde var der ikke noget af. Det kom nu ikke som nogen overraskelse. Måneder i forvejen havde der i min afdeling kun været beskæftigelse til mester og en svend og et par læredrenge. Den ældre svend måtte også se sig arbejdsløs, så det var rent ud sagt jammerligt. For den ældre svend var det et hårdt slag at stå uden arbejde efter flere år på fabrikken. Jeg var jo ung og uden forpligtelse; men selvfølgelig var det ikke det, man havde ventet, at skulle til arbejdsløshedskassen og hæve to kroner pr. dag i understøttelse. Denne understøttelse var man berettiget til i 100 dage i løbet af et år, derefter var der kun den kommunale hjælpekasse, hvor ydelsen var efter skøn, og vel at mærke, når der var penge i kassen, hvad der ikke altid var. Indtægterne, både hos bønder og arbejderne var små, så skatterne strømmede ikke ind i kommunens kasse. Mange arbejdsløse måtte friste tilværelsen på landevejen og gå fra dør til dør for at sælge de arbejdsløses blad »Livets Kamp« for en 25-øre.

Det gik for mig bedre end ventet. Kun tre uger varede ledigheden, så

Fabrikant Aage Gram (1879–1957). Sammen med broderen Hans Gram skabte han den store fabriksvirksomhed i Vojens: Brødrene Gram, en specialfabrik for køleanlæg og iskremmaskiner.

var jeg, og den gamle svend også, på vor gamle arbejdsplads og for mit vedkommende strakte arbejdet, med korte afbrydelser, næsten helt til jeg tog på højskole i vinteren 1930–31.

Jeg glemte at fortælle, at da jeg blev svend, havde jeg selvfølgelig fået anskaffet mig en bowlerhat og spadserestok. Det hørte sig til for en rigtig håndværkssvend, og det hjalp på anseelsen, både over for piger og andet rak. Jo, ud i egen indbildning kendte man sit værd.

Lad mig fortælle om højskolen. Jeg havde længe haft et ophold på højskole i tankerne; men på en måde var det jo sin sag at opgive sit arbejde. En månedstid, før et semester begyndte, fik jeg igen fyreseddel, og så var sagen klar.

Jeg søgte optagelse på Esbjerg arbejderhøjskole og fik besked derfra, at jeg kunne møde 3. november 1930. Jeg søgte amtet om tilskud til opholdet og fik bevilliget 30 kr. pr. måned. De strakte jo ikke til, men jeg havde sparet op med den tanke i baghovedet, at de skulle bruges til

et ophold på en højskole, når lejlighed bød sig, så jeg klarede det økonomiske med en streng sparsommelighed.

Det blev for mig en uforglemmelig vinter. Jeg sugede al den lærdom og viden til mig, som jeg kunne fordøje og lidt til. Skolen var belagt med ca. 100 elever. De fleste var taget på højskole på grund af arbejdsløshed. Det var en broget skare, der var samlet under ét tag, alle afskygninger af politiske meninger, fra det yderste højre til det yderste venstre. Der var royalister af højeste potens, republikanere, der ville have republik indført i den følgende måned hvis ikke før. Så var der grundtvigianere, der havde Grundtvig øverst på piedestalen. Dem kunne jeg tage en dialog med, idet jeg havde sat mig en del ind i Grundtvigs forfatterskab og hans virke i den grundlovgivende forsamling. Der var en enkelt, som højlydt og gerne proklamerede, at han var mormon. Jeg tror nu ikke, at troens grundlag var det væsentligste, men derimod at med troen fulgte et lille harem. Der var en lille klike, men for at de forkerte ikke skal føle sig under mistanke, så lad mig fortælle – for ikke at gå nærmere på – at de var hjemmehørende øst for storebælt. De vidste alt om her og der og alle vegne og havde altid færdigsyede og hjemmestrikkede meninger om alt mellem himmel og jord. Jeg havde nær glemt afholdsfolkene, de var tro disciple af Larsen-Ledet; men de var sandelig ikke de ringeste, og jeg kunne også følge dem et langt stykke.

Tilhængere af den personlige friheds værn var modstykket til afholdsfolkene, og de var nok flest. Det kunne gå livligt til, når de to parter mødtes i foredragssalen en aften til en ublodig duel. Et af de tilbagevendende hovedemner var ølporten. Her skylder jeg en forklaring. Da skolen blev bygget, havde Carlsbergbryggerierne skænket en portal, der var opført ved indgangen til skolens grund. Den var i allerhøjeste grad en torn i øjet på de rettroende afholdsmænd, og de lagde ikke skjul på, at de gerne så, at den væltede førstkommande nytårsaften. Jeg var enig med dem. Skolen og arbejdernes oplysningsforbund burde have sagt nej tak for nu at være høflig. Jeg var nu mest den lyttende til al diskussion, men det var heller ikke det ringeste. Jeg lærte at se mange ting fra mange sider og syntes selv, at jeg kunne skelne skidt fra kanel.

Lærerne var herlige mennesker, de forstod at lede skolen i en god demokratisk ånd, så alle fik lov at lufte deres meninger om tilværelsen, som den burde være og ikke være. Det var en god og belærende vinter, jeg tilbragte på højskolen, og jeg tog derfra mere selvbevidst, end da jeg kom til skolen.

Efter at skoleopholdet var afsluttet til april, kom jeg straks tilbage til min læreplads, hvor man havde påbegyndt omlægning af produktionen fra mejerartikler til køleanlæg og dermed beslægtede artikler. Arbejdet blev for mig ikke af lang varighed. Da det var en ny produktion, som der skulle sættes akkordpriser på, viste det sig, at der var stor forskel på, hvad fabrikanten og jeg vurderede min arbejdskraft til i kroner og ører, så jeg sagde farvel. Ikke mange dage efter havde jeg fået arbejde på Wittenborgs automatfabrikker i Odense.

Da jeg kom hjem for at fejre julen og nytåret hos mine forældre, fik jeg under opholdet, en henvendelse fra fabrikant Aage Gram, om jeg ville aflægge ham et besøg i hans hjem for en personlig samtale. Jeg havde ingen anelse om, hvad samtalen skulle dreje sig om. Jeg var jo et høfligt menneske med god opdragelse, så jeg mødte frem, og jeg må sige, det blev en overraskelse. Jeg fik tilbud om at komme tilbage til firmaet. Jeg følte mig nok bæret og var vel heller ikke uimodtagelig for smiger, det kan jeg se efter nærmere omtanke.

Jeg mødte op 7. januar 1932 om morgenen ved arbejdstidens begyndelse. Forbavselse og forundring på værkstedet; men jeg fik en god velkomst. Det blev til 33 års uafbrudt virke i firmaet fra nævnte dato, og det blev gode år. Når de ikke fortsatte til min normale pensionsalder, skyldes det en stærkt tiltagende slidgigt.

Firmaet Brdr. Gram var inde i en ekspansion, efterhånden øgedes de ansatte i tal, så værkstederne måtte udvides. Der var fremgang i produktion, nye konstruktioner befordrede større omsætning. Den drivende kraft i firmaet var fabrikant Aage Gram, bistået af en dygtig stab af teknikere og medarbejdere i alle led.

Jeg kom denne mand på nærmeste hold, idet jeg kort tid efter min tiltrædelse blev tillidsmand for mine kolleger på værkstedet. Jeg havde denne tillidspost gennem mange år, så jeg vil mene, at jeg er kompetent til at udtale mig om hans væremåde og både de positive og negative sider. Hans dygtighed og indsigt på mange områder kan ikke bestrides. Han hørte ikke til den grå masse, han var en mand, der brugte det indvendige af hovedet, tænkte mere frem end tilbage; men han kendte sandelig også sit eget værd. Det var en mand med enkle livsvaner og uden respekt for ydre prunk – sådan da –. Man havde det indtryk, at han godt ville betragtes som en ikke hvem som helst, hvad han bestemt heller ikke var; på den anden side kunne hans respekt for de underdannede være på et lille sted.

Vi var i en del år kun to tillidsmænd på fabrikken. Én for smede og maskinarbejdere og jeg for blikkenslagerne og kobbersmedene. Egent-

lig var vi tre, den tredje havde vi to tillidsmænd egenmægtig valgt, og vedkommende var ikke af kød og blod. Den valgte var frk. Fornuft. Hvorfor vi havde valgt hunkønsbetegnelsen husker jeg ikke; men hun var altså i påkommende tilfælde anbragt mellem os to tillidsmænd af kød og blod. Hende spurgte vi til råds, når vi skulle tage stilling til taktik og fremgangsmåde ved forhandlingsbordet.

Dengang var demokrati og medbestemmelse på arbejdspladsen ikke opfundet, og forresten var ordet arbejdsklima heller ikke i ordbogen. Skulle en eller anden have snakket om arbejdsklima, ville man ganske simpelt have forbundet det med vejrliget, om det var koldt eller varmt, regn eller solskin, eller om temperaturen var passende til det arbejde, man udførte. Dette med demokrati og medbestemmelse lå ikke rigtig for fabrikanten, på disse områder kunne han være almodisch; men det bedredes betydelig, efterhånden som udviklingen skred frem.

Man kan ikke påstå, at fabrikanten var en dreven taktiker ved forhandlingsbordet, han kendte ikke til at lægge en dæmper på sin udtryksmåde. Høflighedsformularer var for ham et ukendt begreb,

*Anders M. Johnsen. Foto
1982.*

under alle tilfælde blev tillidsmændene ikke overøst med den slags ting. Hans meninger var uforbeholdne og uden dikkedarer. Mere end en gang har vi tillidsmænd fået at vide – hvad vi forresten godt vidste – at Brdr. Gram drev ikke fabrik for vore blå øjnes skyld, så til tider skulle der selvbeherskelse til for at opføre sig pænt ved forhandlingsbordet. Man fandt de svage sider ved modparten, og lærte taktikken, hvor der skulle slækkes, og hvor man skulle stå fast. Det skete, at vi to tillidsmænd af kød og blod måtte fratage frk. Fornuft stemmeret, når vi var blevet provokeret ved forhandlingsbordet og følte vor person gået for nær. I det store og hele var samarbejdet dog udmærket. Begge parter måtte forstå at føre en urban tone, for at det hele kunne fungere på en tilfredsstillende måde. Vi tillidsmænd måtte af og til veje og vurdere en stillingtagen ud fra mere end en synsvinkel, hvad til tider kunne være svært. Jeg mindes mine år som tillidsmand som gode og belærende, og jeg lærte Aage Gram at kende fra hans mange sider. Der er blevet sagt om ham, at han ikke var fri for magtsyge. Det var der nu ikke tale om; men det er vel sådan, at en mand, der rager op over middel og er en foregangsmand med initiativ, hvori der lægges kræfter og en god portion vilje, let bliver misforstået.

Jeg skal ikke afholde mig fra at sige, at jeg havde stor respekt for hans person, og hvad han fik udrettet her i jordelivet. Et tilsagn fra ham var et tilsagn og et ord et ord, det kunne man stole på. Det rigtige og rammende blev nok sagt ved hans jordefærd, denne mand var mere respekteret end afholdt.

Jeg var fagligt engageret i de fleste af mine aktive arbejdsår, og håber jeg har forvaltet de mig givne pund og talenter nogenlunde tilfredsstillende. Det politiske lå ikke rigtig for mig; men det kunne selvfølgelig ikke helt adskilles, så jeg må nok bare betragtes som en partitro stemme til Stauning. Jeg deltog i mange faglige kurser, og der blev tildelt mig mange opgaver af mine fagfæller, det var både en udfordring og en tillid, som jeg håber at have honoreret.

Det var travle ungdomsår, som jeg mindes med glæde, men jeg fik da også tid til, at finde mig én, som jeg fik lov at dele bord og seng med. Jeg indgik i 1938 ægteskab med boghandlermedhjælper Mimi Matthiesen; det blev til 40 år, vi fik lov at leve livet sammen. Året efter, næsten på årsdagen for vort bryllup fødte min kone en søn; men jeg havde bestemt også gjort mit til, at han kom til verden. Jeg var stolt af min faderværdighed, og det gav jeg blandt andet tilkende ved, at jeg kørte ham i barnevogn på offentlig gade og vej. Men søde børn – det vakte forundring og måske lidt forargelse i hele Vojens. Tænk, et mandfolk

køre med barnevogn, det var en nyhed for hele byen, og jeg måtte høre mange skosende bemærkninger for denne handling. Borgerskabet kom over choket. Jeg var nok den første af unge fædre, der trillede barnevogn i Vojens; men jeg fik hurtigt efterfølgere.

I 1939 og de følgende 5 år kom igen et menneskeskabt ragnarok og en fortumlet verden vågnede op i 1945.

Hvis man ikke var kommet i karambolage med den gregorianske tidsregning, kunne man faktisk have stillet året på nul. Verden var blevet helt forandret, og hvad den ikke var, blev den i de følgende år. Teknologien fejrede store triumfer. Normer, som før krigen var god latin, blev kastet over bord, moral, etik, autoritet og mange andre af livets forhold var blevet antikveret. Tiden havde givet det hele et andet udgangspunkt.

Jeg har mange ønsker for kommende slægter, der skal befolke denne lidende og stridende, men dog så skønne jord.

Mit første og største ønske skal være, at hadets evangelium må få meget trange kår, at alle jordens folkeslag må være velsignet med det daglige brød, og hver ud fra sit ståsted må få del i alt det rige, som kan berige et menneskes sind og dets liv og levned.

Ensretningen af Flensburger Nachrichten

Et blad af Det tredje Riges pressehistorie

Af *Carsten R. Mogensen*

I 1983 er der gået 50 år siden nazisternes magtovertagelse i Tyskland. Ensretningen af det tyske samfund satte straks ind i 1933, og pressen gik naturligvis ikke ram forbi. Artiklen illustrerer både et stykke Flensborghistorie og mere generelt den vidtdrevne centralisme, den nazistiske stat baserede sig på, også på presseområdet.

Om sit syn på pressen og dens betydning noterede Hitler i *Mein Kampf*, at der efter hans opfattelse fandtes tre slags avislæsere: de, der tror på alt, hvad de læser; de, der ikke tror på noget som helst, og de, som foretager en kritisk prøvelse af det læste og tager stilling på grundlag heraf.¹ Da langt hovedparten af den tyske befolkning efter Hitlers mening hørte hjemme i den første gruppe, måtte en af de vigtigste opgaver efter hans udnævnelse til rigskansler og dannelsen af den såkaldte »nationale regering« være at bringe pressen under regimets kontrol. Alle statens magtmidler sattes i foråret 1933 ind på at nå dette mål. Det vigtigste juridiske instrument til opnåelse heraf var den såkaldte *Schubladenverordnung*, rigspræsidentens forordning »zum Schutze des deutschen Volkes«, som trådte i kraft pr. 4. februar 1933. Denne såkaldte nødforordning gav myndighederne rige muligheder for at undertrykke enhver form for uønsket nyhedsformidling. I dagene op til rigsdagsvalget den 5. marts svirrede luften med forbud mod aviser, først og fremmest kommunistiske og socialdemokratiske, men også genstridige borgerlige blade kom i klemme i den nazistiske »presse«.²

Efter nazisternes valgsejr oprettedes under Goebbels' ledelse *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*, populært kaldet propagandaministeriet eller blot *promi*, der bl.a. havde til opgave at fuldføre ensretningen af den tyske medieverden med henblik på at sikre myndighedernes kontrol med al nyhedsformidling. Også den slesvigholstenske presse mærkede virkningerne af de nazistiske indgreb mod pressen i foråret 1933, selv om der ikke umiddelbart skete de store ændringer i pressefloraen her. Lokale kommunistiske blade fandtes

ikke, og det socialdemokratiske Schleswig-Holsteinische Volkszeitung lukkede efter længere tids forbud den 1. april 1933. Forsøg på at redde udgivervirksomhed og trykkeri ved at udgive et nyt partipolitisk »neutralt« og nazivenligt blad mislykkedes. I stedet forvandlede NSDAP i Kiel sit hidtidige ugeblad Der Volkskampf til dagbladet Nordische Rundschau.³

Den borgerlige presse havde dels hilst magtovertagelsen med begejstring, dels hurtigt tilpasset sig de ny vilkår. Spørgsmålet var imidlertid, hvor vidt denne tilpasning skulle gå, og om tilpasning overhovedet ville være nok for de ny magthavere. Dette spørgsmål kunne synes besvaret for i hvert fald et borgerligt-nationalt slesvig-holstensk blads vedkommende – Flensburger Nachrichten – da såvel den redaktionelle som den forretningsmæssige ledelse i Flensburger Nachrichten/Deutscher Verlag GmbH den 11. juli 1933 blev udskiftet med partitro nazister, ligesom tilsynsrådet fik en helt ny sammensætning. Nord for grænsen registrerede man med rette det passerede som udtryk for, at også Flensburger Nachrichten nu var blevet ensrettet, således som man før eller siden måtte vente, det ville ske.⁴

Nogen påfaldende ændring i bladets redaktionelle linie medførte disse begivenheder ikke. Flensburger Nachrichten – populært kaldet »tante Maass« efter sin første forlægger – havde 1920'erne igennem ligget på en markant tysk-national linie. I januar 1933 havde det hilst Hitlers regeringsdannelse velkommen og lovet den ny regering sin fulde støtte, og op til valgene den 5. og 12. marts havde man kraftigt støttet nazisternes tysk-nationale samarbejdspartner. Nogen form for kritik af Hitlerregeringen eller nazismen havde bladet ikke dristet sig til. Ikke med et ord havde det protesteret mod forbudene mod de politiske partier, herunder til slut også Det tysk-nationale Folkeparti, DNVP, eller mod nazificeringen af hele det tyske samfund, som bl.a. i Flensborg havde ført til det pikante resultat, at det danske mindretal var den eneste ikke-nazistiske gruppering, der var repræsenteret i bystyret. Var der nogen grund til undren over den nazistiske handlemåde, skulle det være over, at man havde fundet det nødvendigt også formelt at ensrette et blad, som så beredvilligt havde gjort »Det ny Tysklands« sag til sin.

Spørgsmålet hvorfor, er imidlertid knap så interessant. At nazisterne ønskede så nøje kontrol med pressen som muligt, er der intet nyt i. Mere spændende er i dette tilfælde spørgsmålet, hvordan. En undersøgelse af dette aspekt synes at rumme perspektiver, som rækker videre end denne enkeltstående begivenhed, der ellers synes så trivielt i

overensstemmelse med, hvad der i øvrigt skete i Tyskland på dette tidspunkt. På grundlag af hidtil uudnyttet – men desværre også temmelig mangelfuldt – materiale, først og fremmest fra det slesvig-holstenske overpræsidioms og Flensborg bys arkiver, har det været muligt i hovedtræk at rekonstruere det hændelsesforløb, som gik forud for Flensburger Nachrichten's endelige overgang på nazistiske hænder, og at forklare, hvorfor ensretningsprocessen i dette tilfælde antog den givne form, også selv om det ikke har været muligt at følge hele udviklingen i detaljer. Forinden vil det dog være hensigtsmæssigt først at redegøre skitse-mæssigt for Flensburger Nachrichten's historie, da denne er en afgørende kilde til forståelse af begivenhederne i 1933.

Flensburger Nachrichten 1864–1933

Efter det danske nederlag i krigen 1864 blev det dansksindede, men tysksprogede blad Flensburger Zeitung – dengang Flensborgs eneste annonce- og nyhedsblad – solgt til en holstensk bogtrykker, Ludolph Maass fra Itzehoe, hvorefter det udkom under navnet Flensburger Nachrichten. Bladet var herefter tabt for den danske sag, selv om det i en årrække i nationalpolitisk henseende forholdt sig temmelig neutralt, formodentlig for at holde på de hidtidige læsere. Bladet fandt senere en vidtgående støtte hos de preussiske myndigheder og fik efterhånden stor udbredelse. Omend det indtil århundredskiftet endnu var mindre end Flensborg Avis, var Flensburger Nachrichten det betydeligste tyske presseorgan i Sønderjylland.⁵

Blandt de tyske blade bevarede Flensburger Nachrichten, som stadig var i familien Maass' eje, også efter afstemningskampen og Nordslesvigs afståelse til Danmark i 1920 sin førende stilling. Det blev dog hurtigt klart, at den ny situation, som skærpedes af efterkrigstidens inflation, krævede en omstrukturering af det tyske pressebillede i grænselandet. Blad efter blad kom i alvorlige økonomiske vanskeligheder og så sig tvunget til dels at undersøge mulighederne for fusion med andre aviser, dels at søge støtte fra tyske grænselandsorganisationer eller offentlige myndigheder. Konkurrencen på avisområdet var særdeles hård i Flensborg, hvor op til syv-otte lokale blade kæmpede om læsernes gunst. Gennem hele 1921–1922 førtes en række forhandlinger om fusion mellem forskellige tyske aviser i grænseområdet, omend med beskedne resultater. Schleswigsche Grenzpost, der indtil 1920 var udkommet i Haderslev og her havde været talerør for den mest yderligtgående tvangspolitik over for de dansksindede, flyttede efter

Nordslesvigs afståelse til Flensburg, hvor det fusionerede med Flensburger Tageblatt. Efter kort tid var holdertallet imidlertid skrumpet stærkt ind og ny fusionsforhandlinger, denne gang med Flensburger Nachrichten, som hidtil ikke havde vist tilbøjelighed hertil, blev nødvendige.⁶

I begyndelsen af juli 1922 henvendte Flensburger Nachrichtens forretningsfører og medejer Ernst Maass, der havde strittet imod så længe som muligt, sig til chefredaktør Ernst Schröder fra Schleswigsche Grenzpost. Schröder ledede desuden som repræsentant for den tyske nationale organisation Deutscher Schutzbund dennes såkaldte Grenzmittelstelle Nord i Flensburg. Maass bad ham undersøge mulighederne for en fusion mellem de to blade og for økonomisk støtte fra anden side. Schröder satte sig i forbindelse med Albert Wacker, en flensborgsk avismand, der var medlem af Schutzbunds ledelse, og bad denne kontakte dr. Rathenau i det preussiske indenrigsministerium, eftersom denne var manden, der ville kunne skaffe de midler, som ville være nødvendige.⁷ Den 16. august 1922 henvendte Wacker sig til det preussiske indenrigsministerium, og efter omfattende og komplicerede forhandlinger – som der her ikke skal gås nærmere ind på – besluttede man at overlade planlægningen af redningsaktionen til en vis Max Winkler, leder af Konkordia Literarische Gesellschaft, der i forvejen var involveret i Schleswigsche Grenzpost.⁸

Konkordia, der var blevet oprettet i januar 1920 og i oktober 1921 overtog den opgave at formidle tysk statsstøtte til den tyske presse i de afståede eller nationalt truede områder, var uden tvivl en af de vigtigste faktorer i støttee arbejdet for grænse- og udlandstyskheden i Weimarpublikken. Konkordias virksomhed var fundamentalt af hemmelig karakter og blev hverken kontrolleret af Rigets eller Preussens myndigheder, men kun af et parlamentarisk tilsynsråd. Konkordias aktioner blev finansieret af Riget og Preussen på 50–50 basis, og kun i regnskabsmæssig henseende var selskabet ansvarligt over for Reichsrechnungshof. Takket være inflationen lykkedes det Winkler på Konkordias vegne i begyndelsen af 1920'erne at erhverve en lang række aviser, og når han efter krigen hævdede, at han fra Riga til Konstantinopel havde kontrolleret overhovedet alt, hvad der blev trykt på tysk uden for Tyskland, var det kun en delvis overdrevet påstand. Sålænge de af Winkler kontrollerede aviser, forlag og trykkerier var pålidelige i national henseende, var det hans princip ikke at blande sig i deres partipolitiske linie. Således var det ikke altid klart for konkurrerende blade, at der bag de forskellige »Tarngesellschaften«, der kontrollerede

dem økonomisk, i virkeligheden stod én og samme ejer, nemlig Winkler dvs. staten. Denne partipolitiske neutralitet sikrede Winkler og Konkordia konstant opbakning fra det parlamentariske tilsynsråd, og denne nære forbindelse med de parlamentariske instanser sikrede samtidig Konkordia en gnidningsløs finansiering.⁹

Som Winklers befuldmægtigede i den konkrete sag optrådte Wacker, som det lykkedes takket være sine forbindelser i Flensborg og formentlig under henvisning til, at statslig opbakning bag projektet var sikret, at få oprettet et GmbH, et anpartsselskab, med deltagelse dels af Flensburger Nachrichtenens hidtidige ejere, Kommanditgesellschaft L. P. H. Maass, dels af 36 personer eller firmaer, herunder »34 af de betydeligste og største tyske industriforetagender, banker og handelsfirmaer« i Flensborg og omegn.¹⁰ Blandt anpartshaverne var også Wacker, som i eget navn forvaltede en af Konkordia ejet anpart. Dette selskab, Deutscher Verlag, skulle forpagte Flensburger Nachrichten for en nærmere fastsat periode, ligesom det samtidig købte retten til navnet Schleswigsche Grenzpost, som herefter trådte i likvidation. Udertil præsenteredes dette som en sammenlægning af de to blade, hvis første fælles udgave udkom den 25. oktober 1922.¹¹

Fra dansk side ytredes åbent mistanke om et statsligt engagement i Flensburger Nachrichten, hvilket altså heller ikke var uden grundlag; men staten var dog endnu slet ikke involveret i det omfang, som det senere skulle blive tilfældet. Flensburger Nachrichten kunne således den 26. oktober ikke helt usandfærdigt skrive, at samtlige anpartshavere var gode slesvigere. Udover Wackers anpart bestod statens, dvs. Winklers, indsats primært i hjælp ved finansiering og fremskaffelse af papirleverancer, en støtte, som ikke blot kom Flensburger Nachrichten, men hele den tyske grænsepresse til gode.¹²

Næppe havde det ny foretagende etableret sig, før inflationen for alvor brød løs i Tyskland, og oprettelsen af GmbH'et var i sig selv ikke nok til at redde avisen igennem denne ny storm. Trykkeriet skulle desuden moderniseres for at være rentabelt, hvilket kun kunne ske ved at pumpe yderligere kapital i bladet. Winklers og Wackers plan gik først ud på via en fusion med yderligere blade at redde, hvad reddes kunne. Den 20. marts 1923 lod Winkler og Wacker oprette og registrere et nyt »Tarngesellschaft«, Deutscher Schutzverlag GmbH med sæde i Berlin, der skulle administrere den økonomiske støtte til den slesvigske presse. Eneste anpartshavere var Winkler og Wacker, der også begge figurerede som forretningsførere. I oktober 1923 udformedes dels en »Treuhanderklärung« mellem Schutzverlag og Wacker, hvoraf

fremgår, at Schutzverlags kapital tilhørte Konkordia, dels en »Treuhandvertrag« mellem Konkordia og Deutscher Schutzverlag, hvoraf fremgår, at Wackers engagement i slesvigske presseanliggender foregik for Konkordias regning og på Konkordias vegne.¹³

Hermed har vi dog foregrebet begivenhedernes gang en smule. Allerede den 13. august 1923 havde Winkler og Wacker i fællesskab indgivet en ansøgning til den preussiske statsregering om støtte til Flensburger Nachrichten, og den 24. september rettede Wacker på Konkordias vegne en lignende ansøgning til rigsfinansministeriet. Begge instanser viste sig velvillige og fra efteråret 1923 flød stadig større summer i retning Flensborg. Da inflationen imidlertid samtidig var på sit kulminationspunkt, er det overordentlig vanskeligt at konstatere, hvor betydningsfulde beløb, der var tale om.¹⁴ Pr. 1. april 1924 gik Deutscher Verlag imidlertid over til at opgøre kapital og regnskaber i guldmark, hvilket bidrager væsentligt til at øge overskueligheden.¹⁵ Den hidtidige stamkapital på 920.000 M omregnedes til 46.000 guldmark. Samtidig foretoges en kapitaludvidelse på 2.670 guldmark, som for Deutscher Verlags regning overdroges Maassarvingerne. Samtidig udtrådte Kommanditgesellschaft L. P. H. Maass af GmbH'et, og i stedet indtrådte arvingerne som enkeltanpartshavere i Deutscher Verlag.¹⁶

Den 10. maj 1924 købte Deutscher Verlag forlag, lokaler og trykkeri for 100.000 guldmark af familien Maass – til afbetaling over en relativt kort periode.¹⁷ Da Wacker – på Konkordias vegne – siden oktober 1923 havde udlagt større beløb for Deutscher Verlag, end selskabet ville kunne tilbagebetale, løstes dette problem ved, at de øvrige anpartshavere afstod en del af deres anparter til Wacker. Resultatet blev, at Wacker af den samlede kapital på 48.670 guldmark herefter kontrollerede 29.280, dvs. ca. 60% af stamkapitalen. Hermed var forpagtningsaftalen tillige bortfaldet, og GmbH'et var nu også formelt Flensburger Nachrichtens ejer.¹⁸

Denne ordning, som her etableredes, kom senere til at udløse voldsomme stridigheder mellem Winkler/Konkordia på den ene side og Wacker og de flensborgske anpartshavere – dog undtaget familien Maass – den såkaldte Flensborg-gruppe på den anden. Kort fortalt havde de flensborgske anpartshavere allerede ved oprettelsen af forpagtningsaftalen i 1922 ladet indsætte en bestemmelse i Deutscher Verlags vedtægter om, at Wackers og Maassarvingernes anparter ikke kunne afhændes eller overdrages uden de øvrige anpartshaveres accept. Hensigten hermed var selvfølgelig at sikre den lokale indflydelse på

avisen. I Flensborg betragtede man Wacker som indehaver af majoriteten i selskabet, mens Winkler omvendt kun anså Wacker for en stråmand, der til enhver tid ville kunne skiftes ud. Wacker, der indtil 1925 havde boet i Berlin, flyttede i 1925 til Flensborg og overtog samtidig posten som leder af Deutscher Verlag. Mens han hidtil kun havde været tilsynsrådsformand (de øvrige medlemmer var næstformanden Ernst Schröder, Ernst Maass som repræsentant for Maassarvingerne samt C. C. Christiansen og Hermann G. Dethleffsen for Flensborg-gruppen) overtog han nu også den daglige forretningsmæssige ledelse. Dette skal ses på baggrund af utilfredshed fra tilsynsrådets side med Ernst Maass' indsats på denne post.¹⁹

Hermed var Flensburger Nachrichtens overgang fra familien Maass' hænder til Deutscher Verlag afsluttet. Det betød imidlertid ikke, at der nu blev ro bag kulisserne på bladet. Det egentlige problem viste sig at være bestemmelsen om, at en anpart ikke kunne overdrages eller afhændes uden videre. Lederne af Flensborg-gruppen hævdede senere, at den socialdemokratiske Braun/Severing-regering i Preussen i midten af 1920'erne, ansporet af det flensborgske socialdemokrati, skulle have iværksat en aktion med henblik på at bringe Nachrichten under regeringskontrol. Der skulle således have været tale om flere forgæves forsøg på at udøve pres for at få avisen til at indtage en mere regeringsvenlig holdning. Protester fra Berlin skulle det første gang være kommet til i oktober 1926. Årsagen var et par artikler, som man fandt for højreorienterede, og som rummede kritik af den preussiske regerings foranstaltninger. Regeringen havde protesteret, hvorfor Winkler havde søgt at gribe ind.²⁰

Dette skulle desuden have været led i en bredere anlagt offensiv for at bringe flest mulige tyske aviser under regeringskontrol eller -indflydelse. Dethleffsen og Christiansen hævdede således i 1933, at Winkler af indenrigsminister Severing og Ministerialrat Rathenau skulle have fået besked på at udnytte »sin« majoritet i Flensburger Nachrichten til at ændre bladets linie. Winkler skulle i december 1926 være kommet til Flensborg ledsaget af præsidenten for Reichsrechnungshof, Müller. Flensborg-gruppen gjorde ham ved den lejlighed klart, at »han« ingen majoritet besad, hvor igennem han kunne udøve nogensomhelst indflydelse. Statens anparter var placeret på Wackers navn, og denne støttede bladets nationalistiske og antisocialdemokratiske linie. I kraft af vedtægternes § 4 kunne Flensborg-gruppen således disponere over statens anparter. Man ville også have understreget over for Winkler, at det fra begyndelsen havde været klart, at det af staten indskudte beløb

ikke måtte bruges til at skaffe ikke-lokale kredse indflydelse på bladet, og at han selv havde accepteret, at det måtte være sådan. Winkler skulle have indvendt, at det jo heller ikke var meningen at indskrænke de flensborgske anpartshaveres rettigheder, men blot at give den bestående ordning en form, så de flensborgske særrettigheder kunne udøves i tilsynsrådet, sådan at han kunne være bekendt at »vise dem frem«. ²¹

Da dette viste sig umuligt, besluttede Winkler sig i stedet til at gå rettens vej. Den 11. april 1928 opsagde han Wacker som »Treuhänder« og fjernede denne fra Deutscher Schutzverlag. Da Wacker nægtede at aflevere »sine« anpartar til Schutzverlag – hvad han ellers skriftligt havde forpligtet sig til ²² – lagde Winkler i efteråret 1928 sag an mod Wacker med krav om at få Schutzverlag »genindsat i sine retmæssige ejerrettigheder«, således at Wacker kunne skiftes ud med en anden »Treuhänder«. At formålet hermed skulle være at kunne udøve indflydelse på den redaktionelle linie, benægtede Winkler derimod. ²³

Avisens ledelsesstruktur så på dette tidspunkt således ud, at et af tilsynsrådet udpeget forretningsudvalg bestående af Wacker, Dethleffsen og Christiansen varetog den øverste ledelse af såvel redaktion som forlagets teknisk-forvaltningsmæssige side. ²⁴ På grund af striden med Winkler besluttede dette forretningsudvalg at tage kontakt med dr. Hugo Eckener – en svigersøn til L. P. H. Maass – som repræsenterede familien Maass' anpartar, og drøfte en overtagelse af disse. Selv om Eckener hidtil havde støttet Winkler og gentagne gange givet udtryk for forbitrelse over den måde, hvorpå familien var blevet behandlet i årene siden GmbH'ets oprettelse, var han dog ikke uinteressert i et eventuelt salg. Han lovede således at forhøre sig hos de øvrige familiemedlemmer, og hvis disse var indforstået, at opstille et salgstilbud. Hvis retten skulle afgive en kendelse til fordel for Deutscher Schutzverlag, nåtte forhandlingerne selvfølgelig suspenderes. ²⁵

Den 18. december 1928 forkyndte retten i Flensborg – Kammer für Handelssachen – den med spænding ventede dom, som gik Winkler imod. Kort tid senere – den 11. januar 1929 – meddelte dr. Eckener, at familien ikke ville sælge. ²⁶ Modsætningsforholdet mellem Wacker og familien Maass havde bl.a. ført til, at disse anpartshavere på generalforsamlingen i 1928 havde støttet Winkler i striden om statens anpartar og ladet sig repræsentere af dennes advokat på den ordinære generalforsamling. På generalforsamlingen den 13. juni 1929 afviste de samme anpartshavere regnskabet under henvisning til, at tilbagebetaling af driftskapital ikke kunne betragtes som dividendeudbetaling. ²⁷

Processen mellem Winkler og Wacker blev ført helt igennem til

højeste instans, Reichsgericht, og samtlige instanser fastslog, at selv om det var klart, at Deutscher Schutzverlag rent økonomisk ejede de omstridte anparter, så måtte Deutscher Verlag GmbH's vedtægter også være gældende for disse anparter, som hermed kom til at svæve fuldstændigt i luften. Schutzverlag ejede anparterne, men kunne ikke disponere over dem. Wacker ejede ingenting, men besad dispositionsretten, så længe han havde Flensborg-gruppen i ryggen. Retten afviste også at anvise anden vej ud af denne situation end at opfordre parterne til selv at søge at blive enige.²⁸ Hermed var situationen låst fast, og gentagne forsøg på at finde en for alle parter tilfredsstillende løsning faldt negativt ud. Uanset at Wacker var blevet opsagt af Schutzverlag, blev han siddende som forlagsleder og tilsynsrådsformand. Først med den nazistiske magtovertagelse kom der påny bevægelse i tingene. Med nazisternes overtagelse af regeringsmagten i såvel Riget som Preussen var det nu »deres« aktiemajoritet, der hang i luften. Dette kunne man naturligvis ikke tolerere og skred til handling.

Ensretningen

Beklageligvis har det ikke været muligt at konstatere, hvem der rejste spørgsmålet om en nazificering af Flensburger Nachrichten – mest sandsynligt forekommer det, at Winkler tog initiativet – eller om der eventuelt var tale om en koordineret indsats over for blade, hvori staten besad en betydelig aktiepost eller majoriteten.²⁹ Fastslås kan, at der – formentlig i april 1933 – var planlagt et møde i det nyoprettede propagandaministerium vedrørende Flensburger Nachrichten mellem Winkler – der hurtigt havde fået sig arrangeret med de ny magthavere – Gauleiter og overpræsident Lohse fra Kiel, statssekretær Funk samt Ernst Schröder og muligvis endnu flere. Dette møde blev imidlertid ikke til noget, da Lohse var forhindret. Winkler modtog senere besked fra Funk om, at mødet var udskudt på ubestemt tid, hvorfor han burde kontakte Lohse med henblik på at arrangere et møde med denne i Kiel.³⁰

Til Lohses orientering sendte Winkler ham en kort redegørelse for Deutscher Schutzverlags rolle i forbindelse med Flensburger Nachrichten, hvori han skildrede udviklingen siden 1921 og samtidig fremlagde et program for, hvorledes den »retmæssige ejer«, dvs. den preussiske stat, kunne bringes i besiddelse af sin ejendom, majoriteten i Flensburger Nachrichten/Deutscher Verlag GmbH. Winkler mente, at følgende indgreb ville være absolut nødvendige: Lohse skulle som repræsentant

for den preussiske stat sørge for, at Schutzverlags anparter blev overdraget af Wacker til en eller flere ny befuldmægtigede »Treuhänder«. Lettest ville det efter Winklers mening glide, hvis man betragtede den omstridte afståelse af disse anparter som ikke-havende-fundetsted. Tilsynsrådet burde endvidere straks indkalde til en ekstraordinær generalforsamling med følgende dagsorden:

- 1) godkendelse af anparternes overførsel,
- 2) ændring af selskabets vedtægter og nyvalg til tilsynsrådet, hvori de ny befuldmægtigede skulle have sæde og en af disse være formand.

Vedtægtsændringerne skulle sikre, at den preussiske regerings besiddelse af majoriteten også kunne omsættes til reel kontrol med selskabet, en kontrol, som skulle varetages af det nyvalgte tilsynsråd. For at realisere denne plan ville det, påpegede Winkler, være nødvendigt at indvirke kraftigt på de herrer Dethleffsen og Christiansen, der dels var befuldmægtigede for Flensborg-gruppen, dels Wackers sikre støtter. Når nyordningen var gennemført, måtte det næste skridt være at foretage en gennemgribende revision af selskabets regnskaber for at kontrollere Wackers virksomhed som forlagsleder, som Winkler og Schutzverlag på grund af omstændighederne ikke havde kunnet følge. Winkler vedlagde samtidig en fortegnelse over anpartshaverne og anparternes størrelse.³¹

Winklers fremstilling, der formodentlig var udarbejdet med henblik på det aflyste møde i Berlin, ses desværre ikke at være blevet kommenteret af Lohse. Men som det vil fremgå af nedenstående, må Lohse og hans overordnede have delt Winklers opfattelse af, hvad der burde gøres. Den 12. maj – kun to dage efter Winklers henvendelse til Lohse – afgik nemlig to skrivelser fra den presussiske ministerpræsident Görings kancelli til Kiel, en til Lohse personligt og en officielt til overpræsidenten. Heraf fremgår, at Lohse mundtligt over for det preussiske statsministerium havde anmodet om fuldmagt til at indsætte en statskommisær ved Flensburger Nachrichten med henblik på at gennemføre præcis, hvad Winkler havde foreslået i sit memorandum af 20. april 1933. På baggrund af denne hurtige handlen er det givet, at ministerpræsidentens kancelli har været underrettet om sagens aspekter i forvejen. Lohse anmodedes om at indskærpe den pågældende kommissær, at denne havde at holde sig til sit kommissorium. Specielt måtte han ikke gribe ind i avisens almindelige drift, før den planlagte revision af regnskaberne var afsluttet, og kun såfremt revisionens resultat viste, at en sådan indgriben var nødvendig. Var dette tilfældet, skulle

juridiske komplikationer i form af klager fra driftsledelsens side undgås. Lohses opgave var at overvåge kommissærens arbejde og at holde Berlin underrettet om udviklingen. Operationen ønskedes i øvrigt afviklet så hurtigt som muligt.³²

Den 15. maj 1933 udnævnte Lohse købmand Herbert Jensen fra Flensborg til statskommissær ved Flensburger Nachrichten på anbefaling af NSDAP's Ortsgruppenleiter i Flensborg, maskiningeniør Adler, og underrettede de kompetente instanser herom. I en skrivelse til ministerpræsidenten anførte Lohse, at det ikke på forhånd var muligt at sige noget om sagens varighed, men at kommissæren var blevet bedt om at indberette løbende om udviklingen.³³ Overpræsidentens meddelelse til Jensen om udnævnelsen rummer intet overraskende. Kommis-soriet og kommentarerne var nøjagtige gentagelser af ministerpræsidentens skrivelse af 12. maj 1933.³⁴

Desværre har det ikke været muligt at få indblik i de overvejelser og diskussioner, som må være gået forud for Jensens udnævnelse; men det er indlysende, at Jensen må være blevet kontaktet og have accepteret at påtage sig opgaven inden udnævnelsen. Han må også have fået nærmere instrukser om, hvorledes han burde forholde sig. Endnu samme dag, som han havde modtaget sin beskikkelse, opsøgte Jensen Albert Wacker for at underrette denne om sin udnævnelse. Wacker skulle være blevet meget overrasket over denne forholdsregel, men havde ellers ikke gjort knuder, således at der ikke var nogen grund til videre indgriben. Risiko for økonomiske besvigelser eller fjernelse af værdier fra selskabet mente Jensen og hans juridiske rådgiver dr. Kurt Elsner ikke bestod. Man havde derfor blot meddelt Wacker og forretningsfører Bethke, at transaktioner, der gik ud over rammerne for den daglige drift, ikke måtte finde sted. Revisionselskabet var gået i gang med regnskaberne den 17. maj; Jensen regnede med, at dette arbejde på grund af firmaets temmelig gammeldags bogføringspraksis ville tage et par uger.

Jensen havde også fundet det rigtigst på baggrund af den udviklede juridiske situation at tage kontakt med Flensborg-gruppens ledende folk for at undersøge, om de skulle være rede til at acceptere Deutscher Schutzverlags overtagelse af Wackers anparter – hvilket jo var nødvendigt i følge vedtægternes § 4 og rigsretskendelsen. På Elsners kontor havde han haft en samtale med C. C. Christiansen den 18. maj, hvorunder Jensen og Elsner havde fremlagt deres krav. Christiansen havde erklæret sig villig til at forhandle om anparternes overførsel, men havde understreget, at hvis der også var tale om at fjerne Wacker fra

Fabrikant Chr. C. Christiansen, en af de flensborgske anpartshavere i Flensburger Nachrichten, der forgæves forsøgte at undgå den statslige overtagelse af bladet. Efter 1945 var han en hovedkraft i det tysk-nationale organisationsarbejde i Sydslesvig. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

virksomheden, ville man ikke være med. Jensen var derfor noget i tvivl om, hvor vidt man ville kunne finde en ordening med de flensborgske anpartshavere, og mente derfor, at man burde vente med at indkalde til generalforsamling til revisionsberetningen forelå. Denne ville sandsynligvis indeholde ting, som kunne gøre det lettere at øve indflydelse på Flensborg-gruppen.³⁵

Lohse tilsluttede sig Jensens vurdering af situationen, måske ikke mindst på baggrund af en skrivelse fra Elsner, hvor denne gennemgik den juridiske situation omkring Flensburger Nachrichten og Deutscher Schutzverlag. Elsner fastslog således, at Wacker og Co. på grund af rigsretskendelsen fra 1928 stod meget stærkt, hvorfor man intet ville opnå ved at indkalde til generalforsamling. Flensborgerne ønskede at bevare deres blad uafhængigt og ville blot afvise regeringens ønsker.³⁶ Også revisionsfirmaet indberettede den 19. maj til overpræsidenten. Efter to dages arbejde havde revisorerne ved kasserevisionen fundet et antal ikke-bogførte bilag på ialt 2.690,90 RM vedrørende forskud til det overordnede personale, som delvist stammede helt tilbage fra 1929.

Herefter ville man så gå igang med en kontrol af tabs- og gevinstkontoen, specielt omkostningskontoen med henblik på udgifter til de ledende personer og en undersøgelse af firmaets finanser helt tilbage til 1924. Dette ville ialt tage mellem 10 og 14 dage.³⁷

Det er altså klart, at indgrebet over for Flensburger Nachrichten havde et videre sigte end blot at sikre den preussiske stat = Deutscher Schutzverlag = Winkler besiddelsen af dispositionsretten over sin ejendom. Wacker skulle ud. Formålet med revisionen var heller ikke blot at orientere den retmæssige – hidtil udelukkede ejer – af majoriteten i selskabet om dets finansielle situation, men lige så meget at finde materiale, der kunne bruges til at tvinge Wacker og Flensborg-gruppen til at falde til føje. Lohse bifaldt som nævnt Jensens fremgangsmåde, hvilket han orienterede såvel denne som Berlin om.³⁸

Den 30. maj skrev Jensen til overpræsidenten, at det nu så ud til, at Flensborg-gruppen ønskede en mindelig ordening. Dette kunne man gå med til, »sofern die Leute unsere Forderung bedingungslos annehmen«. Om et par dage mente han at kunne have mere nyt.³⁹ Den 2. juni kunne han oplyse, at revisionen ville være afsluttet samme dag. Der syntes ikke at kunne påvises nogen form for besvigelser; men revisionsberetningen bød dog på holdepunkter nok for at kunne udøve det nødvendige pres, såfremt en mindelig ordening ikke kunne opnås. Dagen forinden havde han haft et møde med C. C. Christiansen og Hermann G. Dethleffsen, som havde erklæret, at de helt og fuldt stod bag den »nationale regering«. De var rede til at give garantier for, at avisen ville arbejde efter regeringens retningslinier ved at ansætte nazistiske redaktører og ved at stille udbyttet fra Wackers/Deutscher Schutzverlags anparter til rådighed for grænsekampen. Til gengæld forlangte man »særlige garantier for Wacker«. Elsner og Jensen havde taget dette til efterretning, men ikke ladet tvivl bestå om, at de måtte insistere på Wackers fjernelse og de krævede vedtægtsændringer. Jensen havde givet en frist til den 7. juni kl. 9 om morgenen til at gå ind herpå. Imødekom Flensborg-gruppen ikke betingelsesløst disse krav, havde Jensen gjort de herrer klart, at han så ville finde andre veje at gå. For sit eget og Elsners vedkommende ønskede han et møde med Lohse – helst den 9. maj – for at drøfte nærmere detaljer, ikke mindst vedrørende reorganiseringen af tilsynsrådet.⁴⁰

Flensborg-gruppen var dog endnu ikke til sinds at give sig. Nok var man villig til samarbejde og til at acceptere en nazificering af den redaktionelle linie, men ikke til at give fuldstændig afkald på den kontrol med bladet, som man havde sikret sig via selskabets vedtægter

og Wackers støtte. Den 6. juni sendte C. C. Christiansen og H. G. Dethleffsen på bladets vegne et omfattende memorandum til Jensen som svar på dennes ultimatum af 1. juni. De understregede, at juridisk var sagen ganske klar, og at de følgelig havde retten på deres side. Argumentationen i øvrigt er der ingen grund til at gå nærmere ind på her. Interessante var derimod de forslag, som fremsattes for at nå frem til et kompromis.⁴¹

Flensborg-gruppen betragtede Wackers person som afgørende for Flensburger Nachrichtens trivsel. Bladets særlige grænsepolitiske ansvar havde medført, at det ikke var blevet drevet som en almindelig kapitalistisk erhvervsvirksomhed. Den støtte, som bladet i sin tid havde modtaget, og som nu udgjorde Wackers anparter, havde bestået i inflationspenge, hvis værdi reelt kun svarede til fem jernbanevogne med papir. Foretagendets øvrige værdier var skabt »ved flensborgsk arbejde«. Christiansen og Dethleffsen fandt det derfor aldeles urimeligt, at en så ringe investering 10 år senere skulle kunne medføre statens overtagelse af hele virksomheden. Netop for at gardere sig mod indblanding havde vedtægterne fået den særlige form. De kunne ikke tro, at en »national regering« på grundlag af informationer fra regeringen Braun/Severings tidligere tillidsmænd – dvs. Winkler – og uagtet en højesteretskendelse ville forlange, at flensborgerne skulle prisgive, hvad de så længe havde kæmpet for, og fjerne hele grundlaget for bladets arbejde.

Såfremt Jensen på statens vegne ville erkende, at Flensburger Nachrichten ingensomhelst forpligtelse havde til nogen form for indrømmelser, kunne der være grundlag for forhandlinger. Christiansen og Dethleffsen tænkte sig, at der kunne grundlægges en »grænsetysk fond«, der skulle overtage de omstridte anparter. De erkendte, at tidligere tiders politiske betænkeligheder med hensyn til statens hensigter nu var bortfaldet; men ikke desto mindre burde avisens historiske grundlag og dens uafhængige status fastholdes for at undgå et indtryk af, at Flensburger Nachrichten var »et af regeringen afhængigt forvaltningsredskab«. Et sådant indtryk ville skade forholdet til læserne og også den opgave, som man »af dybeste overbevisning« havde påtaget sig efter den 30. januar 1933, nemlig at vinde læserne for den »nationale stat« og den nationalsocialistiske bevægelses tanker. Også i grænsepolitisk henseende mente de, at bladet ville være bedst tjent med at bevare sin uafhængige stilling. Bestyrelsen for den foreslåede grænsetyske fond burde sammensættes ligeligt af repræsentanter udpeget af regeringen og

Flensborg-gruppen, hvilket ville udelukke majorisering. Bladets linie skulle følge regeringen uden forbehold, hvilket kunne demonstreres ved en ændring af tilsynsrådets sammenhæng. Flensborg-gruppen kunne acceptere en vetoret for statens repræsentanter, hvad angik den redaktionelle personalepolitik, mod en tilsvarende vetoret for sig selv, hvad angik de øvrige ansatte. Christiansen og Dethleffsen lagde ikke skjul på, at nøgleproblemet var Wackers person, som de tillagde et utal af dyder.⁴² I en vedlagt resolution fra de ansatte til tilsynsrådet med 62 underskrifter erklærede personalet sin fulde tillid til Wacker. Hvis denne blev fjernet, ville man føle det bestående tillidsforhold mellem ledelse og ansatte truet.⁴³

Skal man uddrage essensen af det 12 maskinskrevne sider lange memorandum, må resultatet blive følgende: Flensborg-gruppen var rede til i redaktionel henseende at lade Flensburger-Nachrichten nazificere og ensrette, hvis blot man kunne bevare den reelle kontrol med virksomheden. Jensens ultimatum var dermed afvist. De givne indrømmelser gjaldt netop ikke de punkter, som var afgørende i Jensens kommissorium. Tydeligt er, at Christiansen og Dethleffsen på dette tidspunkt endnu ikke havde forstået, hvad for folk de havde fået med at gøre. Samme morgen som Jensen modtog Flensborg-gruppens svar – den 7. juni – førte han en telefonsamtale med Oberregierungsrat Romig i overpræsidiat. Desværre har det ikke været muligt at fastslå, hvad der blev talt om, men i hvert fald sendte Jensen samme dag memorandum'et til Lohse, ledsaget af en indtrængende anmodning om, at han og Elsner måtte få lejlighed til en personlig samtale med overpræsidenten.⁴⁴

Desværre indtræder netop på dette tidspunkt en lakune i materialet, hvilket er ekstra beklageligt, som det af det følgende vil fremgå, at en afgørende udvikling i sagen netop fandt sted omkring midten af juni 1933. Det kan således ikke konstateres, om det lykkedes Jensen og Elsner at opnå det ønskede møde med Lohse, omend det er sandsynligt. Dette ville kunne forklare hullerne i materialet og den pludselige udvikling i sagen. Konstateres kan, at Jensen den 9. juni sendte en afskrift af Flensborg-gruppens memorandum til Julius Mundhenke i Berlin, prokurist i Konkordia og »tilfældigvis« også forretningsfører for Cura Revisionsgesellschaft GmbH – det selskab, som foretog revisionen af Flensburger Nachrichten's regnskaber – med anmodning om en stillingtagen. Mundhenke svarede allerede den følgende dag med en skriftlig redegørelse, som i hovedsagen var en fuldstændig afvisning

af memorandumets historiske fremstilling og juridiske argumentation.⁴⁵ Manglen på konkrete forslag gør imidlertid dette dokument mindre interessant i denne sammenhæng.

Derimod fandt der en af de følgende dage – formodentlig den 13. eller 14. – en telefonsamtale sted mellem Lohse og Winkler, hvorunder det aftaltes, at Winkler skulle fremsende et forslag om, hvad der burde gøres i sagen Flensburger Nachrichten. Et sådant forslag afgik fra Berlin til henholdsvis Lohse og Jensen den 15. juni, og i overpræsidentens arkiv findes et sådant udateret og usigneret forslag fra juni 1933, som er godkendt af Lohse.⁴⁶ Der kan næppe være tvivl om, at dette dokument er identisk med Winklers forslag og med en instruktion fra Lohse til Jensen, som kommissæren den 26. juni bekræftede at have modtaget.⁴⁷

Hovedpunkterne i denne var følgende: Wacker skulle afstå sine anparter, nedlægge sit tilsynsrådsmandat, straks indstille sin virksomhed i selskabet og aflevere alle akter, bøger o.lign., som han måtte være i besiddelse af. Dernæst ville han blive opsagt pr. 30. september 1933. Skulle Wacker vægre sig eller søge at trække sagen i langdrag, skulle det gøres ham klart, at det ville få konsekvenser for hans person. Derefter skulle forretningsfører Bethke indkalde til ekstraordinær generalforsamling på normal vis. Hovedpunkterne på dagsordenen skulle være: godkendelse med tilbagevirkende kraft af Wackers overdragelse af sine anparter til dr. Elsner, de allerede omtalte vedtægtsændringer og opløsning af og nyvalg til tilsynsrådet.

Den vigtigste planlagte vedtægtsændring var naturligvis fjernelsen af bestemmelsen om Flensborg-gruppens vetoret ved afhændelse eller overdragelse af anparter. Fremover skulle sådanne transaktioner kunne finde sted, blot flertallet på en generalforsamling accepterede det. Dette betød i realiteten vetorettens overgang fra Flensborg-gruppen til Deutscher Schutzverlag, dvs. staten. Det ny tilsynsråd skulle bestå af seks personer, hvoraf fire skulle være medlemmer af NSDAP og to repræsentanter for Flensborg-gruppen. Eventuelt skulle et syvende mandat forbeholdes den forhenværende ejer, Ernst Maass, som havde ret til et sådant. Formand skulle dr. Elsner være. Samtidig med indkaldelsen til generalforsamlingen skulle Christiansen og Dethleffsen have besked om at afgive en forpligtende erklæring om, at de på Flensborg-gruppens vegne ville stemme for de planlagte forholdsregler. Skulle de herrer imidlertid mod forventning gøre knuder, ville man meddele dem, at visse punkter i revisionsberetningen i så fald ville blive draget frem på generalforsamlingen, hvorefter de ansvarlige medlem-

mer af tilsynsrådet ville blive draget til ansvar hensynsløst i enhver henseende.⁴⁸

Jensen gik straks i gang med at udføre sin instruks, og den 26. juni kunne han underrette overpræsidenten om, at der nu var sket et afgørende gennembrud. Den 21. juni havde han opsøgt Wacker og forlangt dennes anparter udleveret og officielt afstået til dr. Elsner.⁴⁹ Wacker havde svaret, at han allerede havde afstået anparterne til Winkler. Jensen havde dernæst sat sig i forbindelse med Berlin og bedt om at få papirerne overført på dr. Elsners navn, hvilket senere skulle godkendes på generalforsamlingen. På kravet om nedlæggelse af tilsynsrådsmandatet havde Wacker svaret, at han officielt ville meddele tilsynsrådet, at han på grund af indsættelsen af en statskommisær var forhindret i at udøve sit mandat. Jensen mente ifølge loven at have beføjelse til at afsætte Wacker uden videre. Opsigelsen var forkyndt, og Wackers virksomhed i firmaet ophørt. Alle bøger, akter osv. var afleveret på behørig vis. Indbydelserne til generalforsamlingen, som skulle finde sted den 11. juli kl. 17 på Bahnhofshotel Flensburg, var udsendt korrekt, ligesom Jensen havde taget kontakt med enkelte anpartshavere, som han vidste, var utilfredse med den måde, hvorpå bladet hidtil var blevet kørt. Han havde derved opdaget, at Christiansen og Dethleffsen forsøgte at opnå fuldmagt til at repræsentere alle Flensborg-gruppens medlemmer på generalforsamlingen – hvilket i parantes bemærket altid havde været sædvane. Var dette lykkedes, ville man have været tvunget til at forhandle med disse herrer alene.⁵⁰

Jensen havde straks udsendt en skrivelse til alle medlemmer af Flensborg-gruppen, hvori han betegnede denne fremgangsmåde som stridende groft mod regeringens ønsker, eftersom formålet kun kunne være at få de øvrige anpartshavere til at stemme imod de af regeringen ønskede vedtagelser. Christiansen og Dethleffsen havde på et møde med Jensen og Elsner den 26. juni erklæret sig bestyrtet over Jensens skrivelse og benægtet, at deres handlemåde kunne betragtes som sabotage mod Jensens planer. Hensigten havde kun været – de var jo i forvejen befuldmægtigede for Flensborg-gruppen – at opnå en tillægsfuldmagt, ved hvilket Flensborg-gruppens fuldmagt blev overdraget til en notar. Jensen bemærkede, at resultatet altså ville være blevet, at »vi havde måttet holde vor generalforsamling alene med notaren«. Han havde gjort Christiansen og Dethleffsen klart, at dette ville være uacceptabelt, og ventede derfor, at generalforsamlingen ville finde sted »på den af os forudsete måde«. Christiansen og Dethleffsen havde ganske vist erklæret, at de agtede sig til Berlin for at klage en gang til,

og bedt om Jensens tilladelse hertil. Denne havde svaret, at de kunne rejse, hvorhen de ville, men at det intet ville ændre. Endvidere ville de gerne have en ny samtale med Jensen, når de kom tilbage, hvilket han gerne tilstod dem, da han antog, at rejsens resultat ville overbevise dem om det forgæves i deres anstrengelser. Til slut kunne Jensen meddele, at den af Lohse udpegede ny grænsepolitiske redaktør ved Flensburger Nachrichten, Ernst Grunow, var ankommet fra København, således at han kunne være indarbejdet, når udskiftningen af redaktionen fandt sted.⁵¹

Denne indberetning er interessant af flere grunde. Det er klart, at der var sket et gennembrud for kommissæraktionen. Det vigtigste mål, at opnå kontrol over Wackers anparter, var nået, ligesom det så ud til, at generalforsamlingen ville få det af regeringen ønskede forløb. Spørgsmålet hvorfor kan desværre ikke besvares med sikkerhed. Det kunne se ud til, at Jensens ubestemte, men tydelige trusler havde gjort deres virkning; men dette forklarer næppe Wackers kapitulation, som må ses på baggrund af års sej kamp. Afgørende var Flensborggruppens holdning. Nægtede denne at godkende Wackers overdragelse af anparterne, ville kommissæren være lige vidt. Der må altså være foregået noget, som har fået det til at gå op for Wacker og Co., at deres stærke juridiske stilling under de gældende forhold faktisk var af mindre betydning. Selv om Christiansens og Dethleffsens rejseplaner kunne tyde på, at de endnu ikke helt havde opgivet håbet om at undgå statens overtagelse af virksomheden, var det dog tydeligt, at det ikke var formaljuridiske, men politiske argumenter, de agtede at fremføre i Berlin. Det ser desuden ud til, at de endelig havde opgivet at redde Wackers position.

Wacker selv havde nok bøjet sig for det uafvendelige, men var ikke indstillet på helt uden sværdslag at lade sig skubbe ud i mørket. Efter deres samtale den 21. juni havde Herbert Jensen den 23. sendt ham en skrivelse, som refererede deres diskussions forløb, og som Jensen ønskede en godkendelse af i form af en kvitteringsskrivelse.⁵² Wacker svarede den 26. juni, at han jo – som også nævnt af Jensen i indberetningen til Lohse – efter at have udstedt sin fuldmagt til Winkler ikke mere disponerede over de omstridte anparter. En egentlig afståelse, som nu kunne foretages af Winkler på hans vegne, skulle imidlertid først godkendes af generalforsamlingen. Wacker kan altså have håbet, at generalforsamlingen ville nægte sin godkendelse. Han benægtede, at Jensen skulle have forlangt, at han skulle nedlægge sit tilsynsrådsmandat, men tilføjede, at han – da han i praksis var afskåret fra at udøve sin

funktion – havde bedt Christiansen og Dethleffsen om at vikariere for ham. Selskabsretligt var han nemlig ikke berettiget til at nedlægge mandatet i utide, men skulle sørge for en stedfortræder indtil generalforsamlingen havde valgt en afløser. Sluttelig var han ikke ganske overbevist om, at Jensen i sin egenskab af kommissær juridisk havde beføjelse til at fungere som »forretningsførende tilsynsråd« og til at opsiges hans kontrakt. I hvert fald ville han forbeholde sig sine kontraktmæssige rettigheder.⁵³

Den 24. juni var indbydelserne til generalforsamlingen blevet udsendt ledsaget af den ovenfor nævnte skrivelse fra Jensen til Flensborggruppens medlemmer, i hvilken han indstændigt opfordrede alle til at møde personligt op.⁵⁴ Sidst i juni indløb samtidig en række forespørgsler fra de overordnede instanser i Berlin om, hvorledes statskommissærens virksomhed udviklede sig.⁵⁵ Overpræsidiets svar findes ikke blandt akterne, men kan kun have været optimistisk. Generalforsamlingen den 11. juni fik da også ganske det af regeringen ønskede forløb. Forsvundet fra Flensburger Nachrichten var herefter foruden Wacker også forretningsfører Bethke og den politiske redaktør Fritz Kammers. Ny tilsynsrådsformand blev dr. Elsner, mens Jensen blev forretningsfører og forlagsleder. Såvel den ny chefredaktør, dr. Fröbe, som den grænsepolitiske redaktør, Grunow, var gode nazister.⁵⁶

Den 15. juli underrettede Jensen officielt overpræsidiets om, at hans mission var afsluttet.⁵⁷ I en samme dag afsendt underhåndsskrivelse til Lohse skitserede han sine planer for avisens fremtid. Nyordningen skulle føres konsekvent igennem. Den 20. juli skulle læserne og befolkningen opfordres til aktivt medarbejde på den ny avis, og Jensen ønskede, at Lohse skulle sende bladet en kort skrivelse, som kunne åbne Flensburger Nachrichten »den neuen Weg« og give det passerende Gauleiter'ens officielle anerkendelse. Jensen ville desuden bede landråd i Flensborg landkreds, dr. Sievers, kredsleder Claus Hans og bykredsledelsen i Flensborg om et par ord til offentliggørelse, såfremt Lohse var indforstået hermed. I stedet for de hidtidige undertitler Flensburger Zeitung og Flensburger Tageblatt, ville der i bladhovedet fremover stå Flensburger N. S. Zeitung, hvilket han også håbede, at Lohse ville bifalde.⁵⁸

Det ville Lohse imidlertid ikke. I sit svar understregede han, at det passerede ikke betød, at Flensburger Nachrichten nu var et partiorgan. Der var tale om et privat foretagende, hvor staten tilfældigvis var indehaver af en dominerende stilling, hvilket var en helt anden sag. Desuden havde bladet en vis udbredelse i udlandet – Lohse tænkte her

sikkert på Danmark og måske de øvrige nordiske lande – hvor man ville hæfte sig ved ændringer, hvilket ikke var ønskeligt.⁵⁹ Jensen måtte altså affinde sig med en mere diskret magtovertagelse, end han egentlig havde tænkt sig. I overensstemmelse hermed omtaltes ændringerne end ikke i bladet, og den ny redaktion præsenteredes ikke; et blik på Flensburger Nachrichten den 22. juli 1933 viser dog en mere udpræget nazistisk holdning end hidtil. En artikel af den ny chefredaktør Fröbe afsluttedes således med konklusionen »Hitler har altid ret«, ligesom parolen nu klart var opdragelse til en god national-socialistisk holdning. Dette var da også tydeligt nok for den danske presse, som registrerede ændringerne. Flensburger Nachrichten bagatelliserede dette den 25. juli under henvisning til, at i Tyskland var situationen nu den: »Vi er alle nazis«. ⁶⁰ Den 25. underrettede Lohse tillige Berlin om, at sagen nu var i orden og aktionen gennemført med held. ⁶¹ Nazisterne havde nået deres mål. Endnu en hidtil uafhængig – omend ikke særlig modig – avis var blevet bragt under kontrol, og Max Winkler kunne kun være tilfreds. En irriterende parantes i hans avisimperium var blevet bragt til afslutning.

Konklusion

Selv om det ikke har været muligt at dokumentere, hvem der tog initiativet til at genoptage striden om Deutscher Schutzverlags anparter i Flensburger Nachrichten i foråret 1933 – hvorved ensrettingsprocessen indledtes – taler særdeles meget for, at det var Winkler, som åbenbart ikke havde svært ved at overbevise de ny magthavere om, at også de havde en interesse i at få denne sag bragt i orden. Den praktiske gennemførelse af overtagelsen af kontrollen med bladet overlod han derimod til myndighederne, den preussiske stat, som i overensstemmelse med propagandaministeriet via statens repræsentant i Slesvig-Holsten, overpræsident og Gauleiter Lohse, tog sig af projektets konkrete forløb. Den fremgangsmåde, som fulgtes, var imidlertid den af Winkler foreslåede, og det var ligeledes Winkler, der leverede den ammunition, som statens kommissær, Herbert Jensen, anvendte i sine forhandlinger med Wacker og Flensborg-gruppens ledere. Formålet med kommissærens funktion var overførsel af Wackers anparter til Deutscher Schutzverlags faktiske kontrol og afholdelse af en ekstraordinær generalforsamling i Flensburger Nachrichten/Deutscher Verlag GmbH med henblik på at få godkendt denne overdragelse, ændret vedtægterne og udskiftet tilsynsrådet. Altså hvad Winkler havde

tilstræbt, siden striden brød ud, og det mål, han havde formuleret i sit memorandum af 20. april 1933, og som indgik ordret i Jensens kommissorium.

Da myndighederne var sig bevidst, at Wackers og Flensborg-gruppens stilling med rigsretsdommen i ryggen juridisk var praktisk talt urørlig, måtte der følgelig andre midler til. Eftersom det hurtigt viste sig, at indsættelsen af kommissæren ikke i sig selv bibragte modparten den fornødne forhandlingsvilje, måtte Jensen satse på revisionsrapporten, som han kunne håbe ville indeholde ting, som kunne bruges mod bladets hidtidige ledelse. Dette synes dog kun i begrænset omfang at have holdt stik. I forhandlingerne viste Wackers person sig hurtigt at blive hovedstridspunktet. Flensborg-gruppen følte sig nok tvunget til at forhandle om overdragelse af anparterne; men Wacker ville man ikke lade i stikken. Selv om Wackers fjernelse ikke var direkte nævnt i Jensens kommissorium, var det åbenbart et sine gua non for myndighederne, vel ansporet af Winkler, der nu så sin chance for at gøre gengæld for de forsmædelser, som Wacker havde udsat ham for. Såvel Winkler som Jensen opfattede tydeligvis Wacker som ophavsmanden til alle vanskelighederne. Derfor ingen halve løsninger. Flensborg-gruppens kompromisvilje på alle øvrige punkter formildede ikke kommissæren. Problemet var netop ikke nazificering af avisens indhold – det var allerede mere eller mindre en kendsgerning – men den reelle kontrol med virksomheden.

Klart er det, at situationen i begyndelsen af juni 1933 var gået i hårdknude. Jensen indhentede derfor hos sine politiske bagmænd mandat til at skærpe holdningen over for modparten. For første gang blev trusler om »konsekvenser« for Wackers person, og om at drage tilsynsrådet til ansvar for visse punkter i revisionsberetningen fremsat. Wacker havde tydeligvis erkendt, at slaget var tabt, og havde afleveret sine anparter. C. C. Christiansen og Hermann G. Dethleffsen havde derimod endnu ikke opgivet at opnå i hvert faldt visse indrømmelser fra myndighederne. Vel havde Wacker afleveret anparterne, men formelt skulle dette godkendes af Flensborg-gruppen, og denne godkendelse håbede de at kunne sælge mod indrømmelser på andre punkter. Jensens trusler og ubøjelighed havde imidlertid den ønskede effekt, og den sluttelig til den 11. juli 1933 fastsatte generalforsamling forløb da også efter myndighedernes ønske. Flensburger Nachrichten var herefter i fast statslig hånd, ledet af loyale nazister såvel forretningsmæssigt som redaktionelt, og Flensborg-gruppen var – omend stadig repræsenteret i tilsynsrådet – reelt sat ud af spillet.

Karakteristisk for den anvendte fremgangsmåde var indgrebets pseudo-legale karakter, som stod i åbenlys modsætning til den behandling, som blev oppositionelle blade til del. Vel benyttede man sig af »overtalelse« og trusler; men formaliteterne blev overholdt og de nødvendige underskrifter fremskaffet. Flensborg-gruppen måtte således – uden tvivl tænderskærende – anerkende overdragelsen af Wackers anparter, ændringen af vedtægterne og tilsynsrådets udskiftning; men til indgreb i deres økonomiske rettigheder eller mod deres personer kom det ikke. Kontrollen med bladet havde de mistet, og netop det, som flensborgerne havde frygtet, og som i begyndelsen af 1920'erne havde fået dem til at indsætte den omstridte paragraf i vedtægterne (der i den af bladet eftertragede nationale stat viste sig uden betydning), var hermed sket. Winklers anparter, som det var lykkedes at neutralisere i næsten 10 år, havde været en trojansk hest.

Efterskrift

Den effektive kontrol med både forlag og avis var dog på længere sigt ikke nok for myndighederne. I 1936 købte Winkler på »Zeitungsbedarf GmbH«'s vegne familien Maass anparter af dr. Eckener, hvorefter han besad 75% af stamkapitalen. Da det ikke lykkedes at nå til enighed med Flensborg-gruppen – stadig ledet af Christiansen og Dethleffsen, idet enkelte medlemmer dog var udtrådt – om opløsning af dennes administrationsfællesskab for anparterne, overdrog Winkler i februar 1937 med tilbagevirkende kraft fra 1. januar 1937 i kraft af sin majoritet selskabet Flensburger Nachrichten til et datterselskab af Zeitungsbedarf GmbH, Nordmarkverlag GmbH, som af samme grund blev forlagt til Flensborg. Hermed gled Flensborg-gruppen automatisk ud. Avisen tilhørte derefter staten 100%. I 1939 solgtes bladet for 700.000 M til Vera Verlagsanstalt GmbH (tidl. Hugenberg, grundlagt i november 1917 for at øve indflydelse på provinspressen og senere overtaget af nazisterne.)⁶² Dette var en ren teknisk foranstaltning, som intet ændrede ved bladets status som statsejet.⁶³

Med den tyske kapitulation i maj 1945 var Flensburger Nachrichtens æra foreløbig ude. Sidste nummer udkom den 9. maj. En kort tid levede navnet videre som titel på den britiske besættelsesmagts meddelelsesblad Flensburger Nachrichten-Blatt. I 1946 begyndte briterne imidlertid at udstede presselicenser, og blandt de genopståede blade var da også Flensburger Nachrichten, der fra 6. april 1946 udkom under navnet Flensburger Tageblatt. I 1953 indtrådte Flensborg-gruppen

påny i Flensburger Zeitungsverlag GmbH, som samtidig erhvervede Flensburger Nachrichten/Grenzverlag GmbH's anparter. Bladets holdning betegnedes af dets modstandere som tværpolitisk CDU, og dets linie lå i klar forlængelse af linien fra Weimar-tiden. Flensburger Tageblatt er nu som før Sydslesvigs største avis og har forlængst opslugt eller udkonkurreret hovedparten af den øvrige tyske presse i landsdelen.

KILDER OG LITTERATUR

<i>Forkortet</i>	<i>Utrykt materiale</i>
AWA	Albert Wackers arkiv, Stadtarchiv Flensburg XII, Nr. 1729, Bd. 9–14.
DOP	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Akten des Oberpräsidiums, Abt. 301, Nr. 5825.
DCB	Document Center Berlin, Personalakten Elsner, Grunow, Winkler, Mundhenke m.fl.
	<i>Trykt materiale</i>
FlAvis 1869–1969	Flensburg Avis, 1869 1. oktober 1969, Flensburg 1969.
FLBysHist	Flensburg bys Historie, bd. II, 1955.
Flensburg	Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, Flensburg 1966.
Koszyk	Kurt Koszyk: Deutsche Presse 1914–45, Berlin 1972.
Krekeler	Norbert Krekeler; Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik, dva, Stuttgart 1973.
Rosengreen	(Utrykt manuskript: Den politiske udvikling i Slesvig-Holsten 1925–1935 med særligt henblik på nazismens fremvækst.) Bjørn Rosengreen.
Wermuth	Helga Wermuth: Dr. H. C. Max Winkler – Ein Gehilfe staatlicher Pressepolitik in der Weimarer Republik. Phil. Diss., München 1975.
Winkler	Max Winkler: Wirtschaftliche Betreuung Deutscher Minderheiten. (Maskinskrevet manus, Bundesarchiv, Nachlass Dietrich, Nr. 210.)
	<i>Aviser m.m.</i>
FlAvis	Flensburg Avis.
FIN	Flensburger Nachrichten.

NOTER

1. A. Hitler: Mein Kampf, 886–890. Auflage, München 1943, s. 262ff.
2. Koszyk, s. 354ff.
3. Rosengreen, Manus, s. 211.
4. Grænsevagten 1933, s. 288.
5. FlBysHilst II, s. 300; FlAvis 1869–1969, s. 12, 15, 117ff.

6. Hele dette spørgsmål om omstruktureringen af den tyske grænsepresse i Sydslesvig med særligt henblik på fusionsforhandlinger og offentlige myndigheders rolle i den forbindelse vil blive gjort til genstand for en særskilt undersøgelse.
7. AWA, bd. 9, Schröder til Wacker, 5.7., 10.7. og 14.7.1922.
8. AWA, bd. 9, Wacker til Rathenau/PrMdI, 14.9.1922, og DOP, Mundhenke, Stellungnahme ..., 9.3.1933; Wermuth s. 106.
9. Krekeler s. 13–24; Wermuth s. 264ff; Koszyk s. 273.
10. Jvf. FIN 24.10.1922 og Grenzpost 24.10.1922, lederne.
11. AWA, bd. 9, 31.10.22, Deutscher Verlag til Wacker.
12. FlbysHist s. 306–07; vedr. papirleverancer findes omfattende materiale i AWA bd. 9.
13. AWA, bd. 14, Wacker, Erklärung, 23.5.1924 + bilag: Notariatsregister Nr. 450/23, Gesellschaftervertrag Deutscher Schutzverlag; Treuhanderklæring mellem Schutzverlag og Wacker; Treuhandvertrag mellem Konkordia og Schutzverlag. Afskrifter.
14. F.eks. AWA, bd. 14, Wacker, udat. notits fra 1923 vedr. økonomisk støtte.
15. Kunstig regningsenhed skabt p.g.a. inflationen, 1 GM = 10/42 US Dollar.
16. AWA, bd. 14, Afskrift, Notariatsregister Nr. 266/24.
17. AWA, bd. 14, Kaufvertrag, 10.5.1924.
18. Jvf. note 16.
19. AWA, bd. 10, Winkler til Eckener, 8.5.25, og Eckener til Winkler, 22.5.25.
20. AWA, bd. 10, Niederschrift ..., 5.12.1928.
21. DOP, FIN/C. C. Christiansen og H. G. Dethleffsen til Jensen, 6.6.1933.
22. Treuhanderklæring, jvf. note 13.
23. DOP, Mundhenke, Stellungnahme ..., 9.6.1933, og Winkler, Kurze Darstellung, 20.4.1933.
24. AWA, bd. 10, Wacker, Erklärung ..., 18.1.1928.
25. Jvf. note 20.
26. AWA, bd. 10, Justizrat Löhmann til Wacker, 9.1.1929 + bilag: afskrift af dommen; Löhmann m.fl. til Wacker, 14.1.1929 + bilag: Eckener til Löhmann, 11.1.1929.
27. AWA, bd. 10, 3.7.1929, FIN/Wacker til Fa. L. P. H. Maass.
28. Jvf. DOP, Winkler, Kurze Darstellung ..., 20.4.1933, og uddrag af rigsretsdom, bilag til FIN til Jensen, 6.6.1933.
29. Dette vil kræve en nærmere undersøgelse, idet Wermuth slutter i 1933, og Koszyk ikke går specielt ind på den udlands- og grænsetyske presses skæbne efter 1933.
30. DOP, Winkler til Lohse, 10.5.1933.
31. Bilag til ovenstående.
32. DOP, Der preussische Ministerpräsident til Lohse, 12.5.1933.
33. DOP, koncepter, DOP til DPM, DOP til Polizeipräsident Flbg. og DOP til Regierungspräsident/Schleswig, Verfügung af 15.5.1933.
34. DOP, DOP til Jensen, 15.5.1933.
35. DOP, Jensen til DOP, 19.5.1933.
36. DOP, Elsner til DOP, 19.5.1933.
37. DOP, Cura Revision, Zwischenbericht, 19.5.1933.
38. DOP, koncepter, DOP til Jensen, DOP til Ministerpräsident, etc., 24.5.33.
39. DOP, Jensen til DOP, 30.5.1933.
40. DOP, Jensen til DOP, 2.6.1933.
41. DOP, FIN til Jensen + bilag: Eingabe ..., udat.
42. Samme.
43. Samme, bilag, Eingabe

44. DOP, Jensen til DOP, 7.6.1933.
45. DOP, Mundhenke til Jensen, 10.6.1933 + bilag: Stellungnahme ...
46. DOP, »Reihenfolge der bei den FIN zu treffenden Massnahmen«, godkendt af Lohse 7.6.1933.
47. DOP, Jensen til DOP, 26.6.1933.
48. Samme.
49. Datoen fremgår af DOP, Wacker til H. Jensen, 26.6.1933.
50. DOP, Jensen til DOP, 26.6.1933.
51. Samme.
52. DOP, Jensen til Wacker, 23.6.1933.
53. DOP, Wacker til Jensen, 26.6.1933.
54. DOP, Bethke/FIN til alle anpartshavere, 24.6.1933, og Jensen til Flensborggruppens medlemmer, 24.6.1933.
55. DOP, PrMdI til DOP, 23.6.1933; Ministerpræsident til DOP, 27.6.1933; PrMdI til DOP, 30.6.1933.
56. Jvf. DOP, Jensen/FIN til DOP, 1.8.1933.
57. DOP, Jensen til DOP, 15.7.1933.
58. DOP, Jensen til Lohse, 15.7.1933.
59. DOP, Lohse til Jensen, 17.7.1933.
60. FIN 25.7.1933, artiklen »Neuer Geist« af Fröbe.
61. DOP, DOP til Ministerpræsident, 25.7.1933; DOP til PrMdFin, 25.7.1933, DOP til Rigspresseschefen, 25.7.1933.
62. Jvf. Koszyk s. 184 og 392ff.
63. Wermuth s. 123–24, note 2.

Hvordan fandt brygger Jacobsen frem til A. D. Jørgensen?

Af *Lorenz Rerup*

I en meget kyndig og veloplagt afhandling i Sønderjyske Årbøger 1982 (s. 163–193) har dr.phil. Harald Jørgensen behandlet tilblivelsen af sin farfar, A. D. Jørgensens berømte værk *Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie*, som just da var udkommet for 100 år siden. Som bekendt blev 10.000 eksemplarer af værket dengang uddelt gratis i Nordslesvig, takket være et betydeligt tilskud fra brygger J. C. Jacobsen, Carlsberg, og dr. Jørgensen rejser i sin redegørelse for denne gave og dens baggrund det spørgsmål (s. 182), hvorledes brygger Jacobsen fandt frem til A. D. Jørgensen? Spørgsmålet besvares med forskellige muligheder, bl.a. peges på tømrermester H. H. Kayser og på dr. Mathias Steenstrup, der var sekretær i Udvalget for Folkeoplysningens Fremme, som kom til at stå for udgivelsen af *Fortællingerne*. Dette svarer stort set til den formodning, som Troels G. Jørgensen fremsatte i bogen *A. D. Jørgensen og 1864* (1964, s. 194) med henvisning til dels udgaven af faderens breve (1939, nr. 84), dels A. D. Jørgensens dagbog (i *Danske Magazin*, 7. række, 5. bd., 1949, s. 42).

Spørgsmålet kan imidlertid besvares helt klart. I min bog om A. D. Jørgensen (1965, s. 71) henviser jeg til den kendte nationalliberale politiker A. F. Krieger som mellemmand. Den unge A. D. Jørgensen havde gennem mange år nær personlig og faglig kontakt med Krieger, som 1880 var blandt dem »som gjorde brygger Jacobsen opmærksom på ham som den rette mand til at skrive en folkelig Danmarkshistorie for Nordslesvig«. Min bog er desværre ikke annoteret, men bygger på dette sted på en bemærkning hos den grundlærde historiograf Ellen Jørgensen, der i værket *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede* (1943, s. 207) henviser til personalhistorikeren Helga Stemann, f. Meldahl og hendes hovedværk »F. Meldahl og hans Venner«, bd. I–VI, 1926–32, (jvf. Ingrid Nielsen i *Sdrj. Månedsskrift* 1983 s. 80–85). Meldahl var en af datidens store danske arkitekter og arbejdede bl.a. sammen med J. C. Jacobsen om genopbygningen af Frederiksborg slot efter branden i 1859. Bryggeren gav meget væsentlige bidrag til restaureringen af slottet på betingelse af, at det blev

omdannet til et nationalhistorisk museum. Meldahl og Krieger var venner.

Helga Stemann beretter (bd. V, 1931, s. 118 f.), at Jacobsen og Meldahl ofte talte om betydningen af, at folket gennem skrift, tale og billedlig fremstilling vakttes til interesse for landets historie, og at Jacobsen så det som en særlig national opgave at få udgivet en let læselig, kort fremstilling af den danske historie, som for en billig pris kunne gøres tilgængelig for hele den store befolkning. Denne tanke førte til, at Jacobsen spurgte Meldahl, hvem der mon var i stand til at skrive en sådan historie og også havde tid og lyst. Meldahl nævnte da straks A. D. Jørgensen, som på den tid var fuldmægtig i kongerigets arkiv og sekretær ved indenrigsministeriets kommission ang. en række offentlige bygninger, en kommission, Krieger var formand for, og Meldahl var medlem af (jf. også A. D. Jørgensens bibliografi i hans Historiske Afhandlinger, bd. IV, 1899, under året 1883). Jacobsen svarede, at han selv havde tænkt på Jørgensen, og at det fra flere sider var blevet sagt, at Jørgensens varme patriotiske følelse ville give sikkerhed for, »at det, jeg vil opnaa, det skeer, ifald han nu blot vil overtage Arbejdet.«

Nu er historikerne i reglen ikke trygge ved beretninger, der ligefrem indeholder replikskifter i direkte tale. Men Helga Stemann aftrykker også et brev, og det afgør sagen. Den i brevet nævnte captain Jacobsen er bryggeren, som var kaptajn i borgervæbningen. Brevet er dateret den 27. april 1881:

Kjære Etatsraad Meldahl!

Hvis De har Leilighed dertil, saa see at faa Captain Jacobsen til at henvende sig til Jørgensen jo før jo heller. Han er den Eneste mulige, og Tidspunktet er for Øieblikket heldigt, tilfældigvis ved jeg nemlig, at han endnu ikke har taget fat paa noget bestemt nyt Arbeide, men dette kunde let ske, hvis der ikke snart tales til ham om Sagen. Han er meget beskeden, saa det var Synd, hvis Jacobsen ikke tilbød ham et rigeligt Honorar.

Deres hengivne

Fr. Krieger

Og på et brev, Krieger sendte Meldahl onsdag, den 3. maj 1881, har modtageren noteret: »Jeg fik det ordnet Fredag Aften med Jacobsen« (Meldahl, bd. V, s. 192, note til s. 119). Heraf fremgår med al mulig tydelighed, at det var A. F. Krieger, der hjalp brygger Jacobsen med at

finde frem til A. D. Jørgensen, og at han brugte F. Meldahl, der også kendte den unge historiker, og som må have talt med Krieger om sagen, som talerør. Og ikke kun den unge sønderjyde, også den gamle nationalliberale politiker var en beskeden mand. Han har næppe ønsket, at Jørgensen af den grund skulle komme til at stå i taknemmelighedsgæld til ham. Jørgensen fik derfor heller aldrig at vide, hvem der gav Jacobsen denne gode ide.

Anmeldelser

Hans Neumann: Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands amt 1, Haderslev 1982. 158 s., Deutsche Zusammenfassung, 37 figurer og 13 plancher.

Med Hans Neumanns store værk om Olgerdiget er det sønderjyske Museumsråds nye skriferække indledt på fornem vis. Arbejdet tager udgangspunkt i undersøgelserne af Olgerdiget – en grænsespærring anlagt engang i begyndelsen af yngre romertid (ca. 150 e.Kr.f.) på grænsen mellem to kendte arkæologiske kulturområder. Historisk opfattes dette som grænsen mellem anglernes og jydernes stammeområder, og Neumann forsøger herefter at tage stilling til de arkæologiske kulturområders eventuelle politiske og stammemæssige betydning.

Olgerdiget nævnes første gang i Pontoppidans Danske Atlas fra 1768. Siden har en række forskere beskæftiget sig med anlægget, og Neumann giver indledningsvis et overblik over denne forskningshistorie. Herefter fremlægges resultaterne af de systematiske udgravninger, som Nationalmuseet ved Vilh. la Cour og Haderslev Museum gennemførte i årene 1963–72. Forinden havde Hugo Matthiassen og Vilh. la Cour foretaget mindre udgravninger i henholdsvis 1928 og 1957.

Udgravningerne skabte sikkerhed for, at anlægget fra Ligård og ned til Bjerndrup Mølleå i luftlinie en strækning på 12 km – er samme bygningsværk med samme konstruktion og sikkert i sin begyndelse udført i ét træk. Dets funktion har været at være vejspærrende i dette af vandløb, engdrag og moser fyldte terræn.

Olgerdiget forløber på det nærmeste syd-nord, og af Neumanns omhyggelige gennemgang af udgravningsresultaterne fremgår, at det hovedsagelig har været bygget således op: Vestligst fandtes 3 palisaderækker bygget af svære egestolper. To af palisaderne har et regelmæssigt forløb i forhold til hinanden og menes at have fungeret samtidigt. Disse palisader består af dobbeltrækker af stolper. Den tredje palisade – længst mod vest – er yngre, og synes at være afløseren for de to andre. I mange tilfælde kunne det konstateres, at palisaderne var repareret ved udskiftning af stolper.

Øst for palisaderækkerne – i varierende afstand – har været en fladbundet grav, som har været indtil 1,9 m dyb, 4,7 m bred foroven og 2,0 m bred forneden. Profilsnittene viser, at graven i flere tilfælde er blevet vedligeholdt, idet den er uddybet igen efter tilsandning. I

forbindelse med graven har været en vold, som det dog kun sporadisk har været muligt at påvise.

Det er et imponerende anlæg, Neumann her har fremlagt. I luftlinie måler det som nævnt ca. 12 km, og deraf dækker palisaderne 7,5 km, hvilket har krævet ca. 90.000 egetræer. Graven, der fulgte palisaderne, fandtes kun på de højere liggende strækninger og har været godt 2 km lang. Dette har krævet flytning af ca. 15.000 m³ jord.

Neumann beskæftiger sig herefter med baggrunden for Olgerdiget og understreger – med baggrund i de terrænmæssige forhold – at det må være anlagt af den sydøstfor boende befolkning og være rettet mod nordvest. Forfatteren går imod den tanke, at Olgerdiget primært er et forsvarsanlæg, da det ikke har været muligt at forsvare så langstrakt et system. Olgerdiget sammenlignes med romernes limes mod germanerne mellem Rhinen og Donau, som netop var bygget på denne måde, med vold og grav og palisade og med palisaden yderst mod germanerne.

Neumann påpeger, at Olgerdiget må have været en vejspærring, hvis væsentligste sigte har været den normale fredelige færdsel, som skulle ledes hen til nogle få kontrollable overgange. I den forbindelse belyses områdets oldtidsveje. Anlægget har således ifølge forfatteren haft en eller anden form for toldfunktion, da det kostbare anlæg ellers ville være utilstrækkelig motiveret.

Ved hjælp af en række C14-dateringer har det været muligt at placere anlæggelsen af Olgerdiget til ca. 150 e.Kr., d.v.s. på grænsen mellem ældre og yngre romersk jernalder. Det fremgår endvidere af udgravningerne, at værket herefter både er holdt vedlige, er forstærket og er ændret – ifølge forfatteren antagelig gennem århundreder.

Forfatteren gennemfører herefter en undersøgelse af det arkæologiske materiale, en undersøgelse, som indeholder en dobbelt sammenligning, dels mellem området nord og syd for Olgerdiget, dels mellem ældre og yngre romersk jernalder. Den keramiske udvikling er ens på begge sider af anlægget i ældre romertid, men fra yngre romertid ligger Olgerdiget på grænsen mellem to områder med forskellige gravformer og en forskellig keramikudvikling på hver side. Det er således vigtigt, at Olgerdiget danner grænse mellem to arkæologiske områder, samt at dette forhold først tager sin begyndelse fra det tidspunkt, hvor Olgerdiget i følge C14-dateringerne er etableret.

Det er anmelderens opfattelse, at Neumanns sammenligninger af det arkæologiske materiale kunne have været mere stringent. Det ville f.eks. have været betydningsfuldt, om forfatteren havde fremlagt hele

fundmaterialet fra romersk jernalder fra en overkommelig bræmme på begge sider af Olgerdiget.

Neumann går herefter igang med de skriftlige kilder med henblik på at identificere de folkestammer, som levede på hver sin side af Olgerdiget. Det er dog ikke muligt at fremkomme med beviselige resultater, men det sandsynliggøres, at bygherren af Olgerdiget er anglerne. Disse boede i området fra Ejderen til Olgerdiget og deres naboer mod nord var jyderne med et område op til Skjern å.

Forfatteren mener, at det der forstås som anglernes stammeområde, først eksisterer fra Olgerdigets tid eller lidt før. Anglerne må på dette tidspunkt have slået sig ned i området, og denne indtrængen i fremmed område har dannet baggrund for Olgerdigets tilblivelse samt for den forskel i keramikudviklingen nord og syd for anlægget, som opstår fra dette tidspunkt. Det er anmelderens synspunkt, at Neumann i denne del af sit værk ikke i tilstrækkelig grad lader den generelle viden om kulturudviklingen ved overgangen fra ældre til yngre romertid indgå i sine overvejelser. De senere års bopladsundersøgelser viser, at der netop på dette tidspunkt sker nogle væsentlige ændringer i landsbyerne, som bliver større og består af større gårdenheder. Ligeledes må fremkomsten af en række vigtige sekundære erhverv, f.eks. jernproduktion i skaktovne, fremhæves. Endvidere synes der at ske en mærkbar ændring i handelsmønsteret med romerne – en handel som bliver langt mere omfattende. Det ville have været nyttigt, om denne arkæologiske viden var indgået i diskussionen om Olgerdigets baggrund.

Som bekendt invaderede jyder og angler, sammen med deres sydlige naboer sakserne, store dele af England i midten af 5. århundrede. Neumann undersøger – hovedsagelig på baggrund af skriftlige kilder – disse stammers forhold i England og deres fortsatte forbindelse til fastlandet. Der gives en gennemgang af den oldengelske litteratur, og Neumann når sluttelig frem til følgende konklusion: »Olgerdiget var en grænse, der delte Sønderjylland. Først rigssamlingen under Jellingekongerne ophævede dette forhold«.

Skildringen af Olgerdiget og de skriftlige kilder, som belyser det, er blevet et stort værk. Bogens største værdi ligger i fremlæggelsen af det omfattende anlæg – et anlæg som i høj grad vil indgå i de fremtidige vurderinger af yngre romersk jernalder. De få kritiske bemærkninger må ikke sløre, at der er tale om et væsentligt værk, hvis publikation man havde undt Hans Neumann at se.

Stig Jensen

Otto Clausen: Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig (1760–1765).

Husumer Druck- und Verlagsgesellschaft. 1981, 894 s., ill., indb.

1700-årenes centraladministration var besat af tanken om at udvikle landets næringsliv. Befolkningsvæksten skulle fremmes, og produktionen i industri og landbrug øges. Man indkaldte »fabrikanter« for at skabe nye manufakturer, og for at opdyrke øde hedestrækninger i Jylland og Slesvig indkaldtes fra 1759/60 de såkaldte »kartoffeltyskere« fra Sydtykland. I Jylland blev næsten 300 familier anbragt på Alheden og Randbøl Hede, og 1761–65 blev anlagt ialt 573 gårde i Slesvig, heraf i Gottorp amt 411 gårde, i Flensborg amt 80 gårde og i Tønder amt 82 gårde. Det samlede areal var 8514 ha. Fra det krigshærgede Sydtykland blev liebhavere lokket af udsigten til understøttelse og en sikker fremtid – men virkeligheden blev en anden: fattige mose- og hedestrækninger, få græsningsmuligheder, elendige hytter, indædt modstand fra de lokale landboere, håndværkere, lærere og præster og uvilje fra lokaladministrationen. Mange kolonister drog bort eller lod sig lokke til andre kolonier – i Rusland! Snart sad indfødte på hovedparten af koloniststederne, som dog endnu efter 200 år er med til at præge landskabet. Udgifterne ved det ambitiøse foretagende gav hurtigt staten hovedbrud – udgiften løb i årene 1761 til 1777 op på over 700.000 rdlr eller mellem 1/8 eller 1/9 af et års samlede statsindtægter.

Denne hedekolonisation har Otto Clausen i Kropp, viet en monumental fremstilling. Selv fra på barndommen tæt knyttet til kolonistmiljøet har forfatteren siden de første efterkrigsår udforsket emnet i landsarkivet i Slesvig, i universitetsbiblioteket i Kiel, i lokale arkivalier og i mundtlig overlevering. Tro mod kroniktraditionen redegør værket i kronologisk følge for kolonisationens forløb i de tre amter fra 1760 til 1770, og udviklingen 1770–1980 opridses kort (her dog med et lidt tilfældigt stofvalg og med forbigåelse af Nordslesvig). Detailgraden er overvældende. Kilde efter kilde refereres eller gengives indgående, så fortiden selv får ordet. Gode kildehenvisninger overbeviser om værkets pålidelighed, og normalt forudsættes intet bekendt hos læseren. Kun undrer det, at forfatteren tilsyneladende ikke har benyttet samlingerne i landsarkivet i Åbenrå og Rigsarkivet. I Åbenrå ville han således have kunnet finde to eksempler på de kvitteringsbøger, som efterlyses side 536. Utallige menneskeskæbner, tidens nød, elendighed og kamp får mæle, og man får et værdifuldt indblik i landbrugsvilkårene i almindelighed i midtlandet i 1700-årene. Bogen er en fundgrube for landbrugs-

og socialhistorikere, og benyttelsen lettes af udmærkede sagregistre. Til gengæld kniber det stærkt med overblikket, og en kritisk vurdering af de mange oplysninger er sjælden. Undertiden er helt unødvendige detaljer med til at bryde sammenhængen.

Måske er det også mest som et opslagsværk for Flensborg, Gottorp og Tønder amters lokalhistorie, især i slutningen af 1700-årene, at værket bør bedømmes. Og som sådan står det højt. De enkelte hedekoloniers og kolonisters skæbne belyses levende, og her er gode kilder til hedeegnenes daværende økonomiske struktur. Bogen afsluttes med lister over de enkelte kolonier, med et alfabetisk navnerregister over samtlige dokumenterede kolonister gennem to århundreder og et gårdkartotek med registrering af de enkelte koloniststeder. Normalt registreres kun de første besiddere, men stedvis, især i Gottorp amt (Kropp), registreres omhyggeligt gårdenes ejerhistorie lige til nutiden. Ca. 3000 familier er omfattet af disse »leksikonafsnit«. For lokal- og slægtshistorikeren er værket en skatkiste, let anvendelig som opslagsbog.

Bogen er et resultat af årtiers arbejde og vil sikkert i al fremtid på begge sider af grænsen blive stående som værket om den slesvigske hedekolonisation i 1700-årene. Værket er som kildesamling en betydelig landvinding til belysning af det ofte forsømte 1700-tals landbrugshistorie.

Lars N. Henningsen

Henrik Becker-Christensen: Skandinaviske drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830–1850.

270 sider, summary, noter, kilde- og litteraturfortegnelse og personregister. Arusia – Historiske skrifter I. Århus 1981.

Det er en meget stofmættet bog, og selv om den ikke er særlig læservenlig, bør enhver, der interesserer sig for Slesvigs eller Sønderjyllands historie, læse den. Becker-Christensens skildring af de skandinaviske drømme og de politiske realiteter, der var disse drømme imod, er indirekte også et væsentligt bidrag til det gamle hertugdømme Slesvigs historie.

Fremstillingen bygger på et meget bredt kilde- og litteraturgrundlag med masser af oplysninger – og det må have været vanskeligt at organisere dette yderst omfangsrige materiale til et nogenlunde enstregget handlingsforløb. Men selv om bogens disposition sommetider

virker lidt omstændelig, og skønt fremstillingens røde tråd har en del knuder og frynser, der netop skyldes kildernes og litteraturens overvældende stofrigdom, fortjener forfatteren stor ros: han både sammenfatter den hidtidige viden om skandinavismen og fremlægger nye synspunkter og vurderinger. Han giver et mangesidet og velafbalanceret billede af skandinavernes drømme og handlinger, de indenrigs- og udenrigspolitiske realiteter, der fik disse drømme til at bryde, og regeringens (politimæssige) modtræk med skriveforbud, fængsling og landsforvisning, så snart aktivisterne vovede sig ud på det politiske felt og fremlagde konkrete ønsker med hensyn til et treenigt Norden under ét dynasti. Her kom skandinaverne i konflikt med den gældende danske forfatning – og deres planer fik desuden en udenrigspolitisk dimension. Rusland modsatte sig nemlig ikke alene de danske (og de andre europæiske) forfatningsbestrebelse, men også en skandinavisk union, eftersom den ville have ændret magtbalancen i Vesteuropa.

Becker-Christensen fremhæver parallellerne mellem de skandinaviske enhedsbestrebelse og tilsvarende bestrebelse i andre europæiske lande, især i Tyskland. Han kunne godt have understreget det åndelige slægtskab mellem disse to bevægelser endnu stærkere. Selv om der ikke fandtes danske studenter blandt de ca. 365 deltagere i Wartburgfesten den 17. og 18. oktober 1817 (i modsætning til en række studerende fra Sydøsteuropa, der senere kom til at præge den ungarske og den tjekiske nationalbevægelse), så var dog den dansksindede flensborger Christian Paulsen blevet dansk og skandinavisk inspireret af sit studium i Tyskland og ved at opleve den liberal-nationale opstemte enhedsstræben under Wartburgfesten. Han fik senere en ikke ringe betydning for den nationale udvikling i Sønderjylland, og han stod i brevveksling med næsten alle fremtrædende nationalliberale og skandinaver i Danmark.

Chr. Paulsen gik allerede i 1825 ind for den »videnskabelig-litterære« skandinavisme, da han holdt et foredrag i København. Hans foredrag blev offentliggjort i »Nordisk Oldtidsskrift-Selskabs Tidsskrift« i 1826. En svale gør ingen sommer, men vi har her et tidligt vidnesbyrd om »åndelig skandinavisme« i Danmark – og om dens tyske inspiration. Det er netop denne inspirationskilde, der undervurderes, og det gøres også med hensyn til den danske liberale bevægelse, når dens begyndelse henlægges til 1834–35. Becker-Christensen overser den nære forbindelse mellem de slesvig-holstenske liberale og de københavnske omkring 1830.

Måske betragter jeg den liberale, nationale og skandinaviske udvik-

ling enøjet, når jeg tillægger Uwe Jens Lornsens indsats i 1830 og især slesvigholstenernes holdning i de slesvigske stænderforsamlinger efter 1836 og dermed også de nationale modsætninger i Slesvig en endnu større vægt for de skandinaviske bestræbelser, end Becker-Christensen gør det. På den ene side vil denne trussel fra syd forklare, hvorfor det netop blev danske akademikere og politisk bevidste borgere, der blev grebet af den skandinaviske idé. Men på den anden side får de nordiske drømme for meget karakter af forsvarsskandinavisme, de mister derved en god del af deres positive indhold: fremtidssynet af et konstitutionelt skandinavisk monarki, som forener de nordiske folk i én stat.

Bogen om de skandinaviske drømme sætter tankerne i sving. Mine supplerende overvejelser rokker ikke ved den kendsgerning, at Becker-Christensen opnår det mål, han har sat sig: en skildring af den danske skandinavisme, der i sin oprindelse var en åndelig-litterær bevægelse, men efterhånden blev mere og mere politisk og oplevede sit højdepunkt mellem 1842 og 1845.

Den slesvigholstenske rejsning (Becker-Christensen bruger ordet »oprør«) tilførte den efter 1846 hensygnende skandinavisme ny energi og et nyt håb. Begivenhedernes forløb skuffede imidlertid. Spillet om den svensk-norske hjælp endte med, at de svensk-norske tropper blev trukket tilbage. Den svensk-norske regerings vægning ved en aktiv deltagelse i krigen var et alvorligt slag mod den nationalliberale Ejderpolitik og den politiske skandinavisme. Den store skandinaviske drøm brast, den havde ikke rod i realiteterne. Men skandinavernes aktive indsats betød et væsentligt bidrag til udsoningen mellem »arvefjenderne« Danmark og Sverige. Skandinaverne var med til at lægge grunden til vor tids nordiske samarbejde.

En fængslende bog, der, udover at den giver et nyt og mere differentieret billede af skandinavismen i København og i provinsen, inspirerer til fortsat at arbejde med emnet Slesvigs-Sønderjyllands betydning for de danske friheds- og nordiske enhedsbestræbelser.

Johann Runge

Paul Tappe: Det gamle Kær herred i billeder og tekst.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, udgivelse nr. 18, 1982, 229 s.

Kær herred ligger i hjertet af det magre Mellemslesvig umiddelbart syd for Skelbækken. Herredets største, østlige del er mager hedeslette,

hvortil der mod vest slutter sig betydelige marskstrækninger. Ved midten af 1800-årene var egnen næsten skovløs, og fra de vidtstrakte moser leveredes en mængde tørv. Kraftige omlægninger i landbruget, mekanisering og øget samfærdsel gik ikke sporløst hen over denne lidt afsides egn i den preussiske periode 1864–1920.

Pastor Tappe i Læk søger i denne billedbog gennem billeder med tilhørende tekster at tegne et billede af egnen, dens mennesker og miljø i dette tidsrum. Hovedparten af billederne er opsporet lokalt, en del er gamle postkort. Bogen starter med afsnit, som skal illustrere almene træk for området: administrationen, sprogforhold, sociale skel, omflakkende folk m.v. Derefter er billeder og tekster grupperet sogn for sogn, afsluttende med et kapitel om verdenskrigen 1914–18. Af hensyn til tyske læsere bringes billedteksterne på tysk samlet sidst i bogen, som på forbilledlig vis har gode person- og stedregistre. De oftest skarpe og gode billeder er udvalgt med omhu, og det er lykkedes at finde mange sjældne motiver, som belyser dagligt liv i arbejde og fest, ude og inde i de gamle landsbyer. Vi stifter bekendtskab med gårde, godser og møller, skoler, mejerier, smedjer og kroer, og foreningslivet – brandværn, krigerforeninger – passerer revy. Af særlig værdi er de mange billeder fra arbejdslivet. Vi ser kvinder ved de daglige sysler og smeden i arbejde, vi ser ind i købmandsforretningen, følger tærskning, teglværksdrift, mergelgravning, vejbygning, hedeopdyrkning, postbesørgelse. Skik og brug ved f.eks. begravelser og jagt er fastholdt. Teksterne er stofmættede og illustrerer sammen med billederne gennem mange skarpe iagttagelser, hvordan landbosamfundet gradvis ændredes i disse år: vejenes udbygning, plantagernes udbredelse (som førte til en stigende mængde vildt i det før skovløse land), omlægninger fra kornavl til større kvæghold, mejerier og hedeopdyrkning, kort sagt landbrugets intensivisering – alt dette illustrerer billedbogen. Meget fint fremdrages den væsentlige detalje, at støbejernsprodukter i denne periode vandt indpas overalt i husholdning og byggeri.

Samtidig skal det dog ikke skjules, at det mange steder skorter på harmoni mellem tekst og billeder. Forfatteren har haft svært ved at finde billeder, som kunne illustrere de fænomener eller udviklingslinjer, som den tilhørende tekst beskriver. Hvor der er flere billeder på en side kniber det ikke sjældent med identificeringen af det enkelte billede. Bogen ville måske også have vundet, hvis billederne var grupperet tematisk til belysning af de strømninger og tendenser, som prægede tiden og omformede egnen.

Man lægger også mærke til enkelte »sprogblomster«. Den øverste

myndighed i Tønder amt gennem 700 år kaldes slotsfoged på Tønderhus (s. 5) – der må være tænkt på amtmanden –; den korrekte titel »kredsskoleinspektør« er s. 35 radikalt fordansket til »amtsskoleinspektør«, og postbudene er gentagne gange noget germaniserende benævnt »brevbærer« (s. 36 og 107).

Alt i alt er det dog en fornøjelse at blade i bogen, som med sine mange detaljer fra dagligdagen belyser de økonomiske og sociale ændringer i »preussertiden«, der jo ret beset var en periode af betydelig materiel fremgang. Bogen efterlader et indtryk, som synes at bekræfte en udtalelse af den gamle pastor Feilberg fra Valsbøl i »Fra Heden« (1863, udg. 1920 Fortalen): »... her er godt at være ude på Heden; her findes en Gemytlighed i Samlivet, en Gæstfrihed, en Velvillie og Tjenstagtighed, som jeg er nær ved at tro stiger med Befolkningens Fattigdom, og som forgæves søges mange Steder i de bedre Egne«. Bogen er kort sagt af betydelig kildeværdi.

Lars N. Henningsen

L. H. Hansen: Aabenraa Amts Jernbaner 1899–1926, 304 s., ill., Niels Thomsens boghandel, Aabenraa 1982.

Birger Wilche: Æ Kringelbahn – Aabenraa Amts Jernbaner, 256 s., ill., Dansk Jernbane-Klub nr. 44, København 1982.

De for længst nedlagte amtsbaner har i de senere år påkaldt sig stigende interesse. Det ses af velbesøgte udstillinger og foredrag og af en strøm af publikationer. 1970–71 udgav Birger Wilche »Haderslev Amts Jernbaner« I–II, i 1975 udkom bogen om Amtsbanerne på Als, og i 1976 behandlede N. H. Jacobsen i Sønderjyske Årbøger jernbanedebatten 1864–1920. Ved udgangen af 1982 forelå hele to store bøger om Aabenraa amts jernbaner.

Banerne var i drift 1899–1926 og omfattede Gråsten-banen fra Aabenraa over Stubbæk, Felsted, Varnæs og Bovrup til Gråsten samt Løgumkloster-banen over Løjt, Genner, Hovslund, Hellevad til Løgumkloster. Hensigten med banerne var at fremme den økonomiske udvikling på landet og især i byen Aabenraa ved hjælp af det forbedrede transportsystem. Men målet skulle nås billigst muligt. Derfor var stationerne overalt private, kravene til materiel og sikkerhed minimale. Linjeføringen havde til formål at forbinde flest mulige landsbyer med kredsbyen, og den var – især på Løgumklosterbanen – forfejlet fra starten. Efter næsten konstante underskud, svigtende tal

for passagerer og gods og hyppige driftsforstyrrelser blev banerne opgivet i 1926 over for konkurrencen fra bilerne.

Begge bøger bygger på årelange grundige kildestudier, men er i øvrigt helt uafhængige af hinanden. Alligevel er de opbygget efter temmelig ens principper. Først skildres banernes forhistorie, anlæggelse og drift, dernæst hører man om de enkelte linjer med omtale af enkelte stationer, og der er kapitler om materiel, personale, postbefordring, militærbaner m.v. For den jernbane- og lokalhistorisk interesse-rede er der i begge bøger god og solid viden om mange lokale detaljer. Begge forfattere har gravet dybt i trykt og utrykt materiale, især banernes arkiv i landsarkivet.

Her er det imidlertid ikke hensigten at bringe en detailkritik, men nogle forskelle bøgerne imellem skal fremhæves. I Hansens bog er hovedvægten lagt på det jernbanemæssige, og der gives en omhyggelig beskrivelse af linjerne. »Stationsbygningerne« beskrives nøje, de skiftende stationsbestyrere præsenteres, og der er tabeller med trafiktal for næsten hver station. Bogen slutter med en vejledning for den, der vil gå på opdagelse i landskabet efter minder om amtsbanerne. Teksten er klar og velskrevet, måske lidt tør, men rensat for de trykfejl, som sammen med manglende afpudsning præger Wilckes bog. Til gengæld er perspektivet hos Wilcke noget bredere. Med bred pensel maler forfatteren banernes historie på den almindelige nationalpolitiske baggrund. Intet forudsættes bekendt, og Aabenraa-banernes særpræg blotlægges ved korte sideblik til kollegerne i nord og syd. Begge bøger har et godt billedmateriale, men det mest alsidige findes dog hos Wilcke.

De to forfattere har altså haft et noget forskelligt syn på, hvad der burde medtages i en fremstilling som denne. Men et problemkompleks har de været ret enige om at negligere. Begge forbigår de næsten helt banernes økonomiske betydning. Og det er mærkeligt, da banerne jo fra første færd blev begrundet og opretholdt med henvisning – ikke til en påstået germaniserende effekt – men til den økonomiske betydning for by og land. Målet var at sikre landbruget billigere transport af råstoffer og produkter og særlig at knytte oplandet tættere til de handlende og havnen i Aabenraa. Banernes faktiske betydning på disse punkter berøres næsten ikke. Hansen nævner i forbifarten banerne som transportør af svin, mergel og grovvarer, og trafiktabellerne giver interessante tal for passager- og godsmængder, men der gøres intet forsøg på en nærmere analyse. Læsningen efterlader nok indtrykket af, at banerne slet ikke levede op til skønne hensigtserklæringer, men

analysen savnes. Danske og tyske hilste i fællig banerne som fremskridtets apostel og den ellers så forkætrede landråd von Uslar blev også af danskerne rost for sin energiske kamp for banerne. Det burde derfor for begge forfattere have været en selvfølge at forsøge at belyse, hvilken betydning banerne faktisk fik for virksomhederne i by og på land i de fremgangsrige år før 1. verdenskrig. Dette væsentlige bidrag til landsdelens økonomiske historie har vi endnu til gode. Tabellerne i Hansens bog danner et første udgangspunkt for en sådan undersøgelse.

Og endelig et måske lidt »nutidigt« hjertesuk. Begge bøger formidler levende stemningen, talerne og skålerne ved de fine middage med koryfæer fra nær og fjern. Fra den anden ende af skalaen er der gode billeder af byggearbejderne med de såkaldte »børster« eller »monarker«. Men ellers hører vi ikke meget om arbejdskraften. Der fortælles intet om dens herkomst, vilkår osv., kun nævnes nogle strejker i forbifarten. Nogen information må kunne findes herom, og der kunne på denne måde lægges en lille brik til arbejdskraftens historie.

Lars N. Henningsen

Gösta Toft: Die bäuerliche Struktur der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig.

Udg. af Institut für Regionale Forschung und Information im Deutschen Grenzverein e.V., Flensburg 1982, 99 sider. Ill.

Gösta Toft har med sin statistiske undersøgelse om bønderne i det tyske mindretal i Sønderjylland villet skitsere mulige veje for mindretallets fremtidige udvikling. Som basis herfor har han taget identitetsspørgsmålet op til behandling og tilmed analyseret ændringerne i mindretallets socialstruktur. I den forbindelse har han stillet spørgsmålet, hvor vidt bønderne – især dog de store bønder med gårde over 30 ha – har bevaret deres tidligere så dominerende stilling i mindretallet.

At der er sket en ændring i det tyske mindretals socialstruktur, står fast. Således er der parallelt med nedgangen for landbruget i Nordslesvig (1960–78) også sket en procentisk tilbagegang i andelen af bønder (Toft: bäuerlicher Bevölkerungsteil) inden for mindretallet. Mens landmændene i 1961 endnu udgjorde 35,9% af mindretallet, faldt tallet frem til 1978 til 28% – og lå i 1982 helt nede på 22,8%. Og Toft regner med, tallet også vil falde fremover. Andelen af funktionærer og selvstændige erhvervsdrivende derimod er steget fra 25,1% i 1961 over

33,4% i 1978 til 35,7% i 1982. I samme periode er mindretallets andel af arbejdere dog faldet drastisk og lå i 1982 på 14,4%.

Bønderne udgør altså langtfra mere den største gruppe i mindretallet. Og den udvikling er sket samtidig med, at mindretallet i centrene Åbenrå, Sønderborg, Haderslev, Tønder og Tinglev siden 1960 er blevet endnu stærkere, mens mindretallet i landkommunerne er blevet svagere. Altså: der, hvor det tyske mindretal i forvejen stod stærkt, er det blevet stærkere – og der, hvor det tidligere stod svagt, er det nu blevet svagere.

Alligevel antages mindretallets andel af befolkningen stadig i Tønder kommune at være på 29,1%, i Tinglev kommune på 28,1%, i Åbenrå kommune på 21,2%, i Løgumkloster kommune på 13,7%, i Sønderborg kommune på 9,7% og i Haderslev kommune på 7,4% (note 105, s. 19).

Selvom bønderne i det tyske mindretal ikke er flest mere, rekrutteres de fleste af mindretalslederne stadigvæk fra landbofamilier. Og derved har bønderne stort set bevaret deres politiske indflydelse i mindretallet.

At det har kunnet lade sig gøre, ligger ifølge Toft nok i, at mindretallet står stærkest de steder i Nordslesvig, hvor der er sket de ringeste ændringer i erhvervsstrukturen: altså især i Tønder, Tinglev og Åbenrå kommuner. I disse områder er der derfor heller ikke sket nogen nævneværdig åbning ud mod flertalssamfundet, og der, hvor erhvervsstrukturen de seneste år har undergået den største ændring: især på Nordals og i Sønderborg kommune, har mindretallet, hhv. mindretalsskolerne også åbnet sig stærkest ud mod flertalsbefolkningen.

Det mener Toft på lang sigt vil have konsekvenser for det tyske mindretal, især de steder i Sønderjylland, hvor det i forvejen står svagt – netop, fordi en åbning af mindretalsskolerne disse steder vil være den eneste chance for, at mindretallet lokalt kan få ny tilgang og derved kan overleve.

Selv i Tinglev kommune er der ifølge Toft dog tendenser til en stærk nedgang inden for landbrugssektoren. Udviklingen er uheldig netop for det tyske mindretal, fordi Tinglev kommune er et af de steder, hvor landmændene udgør den største gruppe i mindretallet.

Landmændene har helt siden 1920 været mindretallets stabile element. Ikke kun i folkelig, men også i økonomisk og ideologisk henseende: de var og er tysk-nationale konservative. Og hvis tendensen til tilbagegang for landbruget griber over til Rødekro, Højer, Gråsten og Nordborg kommuner – hvor bønderne også er den største gruppe i

mindretallet – vil folkedelen utvivlsomt svækkes både folkeligt og økonomisk.

Dertil kommer, at de stærkt tyskfølede bønder i det tyske mindretal er relativt gamle: 61,4% er således over 50. Bedre bliver det ikke af, at der i løbet af 1970erne faktisk ingen foryngelse er sket blandt de hjemmetyske bønder. Mens de 'gamle' bønder endnu føler sig som 'tyske', hhv. hjemmetyskere, føler stadigt flere unge landboere sig som 'nordslesvigere'. Gösta Toft tolker denne udvikling som en svækkelse af den (tysk)-nationale bevidsthed og en styrkelse af den regionale. Hvilke konsekvenser udviklingen på lang sigt kan have for det tyske mindretal, tør Toft dog ikke spå om.

Skal bogen vurderes ud fra Institut für Regionale Forschungs præmisser (se: forordet s. 1), så er det lykkedes at sammenstille en »materialesamling«, der i kvalitativ og kvantitativ henseende kan betragtes som et solidt »grundlag« for en analyse af det tyske mindretals socialstruktur.

Skal bogen imidlertid vurderes ud fra Gösta Tofts egne præmisser (se: indledningen s. 1), så mener jeg, han burde være gået længere i sit forsøg på at skitsere mulige veje for mindretallets fremtidige udvikling. Bogen indeholder et væld af interessante oplysninger – men jeg savner afgjort, at han i langt højere grad burde have inddraget de erfaringer, han har fået via sit engagement i det tyske mindretalssamfund. Havde det været tilfældet, ville det ikke kun have givet bogen mere liv – men også gjort den noget mere kontroversiel og debatskabende.

Alt i alt er der dog tale om en interessant bog – selvom lay-outet ikke hører til det mest ophidsende.

Nils Vollertsen

Rudolf Rietzler: »Kampf in der Nordmark«. Das Aufkommen des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (1919–1928). 500 sider. Udgiven af »Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins« og »Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte«. Bind 4. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1982.

Sent, meget sent, bliver der omsider taget fat på nye sider af den regionale udvikling efter 1918 og 1933 i det område, der i dag er delstaten Slesvig-Holsten. Det er den unge vesttyske historiker Rudolf Rietzler, årgang 1941, redaktør ved tidsskriftet *Der Spiegel*, der i en

massiv fremstilling på 500 sider har gennemgået nazismens specielle forudsætninger i Slesvig-Holsten 1919–28. Rietzler er elev af Hamborg-historikeren, professor Fritz Fischer, der fra begyndelsen af tresserne iværksatte en omfattende nyvurdering af baggrunden for verdenskrigen 1914–18. Det spores da også, at forfatteren er præget af Fischer. En meget detaljemættet, undertiden lidt uoverskuelig dokumentation med et rigt og uhyre omfattende materiale krydres undertiden af kras kritik af tidligere værker. Således er der adskillige hvasse kommentarer til den tidligere slesvig-holstenske ministerpræsident Dr. Gerhard Stoltenbergs ellers meget bemærkelsesværdige bog om de yderliggående landbobevægelser i Slesvig-Holsten 1918–33.

Rudolf Rietzler lægger ikke skjul på sit ærinde. Han vil, siger han i indledningen, give en mere nuanceret skildring af nazismens særlige vækstbetingelser i Slesvig-Holsten og gå væk fra den apologetiske historietradition i Slesvig-Holsten, der undskylder nazismen som skæbne, teknisk uheld osv. Denne iver efter at finde ud af, hvorfor regionen Slesvig-Holsten 1928–33 kunne holde skansen som nazistisk bastion nr. 1 i hele Tyskland, hvorfor der allerede 1924 var en meget udpræget negativ holdning til alt demokratisk og moderne, får han næppe tak for i Slesvig-Holstens førende kredse. Til gengæld får tysk grænselandsmytologi, ikke mindst den lokale fra Flensborg, skud for boven. Bogen er fuld af markante citater, der illustrerer de mange højreekstremistiske grupperingers ideologiske konstruktioner. Bemærkelsesværdigt er bl.a. det store afsnit om antijødiske tendenser. Der var ikke ret mange jøder i Slesvig-Holsten, hverken før eller efter 1918. Ikke desto mindre trivedes antisemitismen frodigt på både officielt og uofficielt plan, jødehadet var bindemiddel i talrige yderliggående foreninger på højre fløj, et næsten uundværligt led i den antidemokratiske agitation. Rudolf Rietzler kalder en spade en spade. Antisemitismen var et vigtigt mobiliseringsinstrument for nazistiske og tysknationale agitatorer; den knyttede de klemte småborgelige lag til konservative antidemokratiske kredse. Småborgerskabet måtte have en ideologisk afstivning midt i angsten for at blive proletariseret.

Det vil føre for vidt at gennemgå den omfattende redegørelse for de mange yderliggående grupper, fra terroristgrupper som Orgesch og Consul til de antisemitiske fløje i den slesvig-holstenske landskirke, men der bliver eftertrykkelig påvist, hvor få chancer de demokratiske partier havde i Weimarrepublikkens Tyskland. Forfatteren gør meget ud af at underbygge, at nazismen ikke var et tilfældigt sydtysk eksportprodukt, der uheldigvis bredte sig i Nordtyskland. Det ideolo-

gisk betændte grænseland havde sine egne solide antisemitiske og antidemokratiske forudsætninger, der var lige så vigtige som de særlige bayerske vækstbetingelser for nazibevægelsen. Den såkaldte slesvig-holstenske særfølelse og de tyske grænselandsideologer i Schleswig-Holsteiner Bund får deres del af ansvaret for radikaliseringen af befolkningen før 1933, og der mindes om, at den slesvig-holstenske selvforståelse stadig er forkrampet. Siderne om datidens grænsetyske selvforståelse krydres af citater om blonde racerene slesvig-holstenere. Slesvig-Holstenismen blev tidligt nazificeret.

Der er interessante afsnit om Gauleiter Hinrich Lohse, der fra 1925 hurtigt konsoliderede sin lederposition i Slesvig-Holsten og holdt den til den bitre ende. Han var fanatisk antisemit og antikommunist, men holdt sig fra de værste ideologiske stridigheder i det unge naziparti. I stedet koncentrerede han sig om organisation og propaganda. Altona, Kiel og Flensborg blev tidligt nazistiske bastioner. Den stærke tyske nationalisme begünstigede nazismens fremtrængen. 1928 var SA med hagekorsfaner til gudstjeneste i Flensborg, på første række. Hitler og Lohse prøvekørte strategi og taktik i den slesvig-holstenske provins, der allerede fra 1927 mærkede en alvorlig landbrugskrise. Krisen fejede de moderate landbrugsledere til side. »Landvolk«-bevægelsens proteststorm blev behændigt udnyttet af nazisterne, der anvendte en agitation og en sprogbrug, der ikke var meget forskellig fra andre yderliggående grupper. De var jo allesammen jødehadere og antidemokrater. Rietzler minder iøvrigt om et træk, der let overses. Vi ved, at kriseårene drev småborgere og siden arbejdere i armene på nazisterne. Men nazismen var også en massebevægelse, hvor der skete noget. Idealisme og aktivisme tiltrak de unge, ikke mindst på landet. Det officielle Slesvig-Holsten har bidraget meget tøvende til udforskningen af regionens sort-brune historie 1918–45. »Kampf in der Nordmark« er et værdifuldt bidrag til belysning af nazismens særlige forudsætninger i Slesvig-Holsten. Det er hist og her et polemisk værk, også undertiden lidt tungt formuleret, men er absolut stimulerende læsning. Og så er der et næsten overvældende antal kilde- og litteraturhenvisninger.

Anders Ture Lindstrøm

Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje Rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933–1939.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1981. 374 + 69 s.

Carsten R. Mogensen var i årene 1973–76 knyttet som stipendiat til Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Her arbejdede han med en større undersøgelse af Det tredje Rige og det danske mindretal i tiden 1933–39. Mogensen indleverede 1977 sin undersøgelse til Københavns universitet til bedømmelse for licentiatgraden, som han fik samme år. Siden har han omarbejdet og forkortet det omfangsrige manuskript – dengang en sværvægter på næsten 750 sider – og Studieafdelingen i Flensborg har udsendt det som bog. Det var en særdeles god idé. Om det hjemmetyske mindretal i Nordslesvig og dets iøjnefaldende adfærd fra 1933–45 findes der adskillige videnskabelige undersøgelser, som også Mogensen har bidraget til med en afhandling, som indbragte ham Christian Paulsen-prisen. Det danske mindretal i Sydslesvig har ikke i tilsvarende grad pådraget sig historikernes opmærksomhed, bortset fra nogle sider i Troels Finks »Sønderjylland siden Genforeningen« og Tage Jessens stofrige, men usystematiske fremstilling i »Sydslesvig gennem Tiderne«. Det talmæssigt beskedne danske mindretal fristede i stilhed trange kår, som kun blev mildnet af en vis hensyntagen, den tyske udenrigsledelse udviste over for de nordiske lande.

Bogen indledes med en kort oversigt over Weimarrepublikkens mindretalspolitik, som bl.a. førte til en anerkendelse af sindelagsprincippet (»Minderheit ist, wer will«) i den preussiske skoleforordning af 31.12.1928. Den skyldtes hensyn til udlandstyskerne og blev gennemtruffet af udenrigsministeriet og rigets centraladministration mod kraftig lokal og preussisk uvilje, et modsætningsforhold, som – med nuanceringer – vedblev at bestå i Hitler-tiden. Indledningen giver også en beskrivelse af det danske mindretals organisation, struktur og sammensætning i samme periode. En tilsvarende sammenfattende beskrivelse havde man gerne set gentaget i bogens slutning, så den var kommet til at stå som en status over, hvad syv års nationalsocialistisk styre havde ført med sig for mindretallet.

Hitlers magtovertagelse bragte på kort sigt ikke nogen formel ændring af den indre-tyske mindretalspolitik, men usikkerheden om det nye styres hensigter var betydelig, og Tysklands udtræden af Folkeforbundet 1933 gjorde mindretalsspørgsmålene til rent bilaterale anliggender. På det lokale plan førte magtovertagelsen heller ikke til indgreb over for mindretallets organisationer, som det skete over for de øvrige partier og faglige organisationer. Betingelserne for mindretallets eksistens blev dog afgørende forandret. Etparti-staten betød, at enhver politisk aktivitet måtte ske på det nye styres vilkår, og dette ind-

skrænkede selvsagt mindretallets handlefrihed. Da nationalsocialismen principielt bekendte sig til nationen, angreb lokale nazister heller ikke mindretallets danskhed, men søgte at gøre det fordægtigt som tilflugtssted for kommunister m.m. og for at hverve medlemmer ved at stille materielle fordele i udsigt.

Opbygningen af »førerstaten« og koordineringen af den tyske mindretalspolitik under udnyttelse af en påstået »ejderdansk offensiv« kendetegner tidsrummet 1934–37. Det nye styres konsolidering og dets jernhårde greb om borgernes liv og virke medførte også for mindretallet mange problemer. Desuden fandtes i lokale kredse endnu fra afstemningstiden i 1920 en kraftig uvilje mod de dansksindede, som ytrede sig i diskriminering, boykot, trusler og socialt tryk mod enkelte medlemmer. Førerstatens ofte uklare kompetenceforhold gav imidlertid et vist spillerum for en sej dansk forhandlingspolitik, som skabte et grundlag for mindretallets fortsatte eksistens. Den måtte betales med afkald på al politisk virksomhed i snæver forstand, og med accept af den nationalsocialistiske lovgivning (bl.a. for pressen), af arbejdstjenesten og naturligvis også af den nyindførte værnepligt. Men mindretallet holdt sig nogenlunde uforandret, antallet af elever i de danske skoler var svagt stigende, nye skoler kunne oprettes, og mindretallet opnåede visse »begunstigelser«, dets unge var f.eks. fritaget for pligten til at gøre tjeneste i Hitlerjugend. Oprettelsen af en dansk skole i Tønning (1935), måske også udsendelsen af Claus Eskildsens »Dansk Grænselære« (1936), gav slesvig-holstenske kredse lejlighed til at skabe en forestilling om dansk aggressivitet, om en »afværgeoffensiv«, der skulle virke som modvægt til det tyske arbejde i Nordslesvig. Denne forestilling blev benyttet til at forstærke og koordinere det tyske grænsearbejde, en proces, der blev lettet af den i denne sammenhæng tilfældige udskiftning af den hidtidige overborgmester i Flensborg, der efterhånden udviste en forstående holdning over for mindretallet. Den erfarne tyske grænsepolitiker Ernst Schröder kunne nu opbygge et diskret »Grenzgürtel«-arbejde, som indebar dels en styrkelse af den kulturelle tyske aktivitet i Sydslesvig, dels en overvågning og bearbejdning af mennesker, der ansås for nationalt truede. På sin vis var der tale om en ny udgave af traditionelle grænsekampsmetoder, men med den væsentlige skærpelse, at de udfoldede sig inden for rammerne af den totalitære stat.

De slesvig-holstenske grænsepolitikeres handlefrihed var også i dette sidste tidsrum, der omfatter tiden 1937–39, begrænset til aktioner, som ikke skabte udenrigspolitiske vanskeligheder, men inden for denne

begrænsning så nu også centrale instanser i Berlin gerne, at mindretallet blev svækket. Det var i disse år faktisk udleveret til de lokale myndigheders forgodtbefindende, blot overgrebene skete i stilhed. Den nye kurs var effektiv. Navnlig i Flensborg og Ejdersted, hvor de dansksindede overvejende var arbejdere, kom det efter 1936 til drastiske fald i medlems- og elevtallene. Sidstnævnte havde endnu i 1936 ligget på henved 1.000 elever, i 1939 lå det på knapt 700, antallet af børnehavebørn blev i samme tid halveret. Det var unægteligt en håndfast anvendelse af sentensen »Wer die Jugend hat, hat die Zukunft«! Krigen, som bogen desværre ikke behandler, kunne kun fremskynde denne påtvungne assimileringproces. Først Det tredje Riges fald og opløsning i 1945 skabte nye og uanede muligheder for det danske mindretals vækst.

Carsten R. Mogensens bog er et væsentligt bidrag til den endnu sparsomme litteratur om den danske folkedel i Sydslesvig, og den er tillige en interessant detailstudie af Det tredje Rige, der i sin selvforståelse fremtrådte som en helstøbt førerstat, men i praksis var kløvet af mangfoldige kompetencestridigheder, i denne fremstilling belyst ved dets politik over for det danske mindretal. Bogen behandler den væsentlige side af mindretallets historie, der vedrører dets forhold til værtsstaten, ikke mindretallets indre historie – selvom den ofte kaster lys over den – og denne begrænsning er – ligesom bogens tidsmæssige afgrænsning til tiden før krigsudbruddet – lidt af en skam, fordi fremstillingens klare og nøgterne sprog indbyder langt flere læsere end de specialister, der er fornøjet med at få meget at vide om et meget begrænset emne. Iøvrigt hviler fremstillingen på et meget omfattende utrykt materiale fra dansk og tysk side, selvom mange kilder er blevet ødelagt eller bare er forsvundet. Enkelte samlinger har ikke været tilgængelige. Mogensen har ikke fået adgang til det tyske indenrigsministeriums arkiv i Potsdam/DDR og har – mere forunderligt – ikke fået svar på en forespørgsel om den del af det slesvigske regeringspræsidiiums akter, som i 1946 ikke overførtes til Landesarchiv i Slesvig, men fordeltes på ministerierne i Kiel. Alle kilder har deres særlige problemer, blandt de tidstypiske er, at hovedparten af mindretallets materiale er affattet kort og yderst forsigtigt af hensyn til eventuelle husundersøgelser og beslaglæggelser. Men der er nok endda, som Mogensen har fundet i Åbenrå, på Gottorp, i Flensborg, i København og i Berlin. Han gør udmærket rede for kildemateriale og arkivforhold i et lille ekstrasbind på 69 sider, som også indeholder en fortegnelse over trykte kilder, det omfattende noteapparat, personregister og en forkortelsesli-

ste, som er helt uundværlig, selv for folk, der har oplevet det brune styre og dets ubændige og helt moderne lyst til at producere forkortelser.

Udstyrmæssigt er de to bind nydelige, men billedstoffet kunne være livligere – helsideportrætter siger ikke så meget – det samme gælder billedteksterne, navnlig under portrætterne. Overskrifter med foransatte romertal, bogstaver og almindelige tal burde være erstattet med forskellige satsstørrelser, og de parenteser, der er anbragt omkring hvert notetal i teksten er inderligt overflødige og sikkert også et levn fra det maskinskrevne manuskript. I noteapparatet havde det været praktisk, om der oven over klummen havde været henvist til de tekstsider, som de pågældende noter behandler. Men disse småting kan ikke fordunkle indtrykket af en betydelig præstation, der kaster skarpt lys over en mørk tid.

Lorenz Rerup

Wilfried Lagler: Die Minderheitenpolitik der schleswig-holsteinischen Landesregierung während des Kabinetts v. Hassel (1954–1963)

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 78. 264 sider. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1982.

En række tyske historikere har i de senere år fremlagt et meget omfattende materiale til belysningen af udviklingen i Sydslesvig og Holsten efter 1945. Der er offentliggjort afhandlinger og bøger, der belyser sider af den britiske besættelsestid, der er udsendt fremstillinger af den almindelige politiske, sociale og økonomiske udvikling. Sidst, men ikke mindst, der er publiceret interessante tyske analyser af de nationalpolitiske brydninger i grænselandet efter det tyske sammenbrud. Der vil nok også i årene fremover være adskillige meningsforskelle, når vi fra dansk og tysk side anskuer perioden 1945–1955, men det gør ikke noget. Frugtbar uenighed er ikke at foragte, og det er værdifuldt, at man ikke mindst fra tysk side gradvist får præsenteret meget nyt kildemateriale, fra tyske grænseorganisationer, fra de øverste politiske myndigheder i Kiel og Bonn. I 1979 kom Julius Feddersens bog om ministerpræsident F. W. Lübkes grænselandspolitik, og nu har vi fået en kortere, men uhyre veldokumenteret skildring af Kai-Uwe von Hassels mindretalspolitik 1954–63, altså af den periode, der gradvist førte til en rimelig normalisering og afspænding efter Bonn-København-erklæringerne 1955. Et særligt krydderi i den unge historiker Wilfried Laglers værk er det forhold, at han har haft adgang til

både Fr. W. Lübkes og von Hassels arkivmateriale vedrørende mindretalspolitikken, både fra det slesvig-holstenske landsarkiv på Gottorp og Statskancelliet i Kiel. Også Auswärtiges Amts politiske arkiv i Bonn har generøst givet tilladelse til udnyttelse af forbundsregeringens materiale 1949–55. Lagler udtrykker i sin indledning stilfærdigt det håb, at også de to mindretal og den danske regering inden for overskuelig tid vil åbne deres arkiver.

Wilfried Lagler er en lidt tør, men myreflottig forsker. Danske læsere vil bemærke, at han også med indsigt og sans for nuancer anvender danske fremstillinger og kilder. For selvfølgelig er det nødvendigt at have kendskab til både det danske og tyske materiale, hvis man vil arbejde med det dansk-tyske grænselands historie. Laglers bog behandler i grundige afsnit perioden 1945–54, 1954–55 med de velkendte dansk-tyske forhandlinger om mindretalsspørgsmålene, samt tiden derefter og op til ministerpræsident Kai-Uwe von Hassels afgang i 1963. Hist og her er der sågar udblik over mindretalsforholdene helt frem til firsernes begyndelse. Men de centrale afsnit drejer sig om mindretalsforhandlinger og drøftelser 1949–55.

Kiel-erklæringen i 1949 var blevet til i samarbejde med den britiske besættelsesmagt, der med kæp og gulerod drev delstatsregeringen i Kiel og det danske mindretals repræsentanter til at forhandle. Men stemningen blandt de tysksindede i Sydslesvig var langtfra faldet til ro. Indenrigspolitisk var årene 1949–54 præget af betydelig uro i den flygtningehærgede delstat Slesvig-Holsten. Borgerlige kredse satsede meget bevidst på en militant tysk nationalisme. Slesvig-holstenere og flygtninge var blevet trætte af at gå i sæk og aske, koldkrigskonfrontationen gjorde traditionelle holdninger mere acceptable, hvortil naturligvis kommer det, vi som danske let undervurderer, tabet af sovjetzonen og andre store østområder samt, at risikoen for at miste Saar styrkede kampviljen. Og så var den krasse, selvhævdende tyske nationalisme i grænselandet vist også nyttig som bindemiddel for splittede borgerlige kræfter. Den slesvig-holstenske landsregering under Lübke og von Hassel førte en ganske hårdhændet kamp for at reducere den danske bevægelse. En del af metoderne, manipulationerne med valgloven f.eks. var ikke lige pæne, men ganske virkningsfulde. Grænsekampen kunne også bruges til pres for flere egnsudviklingsmidler fra Bonn. Men vi mangler stadig en virkelig nuanceret analyse af Lübkeperioden i sin helhed.

De borgerlige koalitionsregeringer i Kiel holdt lang tid fast på tanken om en egentlig dansk-tysk mindretalstraktat og en »afpolitise-

ring« af den danskorienterede bevægelse i Sydslesvig. Desuden gjorde man i Kiel et stort nummer ud af at kæde de to mindretals forhold sammen. Lagler dokumenterer, at Bonn-regeringen og Auswärtiges Amt ikke så gerne ville presse Kiel-regeringen åbenlyst, men at man i Bonn var mere moderat og fleksibel. Enden blev da også, at Bonn og København fik sig forhandlet frem til de bekendte mindretalserklæringer, der fastslog, at man ikke måtte efterprøve sindelaget. Erklæringerne bidrog gradvist til, at de lokale vilkår for mindretallene bedredes, selv om grænsetyske kredse ikke var synderligt begejstrede. Lagler fortæller om meget andet, om skoleforhold og egnsudvikling samt mindretalspolitik efter 1955. Alt ialt er det blevet til et særdeles veldokumenteret og nuanceret bidrag til belysning af grænselandets historie i efterkrigstiden.

Anders Ture Lindstrøm

Børge L. Barløse: Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864. Personalthistoriske undersøgelser. (Die Lehrerschaft in Südschleswig von der Reformation bis 1864. Biografische und schulgeschichtliche Forschungen).

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 53. Åbenrå 1981. 422 s.

Børge L. Barsøe har fortsat den registrering af skolelærere, som han begyndte i forbindelse med afhandlingen »Skolen i Sydslesvig indtil 1848«, udgivet i Sønderjyske Årbøger 1959, s. 89–156 (ikke 1958 som her angivet i forordet). Resultatet foreligger nu i dette værk, der er skabt til at blive en klassiker blandt de skole-, personal- og lokalhistoriske håndbøger.

I afhandlingen afprøvede Barløse berettigelsen af den gængse opfattelse, udtrykt af bl.a. C. F. Allen, at skolerne indtil 1848 havde været »fortykningsværksteder« og dele af »den store højtyske sprogmaskine«. Det var en kyndig gennemgang af sydslesvigsk skolehistorie fra reformationen over ortodoksi, pietisme og rationalisme til den nationale konfrontation i 19. århundrede, hvor skolerne og især læreruddannelsen blev vigtige brikker i et nationalt mønster. Specielt huskes Barløses nuancerede vurdering af generalsuperintendent J. G. Chr. Adlers skolelov fra 1814: »For så vidt er det berettiget at hævde, at der nu var skabt et systematisk grundlag for fortykning af Angel og Mellemslesvig. Dette vil man dog ikke i særlig grad kunne lægge Adler

til last. Der findes næppe holdepunkter for påstande om, at Adler personlig ville det danske sprog til livs. Han var den tyskdannede, loyale helstatsmand ...« (s. 128).

I forbindelse med nærværende værk har afhandlingen – ud over at have været udgangspunkt – den kvalitet, at den i det lille afsnit »Kilder til Sydslesvigs skolehistorie« giver en fortrinlig orientering om trykte og utrykte kilder med omtale af de vigtigste udgaver og behandlinger før 1959. Den kan bruges som en kommentar til dette værks fortegnelse over kilder og litteratur.

Barløses nye bog falder i to hovedafsnit, en biografisk og en topografisk afdeling. Først tohundrede sider med biografier, ialt 3700 numre, over lærere i Sydslesvig, både i almueskolerne i alle deres forskellige varianter og i latinskolerne. For hver lærer er omhyggeligt anført data og særlige kildehenvisninger. Seminariernes elevfortegnelser er kun anført, hvor de har haft afgørende betydning for identifikationen. Korte, præcise oplysninger om hver især – fødsel, ægteskab, evt. uddannelse, ansættelse, evt. senere ansættelse, død. Familieforbindelser mellem numrene er oplyst.

Sidste halvdel opregner lærerne skole for skole, topografisk ordnet i sogne og provstier. Ved hver skole anføres en kort introduktion om dens oprettelse, bygninger, virketid o.l. Overalt skelnes omhyggeligt mellem sikre data og oplysninger, der må bygge på skøn. Fortegnelsen dækker almueskolerne, latinskolerne og de mange små privatskoler og institutter, fx. Bertels' institut, Mønsters døtreskole og Monrads danske pigeskole i Flensborg.

Et værk som Barløses har en værdi som personalhistorisk opslagsværk. Det tør hævdes af den, der jævnligt får forespørgsler om de enkelte lærere eller de enkelte skoler i tidligere tid og derfor hyppigt søger hjælp fx. i Aage Bondes artikel »Skrive- og regnemestre i Flensborg« i Personalhistorisk Tidsskrift 1948 eller i Th. O. Achelis' store personalhistoriske forfatterskab (fortegnelse findes i hans »Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517–1864«, bd. 1, 1966, s. XXV–XXXI) eller i Jens Lampe »Tønder Seminarie-Stat« (1963), L. S. Ravn »Lærerne under Sprogreskripterne 1851–1864«, 1971 og Ravn »Lærerne i Nordslesvig 1814–1920«, 1978, – for kongerigets vedkommende i H. Friis-Pedersens fire binds (utrykte) fortegnelse over »Dimitterender fra danske Skolelærer-Seminarier samt Privatister 1781–1880«, 1958. Enhver historiker har brug for at finde frem til mennesker bag institutionerne; derfor er det betænkeligt, at den sidste fortegnelse over

så vidt muligt samtlige lærere i Danmark blev udsendt for snart et par menneskealdre siden, nemlig »Dansk Skole-Stat«, 1–4, 1933–34.

Barløses bog er et værk, der også kan bruges som udgangspunkt og grundlag for skolehistoriske undersøgelser. En gennembladning giver anledning til iagttagelser og spørgsmål, fx.: var der noget mønster i den geografiske eller sociale mobilitet? Var der sammenhæng mellem bestemte seminarier og bestemte egne? Kan man her tale om en modsætning mellem bondeskoler og øvrighedsskoler, sådan som G. Japsen gjorde det for Nordslesvigs vedkommende. I øvrigt bemærker man, at der kun er ganske enkelte kvinder.

Omhu i detaljerne har været forudsætningen for tilblivelsen af dette værk. Den må have været karakteristisk ikke alene for Barløses egen indsats, men også for hans medhjælpere i kirkebogsundersøgelserne: Maike Lohse, Karen Petersen, Rolf Hage og Ingeborg Bazoche. Det er en udgivelse, der tjener også Historisk Samfund for Sønderjylland og de bevilgende fonds til ære.

Vagn Skovgaard-Petersen

Ps. Indledningens henvisning til P. A. Brøsig: Degne og skoleholdere i Vendsyssel, skal formentlig være til P. M. Røsig: Skoler og degne i Vendsyssel, 1–2, 1933–53.

Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 55, 1982, 330 s., ill.

Det er en enestående, interessant og spændende bog, vort bysbarn har skrevet. – Jes M. Holdt er fra Løjt sogn, født 1908 på den smuktbeliggende gård Dyrkjær i Dybvighoved, nær Genner bugt og Nørreskov. Hans forældre var stoute, flittige og nøjsomme bønder. De tog ivrigt del i det nationale og kulturelle arbejde i sognet, og det var et hyggeligt hjem, som var godt at gæste.

Her er Jes Holdt opvokset, og fra sin tidligste ungdom har han interesseret sig for sin hjemstavn og dens historie. Flittig har han lyttet, når de ældre fortalte om gamle dage. Han har gransket i gamle dokumenter, som endnu er bevarede på nogle af slægtsgårdene i Løjt sogn. Han har besøgt landsarkiverne i Åbenrå og Viborg samt Rigsarkivet.

Resultatet ses af bogen. Jes Holdt fortæller om de mange kaptajns-slægter, om de gamle gårde og familierne, der har levet på dem. Interessant er det at finde gårdenes bomærker og mange af bøndernes navnetræk helt fra 1600-tallet.

Der fortælles om rige kulturtraditioner, generationsskifter og konkurser – mange måtte gå fra hus og hjem og nogle døde på fattiggården. Svenskekrigen ramte Løjt sogn hårdt. Mange gårde lå øde hen. Man læser om begivenheder på søen. Mange løjtinger druknede på verdenshavene. En kaptajn blev dræbt af en styrt sø ved Cap Horn. Hans hustru overværede, at manden blev sænket i havet.

Man læser om mange løjtinger, som er udvandret fra sognet. Af en familie med 9 børn rejste 3 til Kalifornien, én blev sømand, men druknede.

Der findes i bogen mange smukke billeder af gamle gårde, bulhuse m.m. – Mange af gårdene er ikke mere. Hvem ved f.eks., at der i bydelen Løjt Kloster før lå 7 gårde. Nu er der kun én tilbage.

Bogen er nærmest en opslagsbog, man tager frem ved given lejlighed. Vanskeligt kan det være at holde styr på de mange navne og datoer, og slægshistorien lider under, at sognets præstegård brændte i 1867. Herved gik en del af kirkebøgerne tabt. Der mangler således en kirkebog fra før 1767, fortegnelsen over fødte 1833–67 og døde fra 1848–67. Jes Holdt har til dækning af disse perioder været henvist til at benytte rekonstruktioner, som imidlertid er meget mangelfulde.

Kyndige historikere vil måske kunne kritisere bogen på enkelte punkter, men man tvivler på, om de kunne have løst opgaven bedre end Jes Holdt.

Beskeden som han er, skriver Jes Holdt i forordet til den spændende bog »Glimt af Løjt sogns historie« (udg. af Løjt Lokalhistoriske Udvalg 1976): »Idet jeg gør opmærksom på, at jeg ikke er historiker, men kun drevet af lokalhistorisk interesse har gransket lidt i min hjemstavns historie, beder jeg mine læsere om overbærenhed med evt. svagheder«.

Jes Holdt er og har været myreflittig. Foruden at passe sin lærergering har han givet sig tid til at sende bidrag til aviser og skrifter samt holde flere foredrag om vor egn. Sidst, men ikke mindst, har han givet gode og lodige bidrag til foreløbig fem bøger i serien: Det gamle Løjt (Udg. af Løjt Lokalhistoriske Forening 1977–82).

Historisk Samfund har med udgivelsen villet aflaste Løjt Sognehistorie for det gårdhistoriske stof. Sognehistorien påtænkes udgivet på et senere tidspunkt.

Med bogen »Gårde og slægter i Løjt sogn« har Jes M. Holdt sat sig et

varigt minde, som vi såvel som vore efterkommere i sognet er glade og taknemmelige for. Bogen er en enestående kilde for alle, der har interesse for Løjt sogns historie.

Mads Lildholdt.

Sigurd Schoubye: Sønderjysk sølv

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 56, 1982.
232 s. indb. ill.

Historisk Samfund for Sønderjylland har med tilskud fra forskellige fonds og institutioner udgivet museumsinspektør, dr.phil. Sigurd Schoubye's bog om sønderjysk sølv.

En meget stor del af Schoubye's livsgerning har været studiet af sønderjysk sølv. Kronen på dette livsværk har for ham personlig formentlig været doktordisputatsen i 1961 om Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen. Men for sølvsamlere og for historisk interesserede må den nu foreliggende bog om sønderjysk sølv betragtes som forfatterens hidtidige hovedværk. Disputatsen var en videnskabelig afhandling, som også lægfolk kunne have glæde af. Den nye bog er et populærvidenskabeligt arbejde, som også kan stå for specialisters kritiske vurdering.

Såvel i Schoubye's bøger som i denne anmeldelse tales der i flæng om guldsmede og sølvmede; det er identiske personer, håndværkere, der arbejder med begge ædelmetaller.

Selv om det umiddelbart kan virke som en selvfølgelighed, er bogen en dokumentation for, at det landområde – det nuværende Sønderjyllands amt – den omfatter, både hvad stilarter og personer angår, er præget af dets beliggenhed »hvor sammenstødet mellem nordiske og tyske impulser markerer sig klarest«. Det er dog tydeligt, at påvirkningen nordfra (Odense og København) er mere dominerende end impulserne fra syd (Hamburg, Augsburg og Riga). I ufredstider har Sønderjylland været området, som venne- og fjendehære skulle passere. Meget sølv er derfor gået til grunde som følge af plyndringer og skatteudskrivninger. Schoubye's bog omhandler derfor »kun« sønderjysk sølv fra ca. 1650 til 1900. Til gengæld var denne periode en god tid for sølvmedehåndværket. De sønderjyske købstæder var blandt Danmarks største, og der var overvejende velstand i by og på land og derfor behov for investering i ædelmetaller.

Med den nu foreliggende bog er der i alt registreret 343 guldsmede i

Sønderjylland. Der kendes sølvarbejder fra godt 200 af disse mestre. Forfatteren har ved udarbejdelsen af sin bog benyttet de ca. 3000 sølvgenstande, han er bekendt med fra offentlige og private samlinger. Det er en dyd og en nødvendighed for en videnskabsmand at holde sig til det eksakte. Men når Schoubye ud fra antallet af guldsmede, gennemsnitlige antal arbejdsår for disse, et skøn over årlig produktion pr. guldsmed og et gennemsnitsmaterialeforbrug pr. genstand beregner, at der i de 250 år er blevet produceret ca. 350.000 stykker sølvting, må dette tages med alt muligt forbehold.

Imidlertid tager Schoubye ikke munden for fuld, når han konkluderer, at af disse 350.000 stykker er kun 1% (= ca. 3000) registreret som bevarede. Mon ikke dette tal er for lavt? I mange sønderjyske hjem findes ikke-registreret sølv, og egentlige sølvsamlere dyrker ofte deres hobby i ubemærkethed.

Det bærende grundlag for registrering og identifikation af sølvgenstande er disses stempeling. Det drejer sig om bymærker, mestermærker og lødighedsmærker. Kun disse afstemplinger findes i Sønderjylland, medens årstals- og månedsmærke for sølvgenstandens fremstilling samt gardeinstempeling ikke brugtes. I de 4 sønderjyske købstæder og flækkerne Højer og Løgumkloster har mange sølvsmede benyttet bomærker. Forfatteren gør rede for mestermærkeudformning og lødighed på udmærket vis, dog knap så udførligt som i disputatsen.

Hvad frimærkekataloget er for samleren af disse små papirstykker, vil Schoubye's bog være for samlere af sønderjysk sølv. Men også andre vil med fornøjelse og udbytte kunne fordybe sig i denne bog. Selve den beskrivende mesterregistrering fylder 62 sider og rummer et utal af personalhistoriske, kulturhistoriske og byhistoriske oplysninger. Hver enkelt mester er beskrevet med kendte data, mestermærker er afbildet og fortegnelse over kendte sølvarbejder er tilføjet. For de enkelte lokaliteter redegøres for disses specielle forhold. Således for Haderslev, at guldsmedeerhvervet var koncessioneret i ældre tid, hvorfor der kun måtte være een guldsmed i byen, at Haderslev-sølvarbejder stilmæssigt ligner danske/norske og specielt fynske sølvsmedearbejder mere end andre sønderjyske sølvsmedeprodukter. Tønder-området, hvis velstand gav plads for det største antal guldsmede, var tydeligt påvirket af den frisiske kultur og nær knyttet til søfarten – mange guldsmede lavede også nautiske instrumenter og ure. Sølvtoj fra Åbenrå karakteriserer Schoubye som værende meget gedigent, men i ikke ringe grad præget af stilpåvirkning fra Tønder. Specielt for Sønderborg, men også i mindre

grad i de andre købstæder, var der nær slægtskabsforbindelse mellem sølvsmedene gennem generationer.

I alt 100 sider af den 232 sider store bog er meget fine billeder af – for størstedelen – hidtil ikke publicerede billeder af sølvgenstande. Til billedafsnittet er knyttet en meget instruktiv redegørelse for de enkelte genstandstyper.

Den perfektionistiske anmelder vil naturligvis altid kunne finde enkelte småting at anke over. Således det lidt inkonsekvente ved omtalen af de 62 Haderslev-guldsmedes herkomst, hvor forfatteren sammenblander procenter og eksakte tal. Ved omtalen af guldsmedene i Højer nævnes, at de har haft »myndighedernes bevågenhed«. En nærmere redegørelse herom ville være på sin plads. Kun en enkelt kedelig trykfejl synes at være overset ved korrrekturlæsningen af den velskrevne og smukt udførte bog. Tønder og ikke Svendborg er den 4. nordslesvigske købstad, der nævnes i 2. linie på side 10.

Man fornemmer – formentlig ikke med urette – at forfatterens store kærlighed ligger ved hovedvandsæggene. Dels er de specielt sønderjyske sølvarbejder omhyggelig registreret ved de enkelte mestre, dels er der draget udførlige sammenligninger af disse genstande de forskellige sønderjyske områder imellem.

Umiddelbart må det med Schoubye's store viden være let at begå en bog om sønderjysk sølv, men netop den store viden kræver megen selvdisciplin i begrænsningens kunst. Dette er tilfulde lykkedes. Alle nyopdagelser siden disputatsen om Tønder-sølvet for 21 år siden er registrerede, specielt til glæde for samlere, men det, at hele landsdelens sølvsmedehåndværk nu er beskrevet i een bog, gør denne til mere end et samlerkatalog.

I forordet pointerer Schoubye, at bogen er en landsdelsbeskrivelse »omhandlende guldsmede og guldsmedearbejder inden for den del af Sønderjylland, der 1920 integreredes med kongeriget Danmark«. For anmelderen har forfatteren dermed tændt et lille håb. Den angivne skillelinie er i relation til det omhandlede kunsthåndværk ikke helt naturlig, en tilsvarende 2. del omhandlende guldsmedene i Sydslesvig imødeses med forventning. Schoubye har allerede et stort materiale herom, flere publikationer har han for år tilbage begået om bl.a. Sydtønder amt, Flensborg og Gottorp. Med håbet om, at han vil tage denne opgave op, kan bogen om Sønderjysk sølv anbefales alle, der interesserer sig for vor landsdels historie.

Tage Grodum

Gottlieb Japsen: Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender.
Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 52, 1980.
214 s. ill.

Der var ikke kedeligt i Skærbæk de tyve år fra 1884 til 1904, da Johannes Jacobsen var sognets præst. Modsætningen mellem dansk og tysk skabte spænding. Den tyske lejr var præget af de bitreste stridigheder, men der var også forandring, fremgang og udvikling i by og sogn, ja langt ind i nabosognene. Men først og fremmest var der skandaler, der tilsidst endte i katastrofer.

Af tyske navne fra Fremmedherredømmets tid er der nu måske nogen erindring tilbage om to: Overpræsident Ernst Mathias von Køller og pastor Johannes Jacobsen. Fra dansk side har man længe erkendt, at skandaler alene ikke kan have begrundet denne navnkundighed. Det er også årsagen til, at Japsen har valgt at skildre denne udprægede ener. Man kunne ellers tyde indledningssætningen i hans bog: Jeg har længe interesseret mig for den sønderjyske tyskheds historie, som et ønske om at søge det mere almengyldige. Men det har nok også ligget stærkt til Japsen at studere omgivelsernes indflydelse på det enkelte individ. Jacobsen var havnet på en egn i en tid, der var i opbrud. Så massivt egoistisk og upåvirkelig han træder frem, viser han sig snarere at være et redskab for politiserende embedsmænd og skrupelløse spekulanter.

I 1901 karakteriserede landråd Becherer i Haderslev Jacobsen således: Med meget gode evner forbinder Jacobsen en usædvanlig virketrang og et betydeligt organisationstalant, som han ganske vist bruger uden at kende til skrupler. Jacobsen er den fødte folketaler og agitator, han er den fødte forretningsmand, men aldrig præst. Hvis han ikke tror at kunne nå sit mål ad den lige vej, vil hans gejstlige samvittighed aldrig forbyde ham at slå ind på en kroget vej. Han er umådelig forfængelig, herskesyg, som næsten alle de præster, der befinder sig i det offentlige liv, og hensynsløs, men på den anden side hjælpsom og godmodig indtil svaghed. Det er en hård dom, men den forhindrede ikke, at netop landråd Becherer kunne bruge Jacobsen.

De egne af det nordlige Sønderjylland, Jacobsen kom til at virke på, var gammelt uland, regeret af et bondehierarki. Al fornyelse, der kom til det, havde et tysk præg. Ved de præjssiske rets- og forvaltningsreformer havde storbønderne mistet indflydelse, de stillede ikke længere fogeder og sandemænd på tinge. Landbrugsstrukturen var i bevægelse, man aner krisevirkninger fra firserne og den kommende gårdslagtning: En

vild spekulation i fast ejendom. Der var afvandring fra landbruget, den skabte mangel på udvikling og indtægt. En tid lang var emigration den væsentligste udvej. Gårdmændenes indflydelse var på retur, deres sidste bastion var kirkeforvaltningen. Slaget om den tabte Jacobsen hurtigt, menighedslivet forkrøblede, skandalerne hobede sig op, tilsidst var hans person inde i en opløsning.

Men man kan ikke frakende ham blik for, at i dette konservative agrarsamfund var meget begyndt at flyde. Den, der havde noget at byde på, havde muligheder. Det var ikke så sært, at landråder, overpræsidenter og kejserlige ministre fik øje på denne kraftkarl, der kunne vende op og ned på al ting.

Det bør ikke glemmes, at netop pastor Jacobsen formåede at slå hul i muren om Haderslev Vesteramt, der engang havde været Krügers kongerige. Skærbæk nåede at få tysk flertal, så svært det er at forstå nu, og eksemplet dannede skole. Arnum, Toftlund, Rødding gennemgik samme forvandling. Bag den prangende facade og de en vis tid imponerende resultater lå der slutteligt kun ruin. Tragikomedien kunne være blevet komplet, om det var lykkedes Jacobsen at komme i den tyske rigsdag eller blive generalsuperintendent i Slesvig, han var tæt på begge dele.

Japsen bruger et par gange i sin bog ordet patologisk om Jacobsen, det ord kan måske løse adskillige af de gåder, der lå omkring den mærkelige præst. Han havde jo megen dansk ballast med hjemme fra, hvorfor så netop tiltrækkes af yderlighederne i det tyske: Racisme, antisemitisme, militær og altyske penge? Man kunne have forventet, at det heldige valg til præsteembedet i Skærbæk var blevet fulgt op af et forsonligt samarbejde med den danske del af menigheden og Skærbæk sogns konger, de mægtige Timmermanner. I stedet mødte han op ikke blot med listigt, men direkte brutalt fjendskab. Sådan kunne man blive ved. Men Japsen er ikke blot objektiv, han er det der er finere: Fair. Hans emne træder ikke frem som en regulær bandit, men derimod som en mand, hvis uomtvistelige evner og energi og ofte ideelle forsæt misbruges af ham selv, men især af hans samtids mægtige.

I bogen findes en enkelt status over Jacobsens bank fra 1901, der viser, at over halvdelen af dens aktiver faktisk ikke gav indtægt. Når den alligevel holdtes flydende, kan forklaringen kun være, at de berømte Geheimfonds, som tyskerne elskede så højt, ad skjulte kanaler dækkede tab.

Jacobsens foretagender er som oftest kun set som vildmandsværk, men et par af dem: Kunstvæveskolen og Lakolk byggede jo på

levedygtige ideer. Hvis de havde kunnet finansieres med de rigtige langfristede penge og havde haft en ordentlig administration, kunne meget have set anderledes ud. I stedet henvistes han til kynisk spekulationskapital, der ganske vist var ikklædt patriotiske klædebon, men hverken kendte mådehold eller tålmodighed. Hvis nogen skulle mene, at det trods alt har glippet med dr. Japsens overblik over Jacobsens økonomiske status, så er det blot at sige, at ingen i pastorens samtid besad en sådan indsigt, mindst af alle pastoren selv. Den var sikkert endnu mere trøstesløs end bogen viser, men kildematerialet må have været strengt at arbejde med. Pastor Jacobsen bliver i Japsens bog hverken til en engel eller en martyr, men snarere til en mand, der omtumles indtil al soberhed er hvirvlet ud af ham. Bogens eneste helt er vel landråden i Haderslev, Karl Mauve, hans kolleger er der ikke megen tilgivelse for. Bogens kvindelige helt er den lille lærerinde i Skærbæk, Marie Landtreter, der havde sat sig i hovedet, at præstefamilien skulle have lov at beholde sine møbler uanset hadske foresattes hævnlyster. Hun havde civilcourage.

Endnu engang kan man forundres over, hvor rasende antipatier der kunne findes inde i de nationale lejre. Skærbæks tyskhed er et kapitel, på dansk side kan vi erindre den grimme stemning blandt de mænd, der i halvfjerserne mente at skulle efterfølge Krüger. Der hviler et slør over de mange retssager efter Jacobsens fald, men som Japsen påpeger var det snarere statspolitiske ønsker om at skåne de involverede embedsmænd og ikke Jacobsens person. Udenfor domstolene blev der ikke vist ham den ringeste skånsel. Den væsentligste årsag hertil var sikkert Nicolai Svendsens berømte interview med Jacobsen i Hejmdal den 11. maj 1903. Det var Nestbeschmutzung, en tysk dødssynd.

En god dansk egenskab er overbærenhed og evne til at indrømme anderledes tænkende en vis idealisme. Langs ad sted kan der findes træk i Jacobsens person og handlinger, som nærmest er uappetitlige, men de, der i sin tid hørte Gottlieb Japsens foredrag om den kommende bog om pastor Jacobsen i Landbohjemmet i Skærbæk vil huske, hvordan brilleglassene lynede af fortryllende humor og denne mærkelige marxists tro på, at frihed og retsindighed skulle gælde både for Loke og for Thor.

Bogen om pastor Jacobsen har et godt billedmateriale. Prikken over i'et ville have været, om det havde været muligt at opspore fotografier af von Køller, von Steinmann, bankdirektørerne Lassen og Paak og flere, men først og fremmest af den mærkelige fugl: Winter von Adlersflügel.

H. P. Jensen

Gottlieb Japsen: Den fejlslagne germanisering. Den tyske forening for det nordlige Slesvig.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 57, 1983, 260 s., ill.

Den 19. november 1890 stiftedes den tyske forening for det nordlige Slesvig på Junkers hotel i Toftlund, det nuværende Centralhotel. Stifterne var naturligvis tysksindede, mange af dem embedsmænd, det kendteste navn var nok pastor Johannes Christian Jacobsen fra Skærbæk. Sandsynligvis var foreningen i første række tænkt som et modstykke til de danske foreninger: Sprogforeningen og Vælgerforeningen.

Den tyske forening kom til at virke i tredive år for så at dø stille hen i 1920. I den mellemliggende tid havde den gang på gang været på danske og tyske avisers forsider. I 1914 nåede den op på godt 14.000 medlemmer, imponerende, selv om mange medlemmer boede udenfor Nordslesvig og andre var halvvejs tvangsindlagte som embedsmænd, funktionærer eller økonomisk afhængige handlende og håndværkere.

Fra 1903 lededes foreningen af den kendte dommer John Henri Hahn i Nordborg, senere Sønderborg og Flensborg. Den udviklede sig til en stærkt pressionsapparat helt op på regerings- og kejserplan. Den formåede at øve indflydelse på det tyske riges udenrigspolitik overfor Danmark, der egentlig tilsigtede en forsoning. Den følte af tyske landråder som Mauve i Haderslev, von UsLAR i Aabenraa og Rogge i Tønder som en hund i et spil kegler.

Dr. Hahn var repræsentant for en vis type tysker: Velbegavet, meget energisk og en fortræffelig organisator, men også overspændt, humorforladt og aggressiv. Han havde håbet at vinde landdagsvalget i 1908 og kørte den stærke tyske valgagitation. De såkaldte tyske aftener tiltrak mange mennesker, særligt nationalt neutrale. Men valget blev et nederlag for dr. Hahn og et vendepunkt i Nordslesvigs historie. Derefter fik dr. Hahn – eller æ kokkemand som han respektløst kaldtes – megen modgang. Hans ledelse af foreningen antog et skær af det hysteriske for ikke at sige forrykte. Det skal dog siges til ære for store tyske kredse – at liberale i selve Tyskland og forsonlige tysksindede i selve Nordslesvig – tog afstand fra foreningens politik og metoder. Men man kan nok sige, at disse kredse var enige om målet: Et tysksindet Nordslesvig, men gennem civiliserede midler og ved overbevisning.

Den store strid mellem dansk og tysk om Sønderjylland, altså hele

Slesvig, interesserer vel færre og færre. Det har også sine gode sider. Men professor Troels Fink gør med rette i fortalen til dr. Japsens bog opmærksom på, at der endnu ligger store materialer i arkiverne og venter på at blive udnyttet under ligeligt hensyn til danske og tyske synspunkter. Gottlieb Japsen døde i 1981 og ville i de sidste år skrive om den sønderjyske tyskheds historie i et trebindsværk. Første bind var bogen om pastor Jacobsen, skrevet i en lykkelig stemning og med funklende humor. Dette bind er tungere, men af samme grundighed. Japsens styrke var jo det afgrænsede emne med et stort intakt kildemateriale. Muligvis kan man i dette bind fornemme, at han har kæmpet mod sygdom og træthed. Flere gange slår han temaer an, uden at føre dem til ende. Marxisten dr. Japsen kunne godt have ofret det nordslesvigske landbrugs heldige omstilling i 1880'erne til intensivt landbrug endnu mere opmærksomhed. Et andet tema kunne have været årsagerne til den store emigration i de første 25 år efter 1864, der jo sædvanligvis antages at have haft overvejende nationale motiver. Det havde været lovligt at spørge, hvad et gammelt bondesamfund under forvandling skulle gøre ved sit befolkningsoverskud. Den tyske forenings indre liv fornemmes i beskeden grad. Det bør indrømmes, at det nu er overordentligt vanskeligt at trænge ind i alle tre temaer så mange år efter.

Men det er kun småting mod det uhyre bearbejdede materiale, som dr. Japsen har hentet frem om den tyske forenings levetid og virke. Dr. Hahn og den tyske forening huskedes længe efter 1920. Navne som Strackerjahn, amtsdommer Lindemann i Toftlund, gymnasielærer Nis Schrøder i Haderslev dukker op igen. Foreningens fine forbindelser til f.eks. kejserhoffet gennem hertug Ernst Günther af Augustenborg og dens mange penge belyses. Man forundres over foreningens aggressivitet. Nach Skagen, lyder det. Den dansk-tyske grænse bør ligge ved Storebælt og lignende. Ja, det er længe siden, men dengang rystede man i bukserne i det gamle land, når kokkemanden galede i Nordborg.

Gottlieb Japsen fælder en meget hård dom over den tyske forening som en smittebærer til nazisme og illoyal optræden efter 1920. I dag er det vel en strid om kejserens skæg, en anden hård dom over den tyske forening findes i Paul von Heedemann-Heespens: *Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit*, men fra en anden synsvinkel. De to domme er nok værd at sammenligne.

Havde dr. Japsen levet endnu, ville denne bog have været grundlag for et seminar eller for studiekredse. Dens solide og betydningsfulde indhold kunne have givet anledning til mange diskussioner. Det er en

æggende bog, spændende og ikke let at blive færdig med. Egentlig er der vel kun lidt at kritisere, men billedmaterialet ville have vundet meget ved tydelige billeder af Strackerjahn, Lindemann, retsassesor Hansen i Toftlund, Nis Schrøder o.fl. Hvordan så de ud, de gæve aktører, der ville nach Skagen?

H. P. Jensen

Lars N. Henningsen: Ejendomshistorie i Nordslesvig, 1983, 58 sider.

I juni kunne det sønderjyske landsarkiv under stor festivitas fejre sit 50-års jubilæum. Denne lejlighed benyttedes til udsendelse af en vejledning til brug ved undersøgelser i ejendomshistorien i Nordslesvig. Det er en meget nyttig og givende vejledning, som besøgende på landsarkivet, hvad enten læg eller lærd, vil få megen glæde af. Når imidlertid landsarkivar H. H. Worsøe i sit forord skriver, at det specielle kildemateriale, som står til rådighed for sønderjysk ejendomshistorie, ikke er omtalt i tidligere publicerede vejledninger om emnet, må dette skyldes en lapsus eller i hvert fald et lidt uheldigt ordvalg, al den stund en ganske væsentlig del af kilderne er nævnt og omtalt ikke blot i den forlængst udsolgte: Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt's Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En Oversigt, men også i Troels Finks og Johan Hvidtfeldts Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie, i undertegnedes lille Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere og i H. H. Worsøes egen reviderede udgave af Johan Hvidtfeldts Slægtshistoriske Studier i Sønderjylland. Men helt afgjort er det, at arkivar Lars Henningsens nye vejledning på en helt anden fyldestgørende måde redegør for nogle arkivalske kilder til ejendomshistorien, end tilfældet er i de nævnte bøger, idet flere af disse arkivalier for 40 år siden ikke var afleveret til landsarkivet.

Vejledningen er disponeret på den måde, at der for hver arkivalie-gruppe gives en kortere eller længere, men i hvert fald såre nyttig administrationshistorisk oversigt og dernæst følger så en ifølge sagens natur summarisk oversigt over det bevarede arkivalske materiale. Der henvises side 16 til Johan Hvidtfeldts oversigt over jurisdiktionsforholdene i den førnævnte oversigt over landsarkivet, men det ville nok have været rimeligt her også at henvise til hans langt udførligere oversigt i sidste udgave af Trap.

Lars Henningsen har anmodet mig om en »kritisk anmeldelse«, og jeg skal derfor gå lidt mere i enkeltheder, end det normalt vil være

tilfældet ved slige vejledninger. Jeg skal derfor i forbindelse med omtalen af tingbøgerne side 12 nævne, at der foruden de nævnte kongerigske tingbøger fra før 1713 også er bevaret slesvigske, nemlig fra Gram herred og fra Løgum birk, hvortil endvidere kommer købstædernes retsprotokoller. Til den iøvrigt så gode redegørelse for det slesvigske skyld- og panteprotokolsystem, som har så mange fortrin frem for de kongerigske skøde- og pantebøger, kan den anke fremføres, at der i billedteksten side 8 fejlagtigt oplyses, at man fra 1734 kan regne med, at der i alle distrikter har været ført skyld- og panteprotokoller efter samme princip. Korrekt anføres imidlertid side 13, at det for de adelige distrikters vedkommende først er tilfældet fra ca. 1780. Endvidere ville det have været rimeligt side 10 at oplyse, at i de haderslevske herreder blev skyld- og panteprotokollerne ført af tingskriverne og ikke af amtsforvalteren uanset bestemmelsen i 1734-konstitutionens § 3. Skyld- og panteprotokollerne er omtalt i de tidligere nævnte vejledninger, og det er derfor vigtigt, at der nu også gives en omhyggelig redegørelse for det preussiske grundbogssystem, som jo i nogen grad kom til at danne forbillede for den danske tinglysningslov af 1926. Alle de preussiske grundbøger og de tilsvarende grundakter er nu afleveret til landsarkivet, og sammen med skyld- og panteprotokollerne er de nu hovedkilden til ejendoms historien fra ca. 1740 og to hundrede år frem i tiden.

Lars Henningsen skriver endvidere om matriklerne, hvor især omtalen af det preussiske kataster er overordentlig nyttig. Jordebøger, skattelister og amtsregnskaber behandles i et særligt kapitel, selv om en del af det sønderjyske jordebogsmateriale jo nok kunne sidestilles med de kongerigske matrikler. Iøvrigt synes forfatteren ikke helt at have gjort sig klar, hvad han vil forstå ved en jordebog, og det skyldes jo nok, at det danske ord jordebog ikke er entydig med tysk Erdbuch, hvilken sidste benævnelse kan dække hele spektret fra et landgildeoppebørselsregister over beskrivelser af bøndergods med oplysninger om bygninger, besætninger, udsæd, foldudbytte, afgifter og restancer til udskiftningsakter. I vejledningen er således uden skellig grund de store beskrivelser af gårde og kåd i Åbenrå og Løgumkloster amter fra 1704 og fra Løgumkloster amt fra 1723 anbragt under jordebøger, medens ganske tilsvarende fra Haderslev amt 1708ff er nævnt i andre sammenhænge (side 31 og 50). I denne forbindelse kunne da iøvrigt også have været nævnt – hvilket er af særlig interesse for dem, der ikke kan lide at læse mikrofilm –, at der i Haderslev amtsarkiv findes forarbejder til den haderslevske beskrivelse 1708ff for betydelige dele af vesteram-

tet. Måske burde de gottorpske jordebøger fra begyndelsen af 1600-årene også have haft et par forklarende ord med på vejen, idet de foruden om landgilde og tjenestepenge bringer oplysning om udsæd og høbjærgning. Iøvrigt er Løgumkloster-jordebogen fra 1607 ikke nævnt, og det ville jo også nok have været rimeligt at nævne de nordborgske jordebøger, som går tilbage til 1646. Ved omtalen af amtsregnskaberne kunne Nordborg amtsregnskaber 1694–1729 have været nævnt som de ældste i landsarkivet, så meget desto mere som de yngre i Rigsarkivet fra 1730 er nævnt s. 29. Iøvrigt er det beklageligt, at så få amtsregnskaber er bevaret i landsarkivet. Det skyldes, at det ene af de to eksemplarer, hvori regnskaberne skulle affattes, i sin tid er blevet kasseret i det daværende Staatsarchiv i Kiel. Fæsteprotokoller og fæstebreve findes især i godsarkiverne, og det kan her supplerende tilføjes, at der til nogle af dem ligesom for kontraktprotokollernes vedkommende er udarbejdet maskinskrevne alfabetiske registre, som forefindes på landsarkivets læsesal. Et alfabetisk register til Åbenrå amts skyld- og panteprotokol er delvist udarbejdet af den i anden sammenhæng ikke ukendte dr. Werner Best, da han sonede sine synder i Vridsløselille.

Det vil være for vidt at gå yderligere i enkeltheder, men nævnes skal dog, at der er gode oversigter over f.eks. kirkelige afgiftslistes, over udskiftningsakter og over kort. Lidt synd er det dog, at pastor Peter Kiers og hans degns helt enestående atlas over Østerløgum sogn ikke er nævnt. Det må da være en forglemmelse.

For selve bygningernes historie er brandforsikringsarkivalierne den vigtigste kilde og af stor værdi er det, at man nu ikke blot har fået kendskab til de nordslesvigske brandtaksationsprotokollers eksistens, men også har fået mikrofilm af dem i landsarkivet. De lå tidligere i Kiels universitetsbibliotek, men blev for en årrække siden afleveret til Landesarchiv på Gottorp.

Bogens sats er upåklagelig fra Winds Bogtrykkeri i Haderslev, men af sparsommelighedsgrunde er trykningen udført på Rigsarkivets hustrykkeri, hvilket har medført, at illustrationerne er utilfredsstillende. De gengivne arkivalier kan kun i de færreste tilfælde læses. Sådanne illustrationer kunne have været sparet.

Men når dette er sagt, og når der bortses fra de enkelte supplerende og, som ønsket, lidt kritiske bemærkninger skal konkluderende understreges, at Lars Henningsens vejledning på en god måde er med til at fremhæve landsarkivet som en udadvendt forskningsinstitution, og at den vil være til stor gavn for landsarkivets besøgende. Man må håbe, at

mange vil anskaffe den og sætte sig grundigt ind i dens mange nyttige oplysninger, før de går igang med at studere sønderjysk ejendoms historie.

Peter Kr. Iversen

A. Andresen: Den gamle landmåler fortæller.

243 s. Ill. Præmieret levnedsskildring i serien »Sønderjyske Levnedsløb« (Historisk Samfund for Sønderjylland), 1982.

Bogen er hjemstavns historie med sin egen historie. Den er skrevet efter det fyldte 90. år af pens. landmåler A. Andresen, Tønder, der ved Historisk Samfund for Sønderjyllands 60 års jubilæum 20. december 1982 fik overrakt vinderprisen på 5.000 kr. for det bedste bidrag i en prisopgave om »Sønderjyske Levnedsløb«. Forfatteren takkede i en smuk tale for æresbevisningen og tilbagegav straks beløbet til den jubilerende forening med tanke på nyt igangsættende arbejde. Det kan man kalde genbrug!

Det er sjældent i dag at støde på skrevne erindringer, der spænder over næsten 100 år af Sønderjyllands nyere historie, og som i egentligste forstand bygger bro over genforeningen, ja stærkt markerer dette tidehverv både materielt og åndeligt. Læseren stifter bekendtskab med barndomsårenes uhyre beskedne kår ude i Lendemark, hvor Andresen blev faderløs allerede i 6 års alderen, og vi møder i den modne mand en alvorlig kristen, der var med til at præge de kirkelige forhold i Tønder. Herom skal fremdrages nogle enkeltheder, der taler for sig selv.

Mens pastor R. Bahnsen var sognepræst i Bylderup, gik der i 1880'erne og 90'erne en kirkelig vækkelse af pietistisk tone hen over Lendemark og Sottrup. Om det så var i kroen, blev der nu anbragt et indrammet vers med følgende ordlyd:

I mit hus du ej bande må,
men hel're ud af døren gå,
det hører Gud i Himmerig
og straffer både dig og mig

De sidste to linjer danner et øjenrim, der viser, at man dengang har udtalt »mig« med i.

Fra drengsårene giver fortælleren også et billede af forholdene lige syd for den nuværende grænse. Familien besøgte af og til en farmor i Aventoft, der dengang lå omgivet af vand, som en slags »hallig«. På

den ene side havde man den rige marsk (æ hærd), og på den anden side lå heden (æ hee). Men skønt afstanden fra barndomshjemmet i Lendemark til Aventoft kun var 20–25 km., følte Andresen det som at komme til en fremmed verden, hvor folk sagde »tug« i stedet for to, »svort« for sort og i det hele taget brugte mange mærkelige ord og vendinger. Den dag i dag føler Andresen, når han vendet tilbage fra et besøg i Aventoft og er kommet over Vidåen ved Lægan på vej mod Tønder, at nu er han igen »hjemme«.

Som en boglig forberedelse til at søge ind til postvæsnet besøgte Andresen fra 1904 drengemellemskolen i Tønder, der lededes af den tyske rektor (skoleinspektør) Andreas Kardel, far til bl.a. den senere redaktør af »Nordschleswigsche Zeitung«, dr. Harboe Kardel. Den gamle Kardel var en alvorlig kristen personlighed, der holdt en streng tugt i hjemmet, men blev en faderlig ven og rådgiver for Andresen. Kardel var medstifter af missionshotellet i Storegade, hvor Andresen var pensionær i skoletiden, og hvor bestyreren bad bordbøn før hvert måltid. Senere i livet blev Andresen selv en støtte for missionshotellet.

Fra uddannelsesårene berettes livligt om Tønder før 1. verdenskrig: en fortysket by, der kun mønstrede 13 danske stemmer ved rigsdagsvalget i 1898. Byens gemytlige fremtoningspræg var dog overvejende dansk-vestslesvigsk. Man talte et særligt tøndering-dansk med de samme morsomme diminutiver (»et lille kop kaffe«, der godt kunne bestå af tre bredfyldte kopper, »et lille lerken frisk sup'« o.s.v.). I denne hyggelige dialekt indgik en hel del dansk-tyske sprogforbistringer. Den gamle møller Bachmann, der talte tysk, kunne i anledning af et fedtet føre præstere følgende danisme: »Wie ist es doch schmaddrich«! (smadret). – Om søndagen spadserede borgerskabet til Søndermarkhus, til Altona (vel at mærke ved Tønder, ikke Hamborg), Gallehus skov, Møgeltønder slotspark eller til Lægan. De bedrestillede kørte i hestevogn en tur over Aventoft med kaffedrikning i Verlath og videre over Rudbøl, Højer, Møgeltønder og tilbage til Tønder.

Til forfatterens store sorg blev han ikke elev i postetaten. Der var ikke noget i vejen med everne, men uheldigvis afslørede en lægeundersøgelse farveblindhed. Det kan i dag se ejendommeligt ud, at et så beskedent handicap skulle lægge sig i vejen for en postal karriere, men det kaiserliche postvæsen sagde nej, endda to gange. I stedet blev Andresen elev på det tyske katasteramt i Tønder, nogenlunde svarende til et dansk amtslandinspektørkontor. I 1912 blev han forflyttet til Meldorf i Ditmarsken, kom tilbage til kontoret i Tønder året efter og blev (trods farveblindheden) indkaldt til militæret i 1916. Under et

ophold i Rendsborg fik Andresen lejlighed til at iagttage nogle tyske krigsskibe, der humpede gennem Kiel-kanalen efter at være blevet beskadigede under Jyllandsslaget 31.5.1916. Et år senere blev Andresen tilkommanderet en opmålingsafdeling ved den tyske Garde-Kavalleri-Division i Pinsk i Rusland, senere forflyttet til Alsace og Nordfrankrig. Efter våbenstilstanden i 1918 gjorde han tjeneste ved regeringens katasterkontor i Slesvig og deltog i overgangen af forretningsførelsen til dansk regi. Her accepterede Andresen et tilbud om at træde i dansk tjeneste som landmåler ved det nyoprettede amtslandinspektørkontor i Tønder.

Et afsnit i bogen vies den tyske præst i hjemsoget Bylderup, Jürgen Braren, der fik venner i begge nationale lejre, og som fik betydning for Andresens kirkelige ståsted. Det var Brarens lille steddatter, Johanne, som kong Christian X tog op til sig på den hvide hest under ridtet over den gamle grænse ved genforeningen i 1920. Braren var dengang præst i Åstrup ved Haderslev, og ret typisk tog kun hans dansksindede kone med den lille pige til Frederikshøj for at byde kongen velkommen. Uden at anfægte pastor Brarens tolerance over for de dansksindede i hans menigheder i Bylderup, Åstrup og sidst i Højer måtte Andresen dog undre sig nogle gange, da han læste Brarens skrift fra 1914: »Der Krieg und das Evangelium Jesu«. Dette skrift slutter med flg. sætning: »Krigen er en kendsgerning, en nødvendighed; denne krig er for os »ein höheres *Muss*«. Og sådan følt kan den forædle vore tanker og følelser og bestå sammen med evangeliets tanker«.

Ordet »muss« om krig og kristen tankegang forfulgte forfatteren resten af krigen. Han kunne ikke rigtig få dette med krigen som en nødvendighed for Tyskland til at rime med f.eks. overfaldet på det neutrale Belgien og krigsforbrydelserne i dette land. Han fandt det ligeledes uklogt af Braren, at han efter kaldelsen til dansk sognepræst i Højer i 1926 ikke anlagde dansk præstedragt, men fortsatte med at forrette gudstjenesten iført den tyske Talar. Det irriterede mange. Braren var således selv delvis skyld i, at der kom en grundtvigsk dansk præst, N. P. Nielsen, til sognet. Menigheden var splittet.

Bogens 2. del er Tønderminder efter genforeningen. Disse optegnelser om arbejdet bogstaveligt talt i marken, privatlivet og de kirkelige forhold giver et indforstået og levende billede af marskbyens genforeningsproces. Overgangen til danske forhold medførte store personalemæssige udskiftninger; de tyske seminaristers karakteristiske blå og røde huer forsvandt fra gadebilledet, og menigheden blev opdelt i en dansk og en tysk med hver sin præst. Andresen giftede sig med sin

forlovede gennem mange år Jessine Christensen (kaldet Sidde), og da de i 1923 fik en søn, blev den lille synet af husværten, der havde tjent 12 år ved det tyske militær. Værten undersøgte særlig drengens fødder og udbød: »Der Junge kann ein guter Infanterist werden!« Det blev drengen nu ikke, og hans kendskab til tysk uniformsvæsen skulle desværre blive en KZ-fanges.

Andresen var en drivende kraft bag restaureringen af Tønders Kristkirke i årene 1941–42. Han tog sig af søndagsskolearbejdet, og han var én af Indre Missions bærere i Sønderjylland. En status over denne kirkelige bevægelse savner ikke selverkendelse. Han taler om en lovlig indelukket og snæver holdning, »for afvisende over for fælleskirkelige møder ...Grundtvigianerne har dog for længst overvundet ...uvilje(n) mod Missionshotellet, medens missionsfolkene stadig er ret tilbageholdende med at deltage i fællesmøder og af sognepræsten arrangerede fællesmøder, der holdes andetsteds«.

Sådan er grundtonen i disse stilfærdigt fortalte erindringer: respekt for anderledestænkende både nationalt og kirkeligt. Den gamle landmåler måler med de lange mål. Men sigtet er det helt klare: et liv i tjeneste for Gud og medmennesker.

Eskild Bram

Fremtidige anmeldelser:

Professor H. P. Clausen har på grund af arbejdet i mediekommissionen måttet udskyde anmeldelsen af H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830 – og Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, Politikens forlag, til 1984-årbogen, hvor værkerne vil blive behandlet i artikel-form.

*

Hoffmann og Wulf: »Wir bauen das Reich«, Aufsteig und erste Herrschaftsjahre des Nationalsozialismus i Schleswig-Holstein, (Quellen u. Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 81, 1983) vil blive anmeldt af Anders Ture Lindstrøm i 1984 årbogen.

Bognyt

Reimer Witt: Die Anfänge von Kartographie und Topographie Schleswig-Holsteins 1475–1652.

96 s., ill., indb., Heide 1982.

De tidligste trykte specialkort over hertugdømmerne Slesvig og Holsten er Peter Böckels og Marcus Jordanus' to kort fra 1559, men ældre lokale, håndtegnede kort er bevaret i arkiver og museer. I løbet af det følgende århundrede oplevede kartografi og topografi en markant blomstring, afsluttede med Johs. Mejers og Caspar Danckwerths bekendte »Newe Landesbeschreibung«, 1652.

Dr. Witts stofmættede og overdådigt illustrerede bog giver en nyttig oversigt over kort og topografier omfattende Slesvig og Holsten fra renæssancen og indtil »Newe Landesbeschreibung«. Kartografiens udvikling skildres på bred videnskabelig baggrund, og der redegøres nøje for udviklingen fra Claudius Clavus og Olaus Magnus over de af Henrik Rantzau inspirerede arbejder indtil Mejer-Danckwerth. Også utrykte kort er behandlet. Af særlig interesse er afsnittene om den selvstændige tradition på den rige vestkyst, båret af præster og »lærde« bønder (Peter Sax). Først i 1750'erne indtrådte en ny blomstring på dette felt. Bogen sammenfatter den foreliggende forskning, og litteraturlisten muliggør videre studier.

De mange dejlige kortgengivelser, mange i farver, gør læsningen til en nydelse, men selv når man medgiver bogens karakter af en oversigt, synes det, som om de topografiske beskrivelser er stillet for meget i skyggen af kortene. Bogen kunne måske bedre have heddet »Die Anfänge von Kartographie ...« Man må derfor håbe, at bogen kan animere til mere dybtgående behandlinger af topografierne, ikke mindst Rantzaus »Cimbricae Chersonesi« (1597) og Danckwerth (1652).

L. N. H.

H. Borzikowsky m.fl. (udg.): Von allerhand Figuren und Abbildungen. Kupferstecher des 17. Jahrhunderts im Umkreis des Gottorfer Hofes.

216 s., ill., indb., Husum Druck- und Verlagsgesellschaft 1981.

Det gottorpske hertughof var i første halvdel af 1600-årene et kulturcentrum af vid berømmelse, og bl.a. talrige kobberstik og bogudgivelser tjente til at øge hoffets anseelse. Derfor fik kobberstikkere og bogtrykkere en nøgleposition. Professor Schlee behandler i bogens hovedafsnit kobberstikkerne og giver her et vigtigt bidrag til hertugdømmernes boghistorie. Både her og i følgende kapitler belyses detaljeret Adam Olearius' betydning for bogproduktionen, og specielt hans berømte rejsebeskrivelse fra østen sættes i centrum. Bogen er fornemt illustreret og afsluttes med en katalogdel, som med mange illustrationer fyldigt registrerer de 193 stik og andre tryk, som 1981 var samlet i en fornem udstilling i Husum. Bogen kan på det varmeste anbefales som et værdifuldt bidrag til 1600-årenes kunst- og kulturhistorie. Her skal specielt kun

omtales Rudolf Zöllners afhandling om vignetter, kartoucher og anden staffage på Mejers kort i Danckwerths »Newe Landesbeschreibung«. De fleste kender sikkert eksempler på de maleriske figurer af bønder og fiskere med arbejdsredskaber eller husdyr, planter osv., som så charmerende pryder kortene. Men hvor har kobberstikkerne hentet motiverne? Nu viser Zöllner overbevisende, at såvel kartoucher som figurer i mange tilfælde kan spores tilbage til foreliggende, få år gamle hollandske kortværker eller andre enkelttryk. Kobberstikkerne har kopieret og kombineret forbillederne og på den måde givet Mejer-kortene en fremtoning i stil med de udenlandske forbilleder. Tiden kendte ikke begrebet »Ophavsret«! Men vi må herefter se på de berømte vignetter med nye øjne – de har fået en ny kildeværdi.

L. N. H.

C. W. Eckersberg og hans elever.

219 s. Statens Museum for Kunst. 1983.

Tegninger af C. W. Eckersberg. 227 s. Den Kgl. Kobberstiksamling. 1983.

C. W. Eckersberg fik som bekendt afgørende betydning for den danske malerkunsts udvikling i det 19. århundrede. Hans talent blev næret i den tidlige barndom ved synet af skibene på Åbenrå og Als fjord, af malerier på Ballegård, af malermester Jes Jessens kirkeudsmykninger, portrætter og prospekter, og i Flensborg havde han sin debut som selvstændig kunstner. Barndomsegnens betydning for Eckersberg og hans forbindelser til hjemstavnen er skildret flere gange. 200-året for hans fødsel d. 2. jan. 1783 i Blåkrog i Varnæs sogn fejres nu på Statens Museum for Kunst med en stor udstilling af Eckersbergs og hans elevs malerier og tegninger. To kataloger skildrer i tekst og billeder hans livsværk. Forbindelsen til Sønderjylland er kun en detalje i denne sammenhæng. Men det berømte billede fra Rendbjerg teglværk (1830) er selvfølgelig medtaget. Det er en nydelse at blade i disse fornemme og teknisk fremragende kataloger, som er et væsentligt bidrag til dansk kunsthistorie. Man kan ikke tilstrækkeligt prise de 12 flensborgborgere, som i 1803 ved finansiel støtte muliggjorde, at Eckersberg kunne rejse til København for at påbegynde den videregående uddannelse.

L. N. H.

M. F. Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland, København, 1876.

genudgivet af Flensborg Avis, 1983, 136 s.

Efter at have bragt herredsfoged i Hütten herred M. F. Blaunfeldts minder som føljeton, har Flensborg Avis taget det udmærkede initiativ at genudsende bogen med forord af overbibliotekar Jørgen Hamre. Bogen er i kommission hos Dansk Boghandel, Flensborg og Padborg Boghandel. Man glæder sig over, at Flensborg Avis har udnyttet sin nye teknik til denne genudgivelse, der vil gøre det let for mange at stifte bekendtskab med Blaunfeldts spændende erindringer.

K. F.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland 1982/83.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie. Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 4. Maj 1982. Indhold: E dreng o e præst – Kirken – Sagn om klokkeindskrift – Dagligdags forhold i Bedsted 1979 – Om kirkens urørlige ting og andre indkomster – Klokkeringningstraditionen.

Skriftet fås ved henvendelse til Henning Haugaard, Magnolievej 11, 6000 Kolding. Telf. (05) 53 17 61.

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Forening for Visherred.

Årgang 5. 1982. Indhold: H. H. Bang: Foreningen – Nis P. Johnsen: Træk af Kiskelund Skoles Historie – Gunnar Nielsen: Actum Hockerup 11. January Anno 1768 – R. P. Sørensen: En afkrog og verden – Foreningens bestyrelse – C. C. Sjøholm: Redaktionen.

Skriftet fås ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Telf. 67 19 14.

Broager

Broagerland.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland.

Nr. 2. 1983. Indhold: Anker Moos: Kasper Jensen – Hans Krog: Den elektriske belysning i Broager – Christian Høy: Skibsfart på Egersund – Peter Andresen: Broager – Else Petersen: Fonde med tilknytning til Broagerland – Christian Petersen: Af Broager Realskoles historie – Rasmus Helming: E potmands hus.

Skriftet fås ved henvendelse til Ihles boghandel, Storegade 23, 6310 Broager. Telf. 44 11 00.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten By og Egn.

1982. Indhold: Hans Ohrt: Min drengetid i Graasten – Poul Andersen: Pugholm Mejeri – Poul Andersen: Kirker i Rinkeæs – Årets gang – Nyt fra Lokalhistorisk Arkiv.

Skriftet fås ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten. Telf. 65 82 44.

Hjordkær

Hjordkær-hæftet.

Udgivet af Hjordkær Borgerforening.

1982. Indhold: Jacob Hansen og Eskild Jespersen: Erindringer fra Hjordkær sogn – Hjordkær sogns første jordemoder – Christian Petersen: Villa Amerika – Johannes Jessen: Oldtidsfund i Sdr. Ønlev – Årets gang i Hjordkær.

Hæftet fås ved henvendelse til Anders Eriksen, Fuglevænget 27, Hjordkær, 6230 Rødekro. Telf. 66 68 30.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Nr. 1. 1983. Indhold: Hans Th. Tækker: Om historien i sognet – Vilkårsbreve – Vilkårsbrev fra Høruphav – Høruphavs udflytning – Nyttårssang – Børnerim og remser – Degnen, der skrev på dialekt – En sandfærdig historie – Bøndernes ydelse til præsten – Tolvmænd – Hånd- og spandtjeneste – Bøndernes tjenstydelse under krigen 1870 – Trafik mellem sognene – Regning fra Mortens-øl – Firlinger i Mjang – Køernes navne – Hyldeetræets nytte – Aftægtskontrakt – Folketælling – Det gamle Høruphav – Høruphav krigshavn – Kongebesøg i Høruphav – En »konge« fra Kjørbæk – Andreas Kaad, Mindebjerg – Fire originaler fra Mindebjerg – Fødevarerpriser 1875 – Middel mod gift – Det danske sprog 1876 – Udviklingen i sognet – Da gammel Pæ' smej lo o sit dødslej.

Skriftet fås ved henvendelse til Jens Verner Nielsen, Bagergyden 1, Høruphav, 6400 Sønderborg. Telf. 44 55 80.

Lintrup

Et Gammelt Sogn. Et Grænsesogn.

Udgivet af det lokalhistoriske udvalg.

Nr. 5. Maj 1982. Indhold: Distriktsjordemoder og bygmesterkone – Skærbækhus.

Nr. 6. September 1982. Indhold: Hen ve æ sypiig – Mænd med ansvar – En Mejlbylærers eftermæle – Om starten af en vognmandsforretning og tre kaffepuncher.

Nr. 7. Februar 1983. Indhold: Lintrup mølle – Vejforlægninger – En krigergrav under køkkengulvet.

Nr. 8. Maj 1983. Indhold: Den gådefulde himmel – Im Namen des Königs – Hans Pilegaard – Skolesager – Forsamlingshus.

Skriftet fås ved henvendelse til Povl Hinge, Lintrup skole, 6660 Lintrup. Telf. 85 53 18.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgivet af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 5. 1982. Indhold: Jes M. Holdt: Egnens hjem i vore oldeforældres dage – Margrethe Callesen: Kaptajn Eschel Krabb – Bent B. Thomsen: Fra foreningens billedarkiv – Jes M. Holdt: En original – Petrea Schmidt: Den gamle fæstebog fra 1869 – Sophie Berg: En del nyttige råd »som visseligen hjælper« – Mads J. Lildholdt: Vore veje – Petrea Schmidt: Det gamle teglværk i Bodum – Anker Jensen: Løjt sogns første genforeningsstet – Urban Schrøder: Da de blev fulde og legede blindemumme omkring ligkisten i Løjt Kloster – Petrea Schmidt: Niels Træskomager – Jens Bruun: Løjt Sogns Almissekasse – Hans H. Toft: Et Par hovres Krønneker fra Løjt – Frode Kirk: Strandgården fra Barså – Petrea Schmidt: Daglejersønnen fra Skovby, der blev storindustriførste ved

Ruhr – Sophie Berg: Om sømanden Nis Styding fra Dyrhave – Jes M. Holdt: En botanisk passiar.

Skriftet fås ved henvendelse til M. J. Lildholdt, Barsøvej 89, Løjt Kirkeby, 6200 Åbenrå. Telf. 66 73 83.

Rødding

Historisk årbog for Rødding kommune.

Udgivet af Rødding bibliotek.

1982. Indhold: P. A. Callø: I »Hejmdal«s tjeneste som bladets medarbejder i Rødding – H. J. Physant: Fra statsbankerot til velstand. Op- og nedgangstider i Langetved – Søren Petersen: Barndomserindringer fra Lintrup omkring 1900 – Niels H. Krag Nielsen: Byggestilen på Røddingegnen mellem 1840 og 1880 – Oversigt over lokalhistoriske foreninger og udvalg i Rødding kommune.

Skriftet fås ved henvendelse til N. H. Krag Nielsen, Rødding bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding. Telf. 84 12 88.

Ullerup

Munin.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Ullerup sogn.

Nr. 12. 1982. Indhold: Niels Thuesen: En krigsfange fortæller – Peter Clausen og Niels Thuesen: E drejer å Avnbøløstelvej – Jens Lampe: De bød hende trældom i hendes egen borg – F. S. Grove-Stephensen: En indberetning fra pastor Fejlberg i Ullerup 1864 – Niels Thuesen: Mindestenen på Philipsborgvej – Jens Lampe: Kendte personer fra Ullerup sogn: Lorenz Friis – Niels Thuesen: Af samlingen gamle papirer og dokumenter – Johs. Schön: Uddrag af Dybbøl Posten 1885 – Niels Thuesen: Det daglige brød – Niels Thuesen: Angående militære anlæg i Ullerup sogn.

Skriftet fås ved henvendelse til Niels Thuesen, Kalvetoft 25, Ullerup, 6400 Sønderborg. Telf. 46 13 46.

Varnæs

Varnæs Birk.

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 8 1983. Indhold: Gynther Hansen: Barn i Varnæs – Peter Petersen: Nogle historiske og geografiske skildringer af Varnæs sogn – Ib Andersen: Vestergård II – Peter Petersen: Minder fra konfirmationstiden – Ib Andersen: Hejmdal 1909–10 – Ib Andersen: C. W. Eckersberg – Urban Schrøder: Degn Gammelgaard og sagnovellen om junker Vigge – Ib Andersen: Omkring skipper og bolsmand Jørgen Kjøbmand og hans slægt – Thomas Kaufmann: En skovhytte – Jes Chr. Clausen: Varnæs Birks Borgerforening.

Skriftet fås ved henvendelse til Svend Agertoft, Vodagergård, Varnæs, 6200 Åbenrå. Telf. 68 01 94.

Ib Andersen

Noter og nyt

Nekrolog

Hans Neumann. 2/11 1908–15/10 1982.

Det stod vel næppe skrevet i stjernerne, da gårdejer i Sønder Vilstrup Bertel Neumann og hustru Marie den 2. november 1908 fik en søn, at han skulle holdes til bogen og blive den genforenede landsdels førende arkæolog. Hans Neumann kom fra den tyske folkeskole til Haderslev Katedralskole, hvor han 1927 bestod den klassisk sproglige studentereksamen. Således rustet begyndte han at studere historie og græsk ved Københavns Universitet og blev her cand. mag. 1936 – i en tid, hvor der var mange arbejdsløse historikere. Neumann havde imidlertid i studieårene gjort tjeneste som volontør ved Nationalmuseet, og hans arkæologiske interesse og viden var her blevet udviklet og styrket, så at han et par måneder efter embedseksamen d. 1. april 1936 kunne afløse C. M. Lund som leder af Haderslev Museum. Han fik derved sit virke i sin hjemstavn, og et lokalkendskab er ikke nogen ilde kvalifikation for en arkæolog og museumsmand. Med stor tillidsfuldhed henvendte amtets befolkning sig til ham om fund og observationer, og han kunne vente til også det psykologisk rigtige tidspunkt for en udgravnings påbegyndelse var inde. Har en museumsmand og arkæolog ikke dette fortrolige og tillidsfulde forhold til den befolkning, i hvis områder han arbejder, og formår han ikke at skabe interesse for egnens historie og arkæologi, kan mangt og meget let gå i skrotbunken.

Neumanns udgravninger vandt altid stor interesse, ikke blot blandt den lokale befolkning, men også interesserede foreninger ude fra kunne aflægge besøg ved dem, og når besøgene var anmeldt, kunne man både søgn og helg få indgående forklaringer. Især har vel nok de store udgravninger ved Ejsbøl haft almindelig interesse, og hvor mange gange har Neumann ikke her med den største selvfølgelighed og tålmodighed måttet besvare de mange ofte helt dilettantiske spørgsmål, som kunne blive stillet fra deltagerne. Besindighed og tålmodighed var nogle af hans værdifulde karaktertræk, men hvis man af den grund kunne forledes til at tro, at han ikke vidste, hvad han ville, tager man fejl. Han kunne også sige nej, og således skal det også være, når respekt skal hævdes og venskab holdes.

Det er ikke her hensigten at redegøre for Neumanns virksomhed som arkæolog og museumsmand. Det formår andre bedre end jeg, men nævnes bør dog de tre fund og udgravninger, som han selv anså, om ikke for de vigtigste, så dog for de mest interessante, nemlig Kastrup-fundet, Ejsbøl-udgravningerne og undersøgelserne omkring Olgerdiget, i almindelighed ellers kaldet Olmersdiget. Af disse undersøgelser havde han ved sin pensionering sat sig for at skrive om Olgerdiget og Kastrup, men han nåede kun at få førstnævnte afsluttet. Om de arkæologiske undersøgelser omkring Olgerdiget, som han i årene 1963–72 foretog sammen med Vilh. la Cour, forelå ved hans død det store værk: Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie, hvorom hans mangeårige medarbejder ved udgravningerne i Ejsbøl Mogens Ørsnes i Sønderjysk

*Hans Neumann ved arbejdet i marken efterår 1966
(Foto: Historiske Samlinger fra Sønderjylland)*

Månedsskrift har skrevet en stor og meget vidende anmeldelse med spørgsmål, som Neumann sikkert havde glædet sig til at svare på. I det hele taget færdedes hans tanker i de sidste måneder meget i glade forventninger til den diskussion, som ville opstå ved bogens fremkomst. Denne drøftelse oplevede han imidlertid ikke, ja han nåede endog kun lige at se sit store værk i rentryk.

Så kan man måske fristes til at spørge, om bogen om Olgerdiget vil blive stående som Hans Neumanns livsværk – ja måske udadtil i den store, men for oldtidsforskningens vedkommende lidt diffuse videnskabelige verden. For os andre, den brede sønderjyske befolkning er det nok andre ting, som tæller mere ved bedømmelsen af Hans Neumanns liv og virke. Vi vil som anført især mindes ham som den, der mere end nogen anden har været med til at vække interessen for arkæologien og forhistorien i vor landsdel. Vi vil mindes ham som den fremragende fortæller ikke blot ved udgravningerne, men også på Historisk Samfunds og andre foreningers egnsvandring og udflugter, hvor høje, grave, dysser, voldsteder og bygninger blev bragt ind i deres rette

historiske sammenhæng. Tusinder, ja titusinder har hørt ham fortælle om vor sønderjyske fortid – også i forsamlingshuse, i aftenhøjskoler og studiekredse. Det folkelige oplysningsarbejde havde en god mand i Hans Neumann.

Der blev kaldt på ham fra mange sider. Man drog nytte af hans viden og dygtighed inden for det organisatoriske arbejde. I styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland sad han i to perioder, fra 1940–62 og fra 1965–71. Ved det generationsskifte, der fandt sted inden for Historisk Samfunds ledelse omkring 1940, kom Neumann til at beklæde kassererposten, en opgave, som en overgang lagde stærk beslag på hans og hans hustru, fru Lis' arbejdskraft, idet både medlemsregnskabet, som var kommet i uorden, og ekspeditionen af bøgerne i den 1939 påbegyndte skriftserie dengang blev ordnet af kassereren. Regnskabet tredobledes i løbet af nogle få år, og medlemstallet fordobledes takket være en stor indsats af Neumann og Johan Hvidtfeldt, som 1941 overtog sekretærposten. Da Neumann i 1947 også var blevet medredaktør af Sønderjysk Månedsskrift og ligeledes havde overtaget tidsskriftets ekspedition og regnskab, blev arbejdet for omfattende for ham, og han måtte derfor 1948 frasige sig kassererposten, hvad han kunne gøre i forvisningen om, at foreningens økonomi nu var ledet ind i solide baner. Indtil 1961 var han medredaktør af Sønderjysk Månedsskrift, og han øvede her en dygtig indsats i en periode, hvor der ikke blot måtte konkurreres på indhold og økonomi med andre sønderjyske tidsskrifter, men især er foreningen ham tak skyldig for den gode måde, han var med til at redde tidsskriftet gennem en krise, forårsaget af en københavnsk annonceagent. Mange andre ville have givet op i den situation, men takket være Neumanns lyse syn og udholdenhed blev udgivelsen fortsat. Efter de magre år kom på ny de fede.

Fra det mangeårige samarbejde og venskab med Hans Neumann står endvidere klar i erindringer hans værdifulde medvirken ved Historisk Samfunds omorganisering i 1950'erne. Han var her med i det snævre udvalg, som planlagde ændringen, og der blev lyttet til hans kloge råd. Da der var kommet nye folk til i Sønderjysk Månedsskrifts redaktion 1961, fandt Neumann, at han i hvert fald for en tid måtte trække sig tilbage fra styrelsen, men kun et par år derefter blev der igen kaldt på ham, og han lod sig overtale. Man kunne ikke undvære hans sagkundskab og inspiration, og i årene 1965–71 udfyldte han da igen sin plads i styrelsen, hvor han af redaktionerne blev brugt som konsulent ved arkæologiske og andre forhistoriske artikler. Ved årsmødet i Nordborg 1971 trådte han endelig og med tungt hjerte ud af styrelsen. Hans arbejde med Olgerdiget og planerne om den nye museumsbygning lagde beslag på hans fulde arbejdskraft. Han blev på årsmødet under stor hyldest udnævnt til foreningens æresmedlem. Dog har han også i årene derefter stillet sig til rådighed som foredragsholder og på anden måde været behjælpelig ved foreningens arrangementer. I denne sammenhæng havde han svært ved at sige nej. I tre årtier ydede Hans Neumann en stor indsats inden for Historisk Samfunds ledelse som organisator, foredragsholder, redaktør og medarbejder ved de to tidsskrifter.

Også på anden måde har han været med til at præge landsdelens historiske arbejde. Det var ham magtpåliggende, at kendskabet til museets virksomhed blev spredt i de videst mulige kredse, og derfor begyndte han 1948 udsendelsen af trykte årsberetninger, som fra de første spæde tilløb på 10–20–30 sider

Hans Neumann i fornemt selskab med dronning Ingrid og museumsformanden, amtsrådsmedlem Helga Hørlüch ved museumsindvielsen 1977 (Foto: Historiske Samlinger for Sønderjylland)

udviklede sig til en virkelig årbog på over 100 sider, hvori der ikke blot berettes om museets arbejde i trange lokaler og i marken, men hvori der også af udenforstående blev bragt artikler med emner fra Haderslev amt i fortid og nutid. Denne publikation blev senere forbillende for og erstattet af det sønderjyske museumsråds årsskrift. Egne undersøgelser har han naturligvis først og fremmest publiceret i museets årbog, men han har også været bidragyder til Sønderjysk Månedsskrift, Sønderjyske Årbøger, Kuml og Fortid og Nutid. Endvidere var han redaktør og medforfatter ved hjemstavnsbogen: Fra Gelsbro til Lillebælt, hvor han skrev gode kapitler om oldtiden, den middelalderlige adel og dens voldsteder og om Haderslevhus og Hansborg. I Gunnar Knudsens og Knud Kretzschmers bog om Angel skrev han ligeledes og var allerede her inde på samme emnekreds, som senere i Olgerdiget skulle blive hans litterære hovedværk. Det ville være en fortjenstfuld gerning, om der – måske i det sønderjyske museumsråds årsskrift – kunne gives en bibliografi over Hans Neumanns forfatterskab. Man ville heraf kunne fornemme, hvor alsidig en arkæolog, han var, og denne bibliografi vill blive et væsentligt hjælpemiddel ved studiet af den sønderjyske arkæologi.

Neumann holdt af at arbejde i det stille. Han var ikke tilhænger af store ord og bravader, men ikke desto mindre har hans virke sat sig blivende spor inden for organisatorisk arbejde af forskellig art. Hans betydningsfulde arbejde inden for Historisk Samfund er alt nævnt. Allerede i sin ungdom var han 1930 initiativtager til oprettelsen af Haderslevsamfundet, hvis kasserer og formand han en overgang var. Han var – ofte sammen med vennen Olav Christensen – initiativtager og medstifter af særlige haderslevske institutioner som f.eks. Haderslev byhistoriske Arkiv 1946, Haderslev Arkiv- og Museumsforening, hvis første formand han var fra 1954 og Selskabet til Bevarelse af gamle Bygninger i Haderslev 1965. Endvidere var han i perioder medlem af bestyrelserne, til tider formand, for Haderslev Kunstforening, turistforeningen og Foreningskontakt. Også uden for landsdelen blev der kaldt på ham. Han nød stor anseelse både inden for den danske og slesvig-holstenske museumsverden og havde et godt samarbejde med kollegerne på Gottorp slot. Danske museumsfolk valgte ham ind i bestyrelsen for Jysk arkæologisk Selskab, og hans anseelse understreges af, at han 1962–66 var medlem af Statens Lokalmuseumsrådsstyrelse.

Havde vi opremset alt dette for Neumann, ville han jo nok stiltfærdigt have sagt: Men det vigtigste er dog opførelse af den nye museumsbygning. Det var med berettiget stolthed, han i 1977 kunne fremvise det nye moderne museum, der som landsdelens arkæologiske hovedmuseum nu kunne illustrere mange af de udgravninger, han havde ledet. Idet han fulgte en af sine læremestre, dr. Mackeprangs eksempel, tog han sin afsked kort efter indvielsen, og han overlod derved yngre efterfølgere at udfylde store dele af de nye rammer. Nævnes bør i denne forbindelse dog, at han ikke blot skabte et arkæologisk museum. Egnens almindelige folkekultur er også repræsenteret, og her tænkes navnlig på den fornemme tekstsamling, som hans hustru, Lis Neumann, anvendte så megen flid og fingerfærdighed på at få udstillingsklar til indvielsen.

Vi kunne have undt Hans Neumann mange gode arbejdsår efter pensioneringen. Han havde så mange optegnelser og beskrivelser fra udgravninger, som han gerne ville have bearbejdet og publiceret. De ligger nu på Haderslev Museum, hvor andre kan udnytte dem. Et rigt, arbejdsfyldt levnedsløb er slut, og for hans venner og medarbejdere er kun tilbage at sige det ene ord – tak.

Peter Kr. Iversen

Arkiver, samlinger og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1982

Året 1982 betød for landsarkivet en fornyet rekord i besøgstallet, som i forhold til det foregående år forøgedes med 20% eller 600 besøg til 3667. Takket være en udførlig statistik, som er blevet ført hele året, kan der siges lidt mere om dette tal, selvom en endelig analyse endnu ikke er afsluttet. Det kan dog oplyses, at de 3667 besøg fordeler sig på 1128 forskellige personer, som i

gennemsnit hver aflagde godt 3 besøg på landsarkivet i årets løb. Mere overraskende er det måske at kunne konstatere, at over halvdelen af de besøgende – nærmere bestemt 633 personer – var førstegangsbesøgende og altså aldrig havde besøgt læsesalen før. Det siger sig selv, at disse besøgende stiller større krav til ekspeditionspersonalet, og at dette må føles ekstra belastende i en tid, hvor besparelseskravene år for år bliver mere og mere mærkbare. Det har derfor været betragtet som en væsentlig opgave at forbedre arbejdsvilkårene på læsesalen og forenkle ekspeditionsproceduren. Opstillingen af xerokopierede kirkebøger til selvekspedition er således blevet fortsat og blevet suppleret med opstilling af xerokopier af – foreløbig – folketællingerne 1840 og 1845 for hele det slesvigske område. Omkring halvdelen af alle ekspeditioner foregår nu som selvekspedition, hvilket tydeligt har givet sig udslag i antallet af fremtagne arkivalier, der er faldet fra 19.470 til 14.469 trods det stigende besøgstal.

Antal udlån til administrationen er steget fra 77 til 123 enheder, udlån til andre faldet fra 213 til 92 enheder. Årets tilvækst har været 187,60 m mod 446,38 m i 1981. Derimod er antallet af skriftlige forespørgsler steget fra 185 til 256 og udstedte attester fra 29 til 62, hvilket formentlig skal ses som dokumentation for navneforandringer i forbindelse med den nye navnelov, selvom disse endnu ikke har givet sig udslag i antallet af tilføjelser og rettelser i kirkebøger og personregistre på landsarkivet (888 mod 1030). På værkstedet er indbundet og restaureret knapt 700 bøger og arkivbind og udført 54.000 procesenheder. Blandt årets afleverede private arkiver er der særlig grund til at nævne lærer Jes M. Holdts samlinger vedrørende Løjt sogns historie og skoleinspektør Børge L. Barløses samlinger vedrørende lærere i Sydslesvig indtil 1864.

Landsarkivets i forvejen meget betydelige samling af slesvigsk og tysk juridisk litteratur er i årets løb blevet væsentligt forøget, idet landsarkivet overtog den tidligere Søndre Landsrets bogsamling og den tyske juridiske litteratur fra dommerembedet i Sønderborg. Bogsamlingen er på dette specielle område nu enestående i Danmark.

Landsarkivet har helt fra sin oprettelse været stærkt engageret i indsamling af private personers og foreningers arkiver, og i 1982 lykkedes det at færdiggøre og udsende en duplikeret registratur over 500 »Private forenings- og institutionsarkiver«, som er afleveret til landsarkivet. Vi anser denne publikation for at være meget nyttig, idet man i modsætning til embedsarkiverne ikke på forhånd kan vide, hvilke arkiver der er afleveret.

Samarbejdet med Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) er i årets løb blevet udbygget, dels med afholdelse af en informationsaften og dels med gennemførelsen af den første sønderjyske xerokampagne, hvorunder der fremstilledes 38.000 kopier af fortrinsvis kirkebogssider til de lokalhistoriske arkiver. Landsarkivet håber gennem en fortsættelse af dette arbejde på den ene side både at kunne skåne originalarkivalierne og aflaste læsesalen og på den anden side at åbne mulighed for at udnytte arkivmaterialet lokalt. En mere intensiv kopispredning i de kommende år vil derfor stå højt på landsarkivets prioriteringsliste, men vil kun kunne gennemføres ved midler udefra eller som led i et større samlet projekt.

Hans H. Worsøe

Historiske Samlinger for Sønderjylland, 1982.

Ved et styrelsesmøde den 17. december 1982 indtrådte museumsinspektør Birgitte Kragh Rasmussen som det sønderjyske museumsråds repræsentant. Professor, dr. phil. Troels Fink genvalgtes som formand, medens landsarkivar H. Worsøe nyvalgtes som næstformand. Fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen fortsætter som daglig leder. Som afløser for fru Vibeke Gribsvad er Jens Ravn Jensen tiltrådt den 21. maj 1982 med en ugentlig arbejdstid på 12 timer fordelt på 3 dage. Fru Birthe Wiwe fortsætter med billedregistreringen, medens Erland Møller fører regnskabet.

Lokalbibliografien: Forhåbningen om at få dette store og vigtige arbejde udført som beskæftigelsesforanstaltning for arbejdsløse cand. mag.'er og

Kammerherre, lensgreve Hans Schack har 1981 til Historiske Samlinger for Sønderjylland afleveret et stort arkiv af fotografiske plader, hvorimellem mange optagelser foretaget af farfaderen, den lærde ægyptolog, som også var en flittig og dygtig amatørfotograf. Mange af optagelserne går tilbage til omkring århundredskiftet. Der er nu ved at blive taget aftryk af pladerne, som foruden motiver fra den grevelige familie bl.a. omfatter optagelser fra den vestslesvigske natur. Her vises en af de nu længst forsvundne »vandmøller«, d.v.s. pumpemøller fra Møgeltønder Kog.

bibliotekarer er i første omgang strandet, men det bibliografiske udvalg holder øjnene åbne for andre muligheder.

Registrering af Karl Clausen-båndene: Registreringen af disse bånd sker ved et samarbejde med Sanghistorisk Arkiv ved Århus Universitet. Arbejdet udføres af studentermedhjælper Thomas Petersen under tilsyn af universitetslektor Kirsten Sass Bak. Arbejdet er aftalt afsluttet ved udgangen af januar 1983. Efter modtagelsen af registret, hvoraf Danmarks Radio skal have en kopi, vil Karl Clausen-båndene i Historiske Samlinger blive nummereret og opstillet på samme måde som kopisamlingen i Sanghistorisk Arkiv. Der har været afholdt møder mellem repræsentanter for Sanghistorisk Arkiv og Historiske Samlinger om registreringen den 18. marts og 3. december 1982.

Båndarkivet iøvrigt: Historiske Samlinger har i nogle år optaget en del af regionalradioens udsendelser og har nu en samling på ca. 100 bånd herfra. Et væsentligt antal af landsdelens fremtrædende personligheders stemmer er herved bevaret for eftertiden. Båndene er registreret på person, sag, sted og tid. Historiske Samlinger har også selv i 1982 og i forbindelse med Åbenrå byhistoriske Forening optaget interviews og foredrag, bl.a. fhv. stiftamtmand C. A. Vagn Hansens fire erindringsforedrag. Når bortses fra Karl Clausen-samlingen har Historiske Samlinger nu selv ca. 300 bånd og opbevarer endvidere 38 bånd, som tilhører Åbenrå byhistoriske Forening. Et par af båndmaskinerne er over 20 år gamle og nedslidte. Nye må derfor søges anskaffet.

Billedsamlingen: Afleveringerne har i 1982 omfattet 1137 stk. fotografier og postkort, samt et billedalbum, som har tilhørt bispedatteren og forfatterinden Amalie Niensens familie. Blandt afleveringerne kan iøvrigt særligt nævnes lærer J. Holdts samling på 136 billeder af bygninger og personer på Løjt og Max Laursens samling på 76 fotos, især fra kong Christian X's »eriksgata« i Sønderjylland 1920. Endvidere er der værdifulde afleveringer fra apoteker E. Andreasen, Børkop, adjunkt Jenni Witte, Åbenrå, overtoldbetjent Aage Hansen, Kruså og fhv. skoleinspektør Børge Barløse, Århus. Ved indlån af et album tilhørende Gert Ravn Nørgaard, Oksbøl er affotograferet 15 billeder af Herman Bangs Tines slægt (Kjærbøllingslægten). Fuldmægtig Faaborg afleverer til Åbenrå byhistoriske Forenings arkiv fotografier af åbenråske huse, der nedrives eller ombygges.

Forarbejdet til mikrofilmingen af den Sundbøl'ske samling omfattende 2500 fotografiske plader med sønderjyske motiver er fortsat sammen med Haderslev Museum og de sønderjyske lokalhistoriske arkiver. Til dette arbejde er der modtaget et tilskud på 8000 kr. fra den sønderjyske amtskommune. Der blev 1982 udlånt eller kopieret godt 100 billeder til illustrering af bøger og afhandlinger, og der har til fremvisning i TV været udlånt en filmsrulle, som viser isbådstransport under besættelsen. En film, der tilhører Åbenrå byhistoriske Forening, og som viser et af idrætsforeningen ÅGS i 1932 arrangeret stævne i Åbenrå, hvori der var deltagelse fra arbejderidrætsgrupper syd for grænsen, er blevet kopieret bl.a. ved tilskud fra Åbenrå kommune. Filmen blev efter kopieringen vist for ÅGS's medlemmer på landsarkivet den 5. november 1982.

Samtidig med denne kopiering er for egen regning kopieret en lille stump film, der er optaget af Chr. Demuth og som viser kronprins Frederiks deltagelse i indvielsen af Rabsted idrætsplads 1939. Filmen har en særlig interesse derved, at den viser amtslæge H. Lausten-Thomsen på talerstolen. Flere af filmene, såvel de, der tilhører Åbenrå byhistoriske Forening som Historiske Samlingers egne, er meget medtagne af tidens tand og skal kopieres, før de kan fremvises, idet de ellers vil gå til grunde.

Peter Kr. Iversen

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1982

Året 1982 har været et godt arbejdsår med en række krævende opgaver.

Den 6. december udkom Paul Tappes billedværk »Det gamle Kær herred i billeder og tekst. Die alte Karrharde in Bild und Text«. Med dette værk fortsatte Paul Tappe sin kulegravning af kulturhistorie og folkeliv i det spændende område mellem den nuværende dansk-tyske grænse og sydgrænsen for afstemningsområdet i 2. zone i 1920, Søholm å. Denne billedbog har fået en god modtagelse i både dansk og tysk dagspresse. Med billedbøgerne »Det gamle Læk« (1977) og »Det gamle Kær herred« (1982) er et større projekt blevet afsluttet.

Med de seneste års udgivelser (»Det gamle Læk«, »Egernførde bys historie«, »Granit i Angel«, »Dansk i hagekorsets skygge« og »Sønderjyden Christian Paulsen«) har Studieafdelingens bogproduktion nået en høj standard både med hensyn til indhold og udstyr. Vi håber, at vor kommissionsaftale med Forlaget Rosenkilde og Bagger, vil resultere i et salg, der svarer til bøgernes kvalitet.

Under bearbejdelse er Franz Wingenders store manuskript »Mit danske liv. Baggrund for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920–1950«, hvori han fortæller sine barndoms- og ungdomsoplevelser og samtidig giver en bred skildring af det folkelige fællesskab, der var det bærende element i de tre for Sydslesvigs skæbne afgørende årtier efter den første verdenskrig.

De selvbiografiske samleværker »Barn i Flensborg« (1972 og 1973) og »Barn og ung i Flensborg« (1977) vil få en fortsættelse med bogen »Barn og ung i Sydslesvig«. Efter at vi nu har modtaget en række spændende manuskripter og lydbånd, kan vi begynde med at tilrettelægge dette nye bind, der gerne skulle udkomme i 1983.

Studieafdelingens stipendiat, cand. phil. Ole Ventegodt blev den 1.2.82 udnævnt til inspektør på Orlogsmuseet i København. Han fortsætter arbejdet med sin afhandling om »Flensborgs søfart og handel i den florissante tid (1750–1805)«. I efteråret 82 kunne han proppe alle 1082 flensborgske skibe i et EDB-anlæg; de blev til nogle kilo EDB-udskrifter, der nu skal oversættes til forståeligt dansk.

Lærer Niels Vollertsen, der tiltrådte sit stipendium den 1. juli 1981, har afleveret det første manuskript-udkast om »Stridighederne om Sli-silden 1805–1935«. Hans arbejde med fiskeriet på Slien resulterede desuden i en skildring af »Fiskerlejet på Holmen i Slesvig 1800–1910« og en artikel om »Arnæs' og Kappels økonomiske udvikling 1800–1930«.

Cand. phil. Bjørn Rosengreen, der var stipendiat i 1974–75 og fra 1977 til 1980, har, efter at hans bog om »Dr. Werner Best og tysk besættelsespolitik i Danmark 1943–45« i 1982 blev udgivet på Odense Universitetsforlag, genopta-

get sit arbejde med det omfattende manuskript om »NSDAP i Slesvig-Holsten 1925–1934«.

Bibliotekslektoren har udover stipendiaternes vejledning og redaktionsarbejdet med Studieafdelingens udgivelser holdt 8 foredrag (»Det gamle Flensborg«, »Mindretallet og nazismen 1933–1939«, »Dansk arbejde i Sydslesvig i dag«, »Chr. Paulsen, den første Sønderjyde«, »Die dänische Gemeinde in Flensburg«, »Die Nationalitätenfrage in Südschleswig aus dänischer Sicht« og flere). Han har skrevet enkelte boganmeldelser og en artikelserie »Slesvigs historie efter 1864«. Desuden har han fortsat sin indsamling af kildestof til manuskriptet »Den danske menighed i Flensborg 1588–1984«, der gerne skulle udkomme i næste år.

En række danske og tyske studerende har igen søgt og fået vejledning og har trukket på Studieafdelingens gode muligheder for adgang til information gennem Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Studieafdelingen takker Oberst H. Parkovs Mindefond, som den 15. februar 1982 bevilgede midler til køb af 50 eksemplarer af Johan Runge: Sønderjyden Christian Paulsen, der af Amtscentralen for undervisningsmidler i Åbenrå blev fordelt til skoler i Sønderjylland.

Johann Runge

Institut for Grænseregionsforskning, 1982.

1982 var igen et travlt år på Institut for Grænseregionsforskning. Aktiviteten er øget væsentligt i kraft af større tilskud fra fonde og især mere kontraktforskning.

Det er specielt projekterne om uddannelsesforholdene og den økonomiske struktur i grænselandet, herunder udviklingen af en regionaløkonomisk model for Sønderjylland, der har påkaldt sig en betydelig interesse i og uden for regionen. Foruden disse opgaver er arbejdet blevet fortsat med projekterne om det tyske mindretals historie, de sproglige forhold i grænseegnen og folkesangen i Sønderjylland. Hertil kommer to nye projekter om detail- og engroshandlen samt om den offentlige sektors betydning for grænseregionen.

I 1982 udsendte instituttet 2 nye bøger om grænsehandel og grænsependling, samt et debatoplæg om Storebæltsforbindelsen, mens bogen om Hærvejen i Sønderjylland blev genoptrykt i et nyt oplag. Hertil kommer udsendelsen af 8 arbejdsrapporter om bl.a. erhvervsudvikling, beskæftigelsesstruktur og uddannelsesforhold i Sønderjylland. Foruden arbejdsrapporterne er vi også begyndt at udsende en skriftserie med titlen »Modelrapport«. Den henvender sig først og fremmest til fagfolk, og bringer nogle af resultaterne fra arbejdet med den regionaløkonomiske model – kaldet SØREN (SØnderjyllands REgionaløkonomiske Nationalregnskabsmodel). I denne serie har vi hidtil udsendt 6 publikationer. Endelig er der igen i 1982 udkommet 3 numre af instituttets lille tidsskrift PLUK, hvis artikler i let tilgængelig form orienterer om den forskning, der foregår i eller om Sønderjylland.

Foruden forsknings- og udgivervirksomheden kan vi også i det daglige glæde os over mange henvendelser fra såvel privatpersoner som offentlige myndigheder og institutioner om emner, der ligger inden for vores virksomhed. Det er en kontakt, som vi sætter megen pris på, og som er med til at gøre instituttet til en naturlig del af dagligdagen i grænselandet.

Hertil kommer de mange foredrag, konferencer og anden informationsvirksomhed, som instituttets medarbejdere deltager i både i og uden for landsdelen. I den forbindelse arrangerede instituttet også i påsken 1982 for Rødekro kommune en lokalhistorisk udstilling på Kalvø om øens og egnens historie. Udstillingen blev set af 2000 besøgende og er med til at illustrere bredden i instituttets virksomhed.

Henrik Becker-Christensen

Museer

Haderslev Museum

Efter to års hektisk udgravningsaktivitet i forbindelse med anlæggelsen af det sønderjyske naturgasnet kunne museet i 1982 trække vejret lidt lettere med kun én undersøgelse foranlediget af gasprojektet. Men alligevel blev årets udgravningsarbejde ganske omfattende med ialt 23 større og mindre undersøgelser. Blandt de vigtigste emner kan her nævnes: Rensdyrjægerbopladsen ved Jels, en række overpløjede gravhøje i Gram kommune, en anselig bronzealderhøj ved Vojens, en stor jernalderboplads fra 400-tallet e.Kr.f. øst for Tønder samt en vikingebåd fra farvandet ved Barsø.

Sværvægteren blandt udgravningerne har ubetinget været den ca. 13.000 år gamle Jels-boplads, som blev påvist ved en prøveudgravning i 1981. Med påskriften »Danmarks ældste boplads« blev der stillet store forventninger til årets kampagne, men resultatet skuffede ikke. Foruden en væsentlig forøgelse af det sparsomme redskabsinventar lykkedes det at indkredse selve bosættelsesområdet. Tilbage står kun at undersøge en fugtig lavning nord for bopladsen, hvor der muligvis kan være affaldslag bevaret.

Den omfattende udgravning i Jels foregik ligesom udgravningerne i Gramområdet i samarbejde med Sønderjyllands amtskommunes tekniske forvaltning (beskæftigelsesmidler), og endvidere modtog undersøgelsen et stort tilskud fra Statens Humanistiske Forskningsråd. Kombinationen beskæftigelsesarbejde/arkæologiske udgravninger er ikke ny, men er naturligvis blevet aktualiseret i de senere år. Under de fleste omstændigheder kan det udmærket lade sig gøre at forene de to ting, og erfaringsvis har det vist sig at være en meget populær form for beskæftigelsesarbejde. Men det er en nødvendig forudsætning, at der stilles tilstrækkelige bevillinger til rådighed til faglig ledelse og senere bearbejdning af undersøgelserne.

Arbejdet i museets konserveringsafdeling har fortsat været koncentreret om opgaver i forbindelse med de løbende udgravninger og opbygningen af den permanente udstilling. Derimod er der fortsat en stor del af museets ældre samlinger, som er i en meget dårlig bevaringstilstand. En del konserveringsopgaver sendes som hidtil ud af huset.

På udstillingsområdet har der som de foregående år været arbejdet intenst med den permanente udstilling. Bl.a. er der taget fat på afsnittene om vikingetid og middelalder. Men herudover har der også været plads til en hel del særudstillinger. Det er ialt blevet til 11 udstillinger, hvoraf Haderslevs aktive Kunstforening tegner sig for de fem. Emnerne har som sædvanlig været mangfoldige spændende fra Sydslesvig og Grønlandsk Kunst til børnetegninger, pladeomslag, insekter og konserveresdåser. Alt i alt nåede museets besøgstal

op på 25.000 eller ca. 4.000 færre end året før. Trods nedgangen må det alligevel siges at være ganske tilfredsstillende, når man tager i betragtning, at turistbesøget svigtede på grund af den usædvanlige varme sommer. Positivt er det i hvert fald, at det har kunnet lade sig gøre at fastholde et stort lokalt besøg. Denne interesse afspejler sig også i en voldsom stigning gennem de senere år i antallet af forespørgsler.

Årets nok mest specielle særudstilling var en dragtkavalkade i form af en mannequinopvisning. Med hjælp fra en række frivillige og teatergruppen »Møllen« afvikledes arrangementet over to søndage i juni i museets sal, som til lejligheden var omdannet til en eksklusiv café. Ikke mindst takket være de medvirkendes entusiasme blev forestillingen en uforglemmelig oplevelse.

Af andre arrangementer kan nævnes de efterhånden traditionelle aktiviteter i forbindelse med efterårsferien og jul. Desuden er der indledt et samarbejde med Aktivitetshuset i Haderslev om afholdelse af musikarrangementer. I 1982 blev det til en koncert med gruppen »Savage Rose« i tilknytning til udstillingen om pladeomslagene. Forhåbentlig kan arrangementer af denne karakter være med til at nedbryde nogle af de forbehold overfor museerne, som man stadig kan møde rundt omkring.

Lærerne gør fortsat flittig brug af museets undervisningsmateriale, og der har ligeledes været fin søgning af lokale skoler, når der har været velegnede udstillingstilbud. Derimod er det blevet sværere at få skolerne fra oplandet til at komme på museet. Det hænger ganske givet sammen med skolernes stærkt beskårne ekskursionskonti. Fortsætter denne kedelige udvikling, bliver det nødvendigt at indskrænke den del af særudstillingerne, der specielt er rettet mod undervisningssektoren, og i stedet lægge vægt på andre af museets tilbud.

I 1982 begyndte en ny amts- og byrådsperiode, og det betød for Haderslev Museums vedkommende et vagtskifte på formandsposten. Museets formand gennem næsten 12 år amtsrådsmedlem Helga Hørlück, Skodborg, ønskede ikke at genopstille, og i hendes sted valgtes amtsrådsmedlem K. M. Laursen, Haderslev. Gennem Helga Hørlücks formandsperiode har museet gennemgået en rivende udvikling – ikke mindst takket være hendes indsats og aldrig svigtende interesse.

Steen Wulff Andersen

Aabenraa Museum

Nyheder i museets drift

Selvom året for museet har været fyldt af overvejelser om, hvordan man kan forbedre de bygningsmæssige rammer, så har det udadtil kun sat sig få spor. I foråret vurderede man tre principielt forskellige muligheder, henholdsvis en overflytning til nogle ældre karakteristiske bygninger ved gågaden og en udvidelse af den nuværende bygning ved A10, samt endelig nybyggeri. Bygningerne ved gågaden, som kunne overtages gradvist ved køb, bestod af byens største pakhus fra ca. 1840, et meget dybt gavlhus, der bagtil rummer byens ældste bindingsværk og endelig et sidehus, der kunne nedrives til fordel for en ny, større fløj i delvis sammenhæng med pakhuset. Tilsammen omkransede bygningerne et gårdrum, og de ville ved siden af det større udstillingsareal give mulighed for at henvende sig til det store publikum, der benytter gågaden med både varer, en lille café, hvileplads, og nogle bygninger, der i sig selv

fortalte om byhistorie, handel og søfart. Bortset fra det sidste og fra den afsondrede beliggenhed på den forkerte side af en tungt trafikeret vej så kunne en tilbygning til det nuværende yde de samme fordele og selvfølgelig til et mindre beløb. Da det i sidste ende var areal-priserne, der blev udslagsgivende, forekom ingen af forslagene dog fuldt overbevisende og ved årets slutning, hvor nedskæringerne på de kommunale budgetter for alvor slog igennem, blev også nybyggeriet helt opgivet. I stedet må museet besinde sig på, at den – måske – eneste udvidelse bliver kustodeboligen, der blev ledig i november måned.

Mere konkret er vedligeholdelsesarbejdet med maling af udstillingsrummene afsluttet i 1982, så alle nu er ensartet hvide. I fortsættelse heraf er en omordning af den faste udstilling så småt begyndt.

Igennem 1982 er museets brug af langtidsledige blevet gradvist forøget, så der i praksis er tale om to »faste« stillinger. Selvom de formelt set ikke må tage arbejde fra andre, har de her som på andre små-institutioner hurtigt gjort sig uundværlige. Særligt gavnligt for museet har det været at beskæftige en faguddannet fotograf. Hun har i ni måneder dækket et stort og vedvarende behov ved genstandsregistrering og opbygning af udstillinger. Både menneskeligt og samfundsmoralsk kan man dog ikke undlade at spørge, hvor længe det er forsvarligt at bruge den form for vedligeholdelse af arbejdskraft?

Særudstillinger og anden formidling

I sin særudstillingsvirksomhed har Aabenraa Museum igennem mange år tilstræbt at lave en nogenlunde lige fordeling mellem lokale emner og at vise mere almene strømninger.

Da foregående års udstilling om Jørgen Bruhn og Aabenraa-Skibsfarten havde vakt så stor interesse, ikke mindst i skolerne, blev den forlænget til udgangen af februar. Som et varigt supplement til den faste udstilling blev et lille, godt illustreret hæfte, der byggede på udstillingens tekster, udgivet. I resten af foråret vistes i tæt rækkefølge efter hinanden fem kunstudstillinger, der fortrinsvis var præget af sønderjyske navne. Fra Sønderjyllands Kunsthøgskole udstillede malerne Nille Nielsen og Martin Quist sammen med keramikeren Vibeke Fischer fra Sjælland. Separat udstillede Anna Liese Kragh, der er opvokset i Sønderjylland, men har været ude omkring i verden og kunne vise nogle stærke nye fotografiske teknikker.

En særlig lokal opgave for museet er det at støtte de selvuddannede mennesker, der har nået til et bæredygtigt kunstnerisk udtryk. Det skete dels i udstillingen af Helge Almskous tegninger og Ole Ingstrups malerier, fotografier og lysbilledshow. Dels i den årlige udstilling af Aabenraa Fotoklub, hvor det sidste år var en stor glæde at inddrage Annelise Jensens både sikkert formede og meget fantasifulde keramik.

Emnet for årets sommerudstilling var flaskskibe og skibsmodeller. Det var nærmest en nødudvej for at vise den store flaskskibssamling, hvoraf hovedparten er fjernet, da flaskskibene stod i museets vinduer, hvor de hurtigt bliver nedbrudt af sollys og store temperatursvingninger. Sammen med flaskskibene, udstillede Peter Jensen, Blans sine uhyre nøjagtige og fornemt lavede modelskibe, hvoraf han har skænket flere til museet. Både han og fremstilleren af flaskskibene demonstrerede deres metoder. Omtrent i samme periode var det lykkedes at få en meget spændende udstilling om blikkenslagerarbejdet

historie overført til museet. Den er lavet af det sønderjyske forbund, hvor bl.a. arbejdsløse medlemmer havde indsamlet udstyr til et komplet værksted, mange prøver på svendestykker, protokoller, priskuranter o.l. Også her kunne en ældre blikkenslager gøre arbejdsmetoderne levende. Man kunne ønske, at initiativet gav andre håndværk lyst til at fortælle deres historie.

I efteråret holdtes to større separatudstillinger, hvor først Fr. P. Becker fejrede sin 75 års fødselsdag, senere fyldte Inger Marie Fruelund salen med sit udsøgte lertøj.

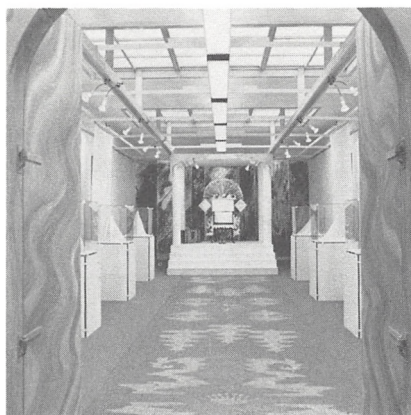
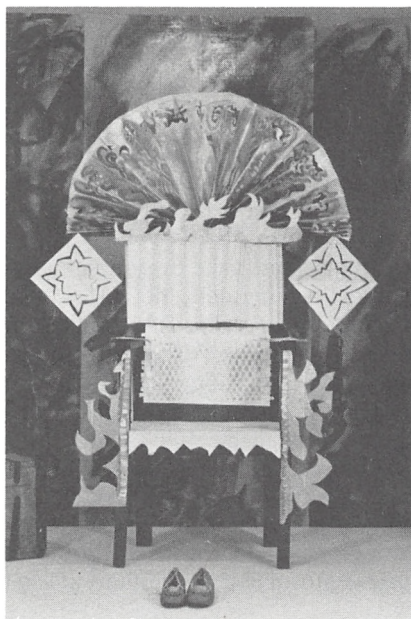
Efter de gode erfaringer med forrige års særudstilling om Jørgen Bruhn samlede museet igen i efteråret kræfterne om en stor særudstilling over et centralt emne i samlingsen, nemlig Jomfru Fannys historie og hendes broderier. Udstillingen »Jomfru Fannys Kongerige« var både i indhold og form noget ret uprøvet i dansk museumsverden. Dens hovedidé var at fremstille myten og den store betydning, Jomfru Fanny fik, i en form, der åbnede for både en følelsesmæssig indlevelse og en mere intellektuel forståelse. Den var udformet i et ualmindeligt heldigt samarbejde med billedkunstneren Ursula Reuter Christiansen og hendes mand, komponisten Henning Christiansen. Ved siden af bidrog en række andre, der var blevet grebet af emnet, og arbejdet mandede ud i en artikelsamling, med mange nye indfaldsvinkler på historien.

Ved siden af de mere iøjnefaldende udstillingsaktiviteter har museet fortsat en bred formidlingsvirksomhed i foredrag og omvisninger. Fremhæves kan det, at kustoden Margrethe Callesen under AOF har holdt en meget søgt og givtig studiekreds om det gamle Aabenraa. Fra private gemmer er mange fortællende fotografier og papirer blevet affotograferet.

Undersøgelser og indsamling

Igennem de sidste tre år har museet igennem studentermedhjælp søgt at udbygge sin viden om de genstande, der kommer til museet. Det er fortrinsvis sket ved store samlede gaver, der beskriver en helhed. I 1982 var det således Tage Ravns skomagerværksted, som han havde på Klinkbjerg fra 1942–72. Ved interviews og ved gennemgang af kunde- og regnskabsbøger er det lykkedes både at få oplyst de mange specialredskabers funktion og få et godt indtryk af vilkårene for en lille håndværksmester, der var så karakteristiske for byens erhverv indtil 1960erne. På lignende måde blev en stor arv fra et styrmandshjem gennemgået. At genstandsregistreringen på den måde når et skridt videre end den blotte arkivering er helt afgørende for, at tingene kan sættes i en historisk sammenhæng og bruges i f.eks. formidlingen. Det er et »skjult«, men helt grundlæggende arbejde i museets virksomhed. Desuden er der lavet mindre undersøgelser om historien bag museets skibsportrætter.

Ved siden af genstandsbestemte undersøgelser har forberedelserne til udstillingen om Jomfru Fanny krævet den største part af undersøgelsesarbejdet. Det afspejles i hæftets artikler om bl.a. hendes historiske betingelse som enlig kvinde. Både disse bidrag, men også den nye fremstilling af traditionen om hende og analyserne af hendes broderier har gjort hæftet efterspurgt i brede kredse over hele landet. Endelig bør det nævnes, at museet har medvirket ved tilrettelæggelse af amtsmuseumsrådets undersøgelser i Vadehavets kulturhistorie, samt i amtets fredningsplan. Til den sidste er de kulturhistoriske interesser et nyt og lidt uhåndgribeligt emne, som det er opgaven at indkredse nærmere.

Særdstillingen »Jomfru Fannys Kongerige« på Aabenraa Museum var opbygget som en audienssal, der med tronstol, store papirklip, en serie collager og akvareller, samt Fannys broderier, skulle anskueliggøre hendes orakelrolle. Ved indgangen blev i et lille forrum Jomfru Fannys historie og hendes forudsætninger præsenteret.

Gaver og erhvervelser

Årets største samlede gave var det skomagerværksted, der er nævnt ovenfor. Det er så velbevaret og komplet, at hele arbejdsgangen i sådan et typisk værksted vil kunne anskueliggøres i en interiøropstilling. Også museets søfarts-samling er blevet suppleret på værdifuld måde. Nyt er således en så uundværlig del af sømandsudstyret som en køjesæk. Videre nogle eksempler på sømands-husflid, og især de fornemme skibsmodeller, som Peter Jensen har fremstillet. Nævnes kan en spantemodel på bedding, hvor alle detaljer ned til den mindste hammer er med.

En vigtig opgave for museet er bevaring af karakteristiske bygningsmiljøer. Som et led heri hjemtoges nogle tidstypiske bygningsdele, der ellers ville forsvinde ved nedrivninger. I 1982 kom således med støtte fra sparekassen Bikuben et antal vinduer, døre og gerigter fra Wohlenbergs ejendom på Storetorv til museet og desuden en samling planker fra en af de sidste bullader i Børnemark. Ved siden af disse større samlinger er sølvsamlingen suppleret ved indkøb, ligesom et stort antal enkeltgenstande er skænket.

Årets kunstindkøb er fortrinsvis gjort på museets egne udstillinger. Der er således købt tre stentøjsskåle af Vibeke Fischer, akvareller af Martin Quist, og to olieblade af Nille Nielsen, samt værket »Venuspejl« af Ursula Reuter Christiansen. Som en ren undtagelse har museet kunnet købe en stor skulptur af Ole Find. Købet har kun kunnet gennemføres, fordi han gav et uhørt afslag i prisen.

Birgitte Kragh Rasmussen

Museet på Sønderborg Slot.

Efter valget til amts- og byråd i efteråret 1981 konstituerede museets bestyrelse sig uændret med amtsrådsmedlem fru Ruth Nielsen som formand og med byrådsmedlem Sv. A. Hellesen som næstformand. Forretningsudvalget består fortsat af formand, næstformand og læge H. Roesdahl. Iøvrigt betød valgene, at byrådsmedlem Jørgen Jørgensen og amtsrådsmedlemmerne K. M. Laursen, Knud Tejlgård og Bente W. Tietje blev nyvalgte til museumsbestyrelsen, der således fik udskiftet halvdelen af sine medlemmer. Den nye bestyrelse har holdt tre stofrige bestyrelsesmøder, hvor især budgetmødet i april som sædvanligt var langvarigt, ligesom der har været løbende kontakt mellem formand og museets leder. De mest tidsrøvende problemer har været nedskæringer, der har medført ændringer i hele tre omgange af de i april godkendte budgetter for 1983. Forberedelserne af 75-års-jubilæet i 1983 blev henlagt til et særligt udvalg med repræsentanter for bestyrelserne for museet og for Historisk Samfund for Als og Sundeved. Endelig har udarbejdelse og drøftelse af museets arbejdsplan og langtidsplan, der skal indsendes hvert fjerde år, taget en del tid.

Mens arbejderne med restaurering af det østre forborgsanlæg omkring nordøst-bastionen de foregående år kun gik langsomt, nåedes i 1982 et meget langt stykke, takket være en større samlet bevilling fra Fortidsmindeforvaltningen. Den adgangsvej med vindebro og port i læ af bastionen, der første gang etableredes omkring 1500, blev nu markeret ved anlæg af en bro og en sti, der kommer til at danne en ny adgangsvej for gående ind til slottet. Samtidig fortsattes undersøgelserne af den gamle adgangsvej under volden ind til

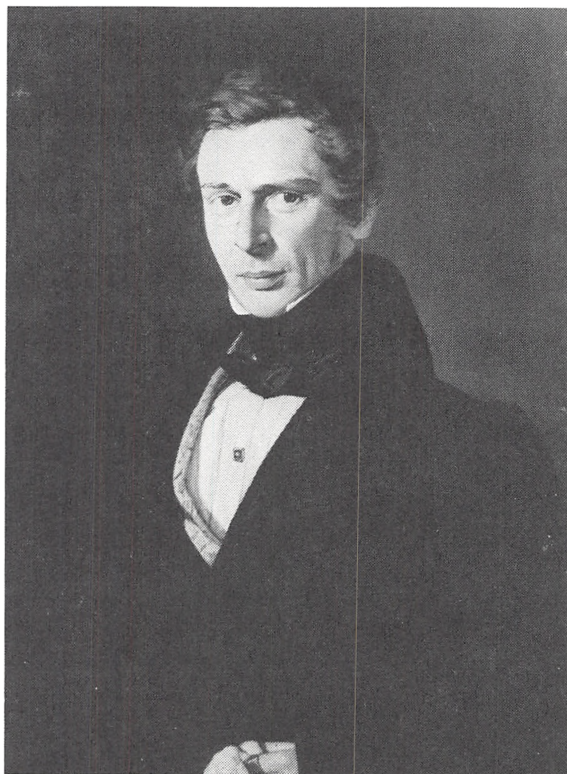
Hans Nicolai Hansen (1853–1923): Skitse til maleri af Christian II og Mor Sigbrit på Amager. Til højre ses Dyveke mellem to adelsjunkere og i baggrunden anes Københavns tårne.

bastionen, og det lykkedes at genfinde så meget, at det var muligt at genskabe den overdækkede gang i hele dens længde. Arbejdet omkring nordøstbastionen forventes afsluttet i 1983.

For museet kendetegnes året af et fortsat højt besøgstal. Med ca. 104.000 gæster passeredes for andet år i træk de 100.000. Selvom tallet var lidt lavere end i 1981, må det siges at være et særdeles fornemt resultat. Påny udgjorde skoleelever m.v. mere end 25% af det samlede besøgstal, og dette betød atter en meget kraftig belastning af museets faste omvisere og undervisere. En forøgelse af denne del af museets personale er ved at presse på. I det hele taget er museets aktivitetsniveau i overkanten af det nuværende personales kapacitet. Ganske vist ansætter museet i videst muligt omfang langtidslidige og civile værnepligtige og får derved løst opgaver, som ellers måtte lægges til side, men disse grupper må ikke påtage sig arbejde, der udføres af ansatte i faste stillinger.

Selvom museet ikke i 1982 havde en stor særudstilling, der i popularitet stod mål med Håndarbejdes Fremmes sommerudstilling i 1981, arrangeredes dog en række særudstillinger, der alle bidrog til det høje besøgstal. I december-januar vistest vinterens jule- og legetøjsudstilling, der især medfører et stort børnehavesbesøg i januar. Teglværksudstillingen, der skulle vare fra december 1981 til juni 1982, blev ikke blot forlænget, så den kom til at vare hele 1982, men blev også udvidet, så det største særudstillingsrum blev inddraget. Vandredstillingen om

C. A. Jensen (1792–1870): Mandsportræt, sign. og dat. 1832. Billedet menes at forestille et medlem af familien Reventlow. Med dette meget smukke og velholdte portræt indgår nu ialt 11 malerier af den fremragende portræt-maler C. A. Jensen i museets samling.

»Naturgas og arkæologi« vistes i 2 måneder, og i efteråret vistes, i tilknytning til foredragsrækken om venderne, en venderudstilling. Hertil var lånt en del genstande fra Nationalmuseet og fra Gottorp-museet, og udstillingen var den første mere samlede Vendertidspræsentation i Danmark. Fra museets tekstilafdeling arrangeredes en udstilling, »Vi lærte at sy«, om ældre tiders undervisning i syning, broderi, hækling og strikning. Endelig arrangeredes legetøjsudstillingen i december i udvidet form i andre lokaler end sædvanligt. Begge disse udstillinger resulterede iøvrigt i et stort antal gaver.

Både særudstillingerne og udlånene til andre udstillinger, bl.a. på Sønderborg kommunes biblioteker, medfører et stort arbejdspress på museets formidlingsafdeling. Der har været afholdt lærerkursus for historie, orienterings- og formningslærere og kursus for seminarie-elever og børnehavepædagoger. Museumspædagogen har desuden været lærer ved to studiekredse, en i forbindelse med teglværksprojektet og en omkring Sønderborg bys historie til brug for lokalhistorisk undervisning. Til byhistorien udarbejdes nu undervisningsmaterialer (dias og atlas).

Museet har også i år modtaget talrige gaver og foretaget en række indkøb. Til kunstafdelingen er købt et portræt af frk. Preetsmann, udført i tusch af J.

Museet har desuden været med i styringsgrupper dels for de Vadehavsundersøgelser, som foretages i fællesskab af Ribe og Sønderjyllands amters museumsråd og dels for de kulturhistoriske registreringer i Sønderjyllands amt, som gennemføres af amtets fredningsafdeling. Endelig er museets kulturhistoriske undersøgelser fortsat fra de foregående år. De meget omfattende undersøgelser vedr. fjerfuglebilleder, der har medført kontakt med over 70 udenlandske museer, 30–40 danske museer og omkring 40 privatsamlinger, er afsluttede i 1982. Resultatet vil blive publiceret af fru I. Adriansen i årbogen »Arv og Eje«. Desuden har fru Adriansen skrevet artikler i årbøgerne »Nordslesvigske Museer«, bd. 9., »Folk og Kultur« og »Nord-Nytt« foruden en række anmeldelser. J. Slettebo har skrevet en artikel i »Nordslesvigske Museer« foruden enkelte anmeldelser, ligesom han har medvirket i redaktionerne for »Fra Als og Sundeved«, »Arv og Eje« og »Fortid og Nutid«.

Jørgen Slettebo

Tønder Museum

I museets interiører er foretaget ændringer i sølvkammeret og rummet med topografisk grafik på grund af en række betydelige nyerhvervelser, ligesom museets bibliotek omsider er helt udskilt fra kunstmuseet, og et særligt arkivrum er indrettet for museets store samling af arkitekturtegninger og fotos. Både arkitekt Thaysens betydelige arkiv og arkivalierne fra Fonden til Bevarelse af gamle huse er sammen med arkivet for Baupflege Kreis Tøndern anbragt nyordnet her sammen med forhåndenværende arkitekturlitteratur.

Museet kunne i sin skriftrække med meget væsentlig støtte fra Handelsbanken i København i 1982 udgive et rigt illustreret skrift om Hovedvandsæg fra Østslesvig (Haderslev, Åbenrå og Sønderborg), et sidestykke til det tidligere udgivne Hovedvandsæg fra Vestslesvig (1978), og på grundlag af museets betydelige fotografisamling af sølv fra Sønderjylland publicerede Historisk Samfund for Sønderjylland samme år den første danske landsdelsbeskrivelse angående sølv: Sønderjysk Sølv.

I sommeren 1982 udstillede den hollandske sølvsmed Ton Postma moderne sølv i museets galleri, og februar 1983 vistes den sovjetrussiske udstilling om Uzbekistans kunsthåndværk. En stor succes var udstillingen af østslesvigske hovedvandsæg i Handelsbankens hus i Tønder, som museet var tilrettelægger af, ligesom det var medvirkende ved kniplingsudstillinger i Løgumkloster og i Hobro.

Nyerhvervelserne i denne periode har koncentreret sig om museets centrale indsamlingsområder, fajance, topografiske kort og sølv.

To betydelige Stockelsdorfer-fade erhvervedes i Toftlund, og flisesamlingen forøgedes med ornamentfliser fra Kellinghusen, hvoraf museet har ladet den nu fungerende Kellinghusen-manufaktur fremstille kopier af en populær sammensættelig blå stjerne.

Foruden Westphalen-kobberstikkene af de to guldhorn er et af de smukkeste kort over hertugdømmet Slesvig tilgået samlingen. Det er igen Rislum-Fonden, vi har at takke for det meget kostbare og helt enestående F. de Witt-kort DUCATUS SLESVICENSIS fra ca. 1690, koloreret og guldstafferet af den verdensberømte kortillustrator, Dirck Jansz van Santen, Amsterdam (1638–

Kniplingshandler Johann Steinbecks trolovelseskrus, udført af Jacob Reimer I., Tønder, 1655.

1708), »en drøm i søvnløse nætter«, som en betegnede det. Det femcifrede beløb, det kostede, dækkedes fuldtud af Rislum-Fonden.

Sølvsamlingen er suppleret med et væld af spiseskeer, heriblandt et tidligt stykke af Jacob Reimer II, teskeer, fløde- og potageskeer, samt hovedvandsæg.

Men den største begivenhed i dansk museumsverden 1983 blev erhvervelsen af Tønders eneste kendte lågkrus, det ældst daterede i hertugdømmet Slesvig, Jacob Reimer Is bryllupskrus fra 1655. Kruset, der er museet en gammel kending og gengivet i bogen om Sønderjysk Sølv, er stemplet med det tidligst kendte Tønder-bymærke, et kors (kendt fra Reimers kalk i Burkal kirke) og mestermærket IR. På låget er graveret to hidtil utydede borgerlige våben, hhv. et bomærkelignende kors med et hjerte som fod og en halv stenbuk. Det er dateret 1655, men uden støttende initialer.

Imidlertid kan der ikke være tvivl om, at stenbukken må dække Tønders første stor-industrielle personlighed, grundlæggeren af Tønders kniplingsindustri, den berømt/berygtede Johann Steinbeck (kaldet Steenbock), som 1655 trolovedes med den bekendte Geske Kiel, en prominent købmandsdatter fra Tønder, som siden med stor foretagsomhed drev mandens kniplingsvirksomhed videre, og efter hvem Boisen-slægtens stammoder, den lige så berømte Geske Marie Outzen fra Emmerlev blev opkaldt.

Sølvkruset er museets hidtil kostbareste erhvervelse. At det kunne blive i landet, skyldes et betydeligt tilskud fra Brødrene Hartmanns fond, som helhjertet erkendte, at det var en virkelig hastesag af national betydning. Statens Museumsnævn gad ikke engang svare på en ansøgning. Tønder ligger stadig lige så langt fra København som i helstatens tid.

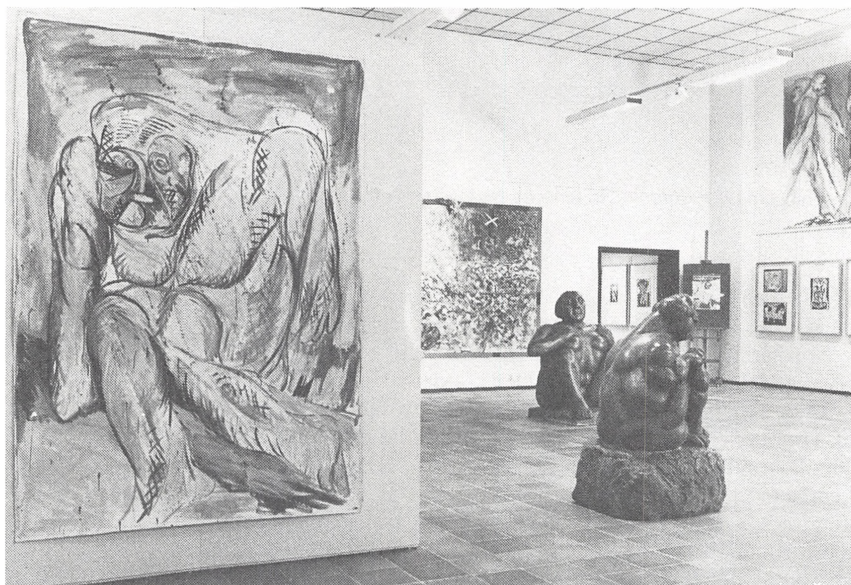
Hvad angår museets efterhånden ret omfattende haveanlæg, er det omsider takket være museets vagtmester og museumshåndværker bragt i mønstergyldig orden (det har været mere end 10 år), men slotsbanke-anlægget som fortidsmindeforvaltningen har ansvaret for ligger stadig hen i et ikke engang yndefuldt forfald. Det forventes, at amtet i nær fremtid overtager vedligeholdelsen.

Sig. Schoubye

Sønderjyllands Kunstmuseum

Siden sidste beretning er gennemført en række istandsættelsesarbejder på museets udstillingsrum, et nyt arkivrum for museets papirkunst er indrettet og en væsentlig del af museets faste samling er nyomhængt.

Antallet af udstillinger var mindre end i forrige periode, 7 i alt, men til

Fra kunstmuseets Sven Wiig Hansen-udstilling dec. 1982–jan. 1983.

Harry Carlsson: Der er noget råddent i Hollywood. 1937. Olie på lærred 84 × 98 cm.

gengæld større og mere arbejdskrævende. Den velbesøgte sommerudstilling viste, med assistance fra arkitekt Grete Jalk, arbejder af vor lokale tekstilkunstner Hanne Vedel. I samarbejde med den hollandske ambassade vistes en populær udstilling af hollandsk nyrealisme. I tilslutning til Tønders jazz-festival arrangeredes i samarbejde med Moesgaard en plancheudstilling vedrørende indianere og eskimoer, og derefter vor første retrospektive udstilling af Tøndermaleren Dyke Johannsens arbejder i december og januar efterfulgt af den meget store Wiig Hansen-udstilling, som nok – trods årstiden – var den af udstillingerne, der vakte størst opmærksomhed på landsplan. Meget smuk og elegant var også Kirsten Lockenwitz-udstillingen marts/april, som havde været vist på Charlottenlund. Og endelig er at nævne en længe planlagt udstilling med Hamborg-grafikeren Horst Janssens originale og geniale arbejder.

Generelt kan det om udstillingsarbejdet siges, at det virkelig er lykkedes at skabe en tradition for, at der i Tønder til stadighed er vægtige skiftende udstillinger, men også at omkostningerne, specielt ved de originale arrangementer, specielt i forbindelse med transporten, er steget så enormt, at man må forudse en begrænsning.

Med et betydeligt tilskud fra Ny Carlsbergfondet kunne museet erhverve

Sven Wiig Hansens følsomme og originale glascollage *Sort sol* i december. En smuk gestus fra kunstneren selv var det, at han yderligere forærede os en serie i oktober 1982 spontant udførte små glasimprovisationer. Af de øvrige nyere hvervelser skal her blot nævnes Vilhelm Bjerke Petersens *Komposition i rødt* fra 1931 og *Stensamleren* fra 1936, Harry Carlssons *Der er noget råddent i Hollywood* fra 1937 (et af hans hovedværker), Wilhelm Fredries tidlige *Parti med bådebro* fra 1929 og Axel Bentzens *Siddende ung pige* (udateret).

Originale og særdeles instruktive kataloger blev udgivet af museumspædagogen til udstillingerne med Dyke Johannsen og Sven Wiig Hansen, ligesom en række gode plakater fremstilledes.

Museumspædagogen har været særdeles aktiv med undervisning og foredrag, bl.a. om *Dansk Guldalderkunst*.

Besøgstallet (for begge museer) steg i kalenderåret 1982 med henvend 900 til 34886. Med glæde ser man fra museet på, at en række håndværkerlav i byen benytter lokalerne til årlige lavssammenkomster, og også på de musikalske indslag, som specielt musikforeningen står for.

Skjules kan det ikke, at pladsforholden i det fra starten så rummelige kunstmuseum er ved at blive meget trykkende, ja nær katastrofale. Men omvendt må man vel med tilfredshed deraf slutte, at det er udtryk for stadig aktivitet og nyskaben, og at der er brug for den kun godt 10 år gamle kunstinstitution.

Sig. Schoubye

Midtsønderjyllands Museum

1982 blev rent besøgmæssigt et godt år for Midtsønderjyllands Museum, idet vi havde 75% flere besøgende end året før; 12.000 gæster blev det til, i løbet af de 7 måneder vi havde åbent.

Aktivitetmæssigt blev det et meget travlt år, med ialt 6 særudstillinger: Kunsthåndværkerskolen i Kolding udstillede grafik, keramik og tekstil fra første års eleverne, en lokal Gramboer udstillede sine mønter og Midtsønderjyllands Museum var et af de museer, der viste naturgasudstillingen. Christine Paulsen, Ingelise Leoni og Jonna Fredskov arrangerede en meget smuk udstilling med keramik, maleri og tekstil, og Jens Bilgram havde en velbesøgt udstilling med spændende malerier. Sidst på året åbnede museet selv en udstilling om svampe, som indledning til efterårets svampesæson. Vores særudstillingslokaler blev omdannet til et stykke natur med skov og græstørv, og overalt i denne kunne man gå på jagt efter svampe, som vi havde indsamlet og frysetørret, så de kunne holde sig. I et hjørne avlede vi champignons, som man var velkommen til at smage på, i et andet vistes svampe, der er anvendelige til garnfarvning. I tilknytning til udstillingen arrangeredes en svampeekskursion til Storskoven, hvori omkring 70 mennesker deltog.

Hen imod slutningen af året begyndte museet at ombygge den permanente del af udstillingerne, der omhandler lergravsfundene. Udstillingen stod færdig i april 1983, da museet åbnede efter vinteren.

I sommerperioden havde vi besøg af en astronom fra København, der planlagde en kommende udstilling om verdensrummets og planeternes dannelses.

Gennem året har Harald Filtenborg, Gram, været tilknyttet museet med

Deltager fra museets svampeekskursion, efteråret 1982.

undersøgelser af paddernes og krybdyrenes udbredelse i Gram kommune. Undersøgelsen vil senere komme til at omfatte hele Midtlandet. En foreløbig, men meget detaljeret, rapport, foreligger allerede. Museets personale har endvidere indsamlet et stort antal lægeplanter fra Midtlandet, hvilket skal indgå i en udstilling, der åbner i juli 1983, og et stort antal svampe til frysetørring.

Museets arbejde har været præget af usædvanligt mange hvaludgravninger – ialt 5 dele af skeletter er blevet hjembragt til museet, foruden mange løsfund fra Gramleret. Blandt disse er indsamlet mange mikrofossiler som dinoflagellater, foraminiferer og bryozoaer, så museets samlinger fra Gramleret er blevet betydeligt udvidet.

Museet har gennem hele 1982 haft tilknyttet mellem fire og fem personer på arbejdstilbud, der foruden hjælp ved indsamling, udstilling og udgravning, hovedsageligt har været beskæftiget med præparering af de gamle hvalskeletter fra Gram teglværksgrav. Hvalfundet fra 1981 (helikopterhvalen) er ved at være

færdigpræpareret, og ialt vil der til dette arbejde blive anvendt ca. 5000 arbejdstimer. Hvalfundet var klar til udstilling ved museets åbning for sæsonen 1983. I februar 1982 afholdt museet et konserveringssymposium, hvori deltog 10 konservatorer fra hele landet. Målet med dette var, at søge en løsning på problemerne vedrørende konservering af skeletmateriale fra Gramleret. Symposiumet vil blive gentaget i 1983.

Ultimo april 1982 var det 10 år siden, at museets »fadder«, museumsforeningen, blev stiftet, hvilket fejredes ved en reception på Midtsønderjyllands Museum.

Flemming Roth

Museet Holmen

1982 var et år, vi på Holmen tog hul på med angst og bæven samt en god portion kamplyst: nu skulle vi forsøge at lave museum uden egne samlinger og ikke mindst få publikum til at interessere sig for vores anstrengelser!

Idag kan vi konstatere, at det lykkedes – alene på grund af støtte fra en kreds af frivilligt arbejdende Klosterboere og et økonomisk sikkerhedsnet fra Løgumkloster Kommune.

Vi lagde ud den 2. april med to udstillinger: Kniplersker og kræmmere på Vestereggen – en studie i tekst, billeder og genstande af den »industri«, der gennem et par århundreder var Løgumklosters bærende.

Sideløbende viste vi kunstudstillingen »Dengang månen blev væk ...« – en fabel skrevet af journalist Annalise Lind over akvareller fra Olivia Holm-Møllers mange rejser.

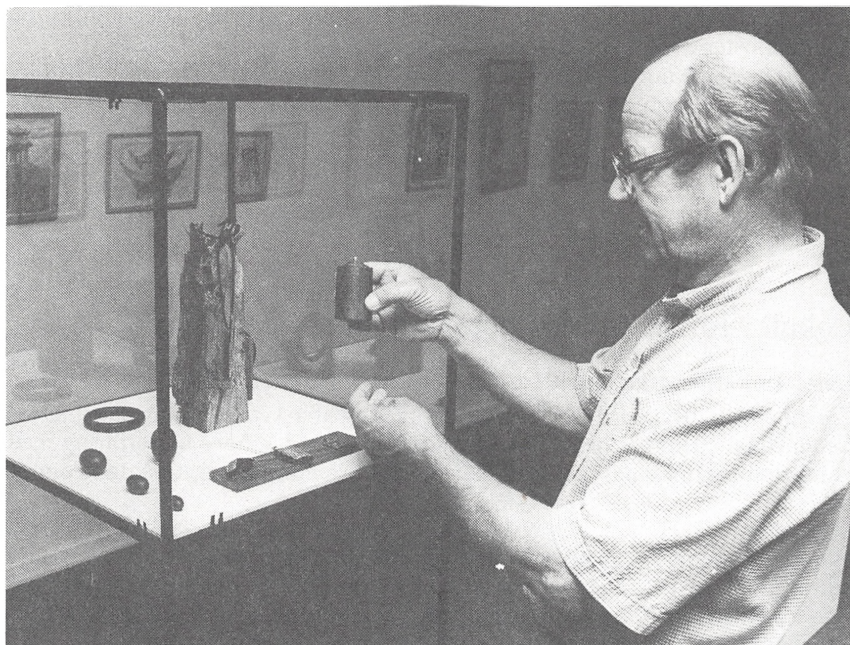
Også to særudstillinger vist i årets løb på museet: Sølvsmed C. O. Kringelbach præsenterede spændende arbejder i sølv, mose-eg og grønlandske stene, og billedkunstneren Bodil Kaalund viste en del af sine nyeste værker i efterårsudstillingen »Derfra min verden går«.

I 1981 producerede Museet Holmen og elever fra Løgumkloster Højskole en udstilling om livet i det middelalderlige cistercienserkloster i Løgum. Efter samråd med menighedsrådet opstilles udstillingen hvert år som en ekstra service for de mange tusinde besøgende, der kommer til kloster og kirke hvert år. Udstillingen er nu også forsynet med udenlandske tekster, og der arbejdes på, at den får en mere permanent og »slidbar« opsætning.

I september og oktober veg klosterudstillingen pladsen for museets til dato største særudstillingsarrangement: »Ikonernes Verden«. I samarbejde med pastor Søren Prahll, Branderup ophængtes over 125 græske og russiske ikoner, der ved ophængningsform, tekstning og katalog skulle lede den besøgende ind i de ortodokse kristnes religiøse verden.

Ved sæsonens slutning 1. november kunne vi med glæde konstatere, at museets udstillinger i 1982 var blevet besøgt af over 25.000 gæster – heraf en stor del skoleelever og studerende, der havde gjort brug af det oplysende materiale, der var lavet til hver udstilling.

Med et budget på under 100.000 og et program, hvor alle udstillinger produceres af museet selv, skal der gøres en del krumspring for at få hjulene til at køre den rigtige vej. En del af vore udstillinger er nu på vandring rundt i landet – det gælder især »ikonernes verden« og »Dengang månen blev væk ...«. Til begge disse projekter ofrede museet en del på plakater og kataloger, dias og

Sølvsmed C. O. Kringelbach viser arbejder i sønderjysk moseeg og sølv i Museet Holmens store sal. På væggene hænger Olivia Holm-Møllers rejseakvareller. (Foto: Vestkysten.)

bånd – og det er klart, at det hjælper på økonomien, at disse varer får andre markeder end blot det lokale. For slet ikke at tale om den glæde det selvfølgelig er for os, at andre har lyst til at vise vores udstillinger.

Museet stiftede i 1982 en »vennekreds«, der med et mindre beløb om året støtter museets arbejde.

Til opbygningen af udstillingen »Ikonernes Verden« modtog museet pengegaver fra menigheden i Løgumkloster, Krarups Legatmidler, Sparekassen Sydjylland og Handelsbanken i Løgumkloster.

Nordisk Kirkeprojekt har vi kaldt vores initiativ til at opbygge en samling af skitser og modeller af moderne nordisk kirkekunst og -arkitektur. Projektet ledes af museet i samråd med en konsulentgruppe bestående af Arkitekternes Landsforbund, Kirkefondet, Menighedsrådenes Landsforening og en række enkeltpersoner med tilknytning til kirke- og kulturlivet. Til samlingen modtages stadig værker – i 1982 fra bl.a. Bodil Kaalund samt en del bøger og billedmateriale fra Knud Aarup og Olga Bartholdy.

Museet udgav 1. november bogen »Trivallitteratur og samfund i latinsk middelalder. Caesarius af Heisterbach og hans Dialogus miraculorum« ved universitetslektor Brian P. McGuire. Bogen indeholder oversættelser og kommentarer til den righoldige novicelitteratur fra cisterciensermunken Caesarius af Heisterbachs hånd. Udgivelsen er muliggjort med støtte fra København

Universitets publikationsfond. I skrivende stund arbejdes der flittigt på Løgumkloster-Studier bind 4, der udkommer i 1984.

Vi kom vel igennem 1982 og kan ønske Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller Museet i Holstebro tillykke med deres nye samling. Imens tager vor nye samling form og »Nordisk Kirkeprojekt« har første gang vist sit ansigt offentligt ved Menighedsrådenes Landsforenings årsmøde på Nyborg Strand 1. juni 1983.

Birgitte Wistoft

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

Lass: Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland

Foreningen påbegyndte i 1982 en fotokopiering af arkivalier til medlemmerne. Landsarkivar Hans Worsøe, som fra Landsarkivet i Viborg har erfaring med sådanne fotokopieringsprojekter, har hjulpet foreningen meget på dette område.

Der har været visse tekniske problemer og for den sags skyld også økonomiske, men kopierne kom ud. Fra Sønderjyllands Amtskommunes kulturudvalg er modtaget et tilskud på 9.000 kr. til køb af fotokopieringsmaskinen, og fra Sparekassen »Sydjylland« er der modtaget 2.000 kr. samt fra »Sydbank« 1.000 kr. Foreningen er meget taknemlig for disse tilskud.

På årsmødet i 1982 talte landsarkivar Hans Worsøe. Der har været afholdt et grundkursus i registrering i Haderslev med 3 instruktører fra SLA og med 11 deltagere. 2 besøg på Landsarkivet samlede ca. 20 deltagere til hvert. Et skriftligt kursus i læsning af gotisk skrift har 16 deltagere. Et kursus i udstillingsteknik og public relation arbejde måtte aflyses på grund af for få tilmeldte, men vil blive forsøgt arrangeret igen.

Foreningen har fået 3 nye medlemmer, nemlig arkiver i Tønder, Højer og Halk – og har nu 35 medlemmer.

Efter valgene på årsmødet den 19. marts 1983 har foreningens styrelse konstitueret sig således:

Ester Feddersen, Tinglev: Formand
 Krista Lyngby, Haderslev: Sekretær
 Thorbjørn Heick, Tønder: Kasserer
 Hans Peter Hansen, Sønderborg: Næstformand
 Peter Madsen, Rødding.

Krista Lyngby

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup.

Ved styrelsesmødet den 4. november 1982 kunne der berettes om et roligt arbejdsår for institutionen. Særudstillingen var bygget op over temaet: Bonden var også fisker, og bondekonen kunne tilberede mange fiskeretter i gamle dage. Udstillingen havde været velbesøgt.

Fra lysedyppningen i december måned. Der kan dyppes 160 lys på godt 2 timer.

Samlingen havde været inddraget i lærerkursus, idet seminarielektor Gert Jensen, Jellinge Statsseminarium havde arrangeret et historisk værkstedskursus på den.

Årets særopgave: restaureringen af det gamle ovnhaus i haven, var blevet stillet i bero, fordi kommunens byplansvedtægt for området endnu ikke var færdigbehandlet.

Samlingen havde atter i år modtaget en række værdifulde gaver.

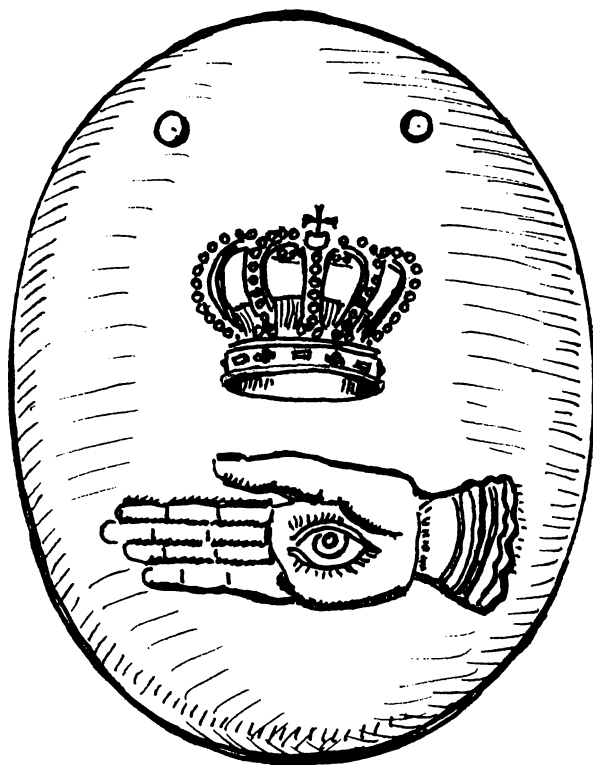
Niels Chr. Michelsen

Historisk forening for Vis herred, Bov museum.

I 1982 har Bov museum atter haft et stigende besøgstal. Det skyldes tildels, at det igen er lykkedes – trods de trange pladsforhold – at gennemføre en særudstilling i et af udhusene. Haderslev museum var så velvillig at lave en særudstilling for os på grundlag af amatørarkæologen Andreas Wortmanns store privatsamling. Udstillingen var åben i to sommermåneder. Den gav et godt indtryk af vor anerkendte lokale arkæologs arbejde. I sommeren 1983 vil der blive en særudstilling om den kendte Bovlæge Hans Lorenzen.

Ligesom de foregående år har museet modtaget mange gaver, deriblandt flere testamentariske. Bl.a. har vi modtaget et gammelt skab, et standur, samt nogle svendestykker fra en gammel smed.

Den 15. juni 1982 var foreningen på aftenudflugt langs hærvejen og Tørning mølle til Haderslev museum. Som sædvanlig var der god tilslutning.

Tegningen viser det ret sjældne kombinerede politi-told mærke, der findes i samlingen for politi- og toldudstyr.

I januar holdt museumspædagog Inge Adriansen, Sønderborg, foredrag på Frøslev kro om emnet »Livets højtider«.

I marts holdt professor Troels Fink, Åbenrå, foredrag om emnet: »Den nordslesvigske kulturprovins i det 18. årh.«. Her medvirkede Frøslev-Padborg sangkor. Begge møder var der god tilslutning til. Den 28. april holdtes foreningens generalforsamling på Frøslev kro. Efter generalforsamlingen viste overlærer Signe Bach, Augustenborg, nogle farvelsbilleder, som hendes far, afdøde dr. Hans Lorenzen havde optaget fra egnen. Der var overvældende tilslutning til mødet. Foreningen har nu 284 medlemmer.

H. H. Bang

Historisk forening for Gråsten by og egn.

Traditionen tro afholdt foreningen sommerudflugt, og målet var Kværs kirke, hvor pastor Roesgaard fortalte om kirkens historie og dens udsmykning. Efter dette foredrag fik vi en lille »kirkekoncert«, idet fru Roesgaard, der er organist, spillede for os. Man samledes så på Kværs kro, hvor gårdejer Hans Sahl fortalte om sognets historie. Ca. 70 af medlemmerne deltog i turen.

Til efterårsmødet havde vi som taler, seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg, der holdt de henved 90 fremmødte fangne med sit levende og med megen lune holdte foredrag: Foreninger, forsamlingshuse og uregerlige mennesker. Samme aften kunne vi udlevere vort årsskrift, der blandt andre artikler havde en morsom beskrivelse af drengeår og tiden omkring 1920–40 i Gråsten. Den slags erindringsstof har stor interesse blandt vore medlemmer, og da udviklingen går stærkt, er det af stor værdi, om mange andre også vil skrive ned, hvad de husker fra barndom og ungdomsår.

Da der fra kommunens side er bedt om forslag til kommuneplanlægningen, har vi indsendt nogle synspunkter, som vi mener bør tages under overvejelse, det drejer sig om en bygningsregistrering af bevaringsværdige huse, facadecensur m.m.

Den 12. april holdtes generalforsamling, hvor 70 medlemmer var mødt op. Og atter i år kunne formanden melde om en stigning i medlemstallet, der nu er på 275. Som foredragsholder havde vi på denne aften museumspædagog Inge Adriansen, Sønderborg. Hun talte om »Livets højtidere – skikke ved dåb, konfirmation, bryllup og begravelse«. Inge Adriansen fortalte morsomt om de traditioner og til dels den overtro, der er knyttet til festligholdelsen af livets skelsættende dage, og sluttede med at konstatere, at vi nu er inde i en tid, hvor disse skikke, som vort samfund har haft og levet med i årtusinder, på grund af industrisamfundet er ude for en mærkbar ændring.

Poul Andersen

Lokalhistorisk Arkivforening for Sønderborg.

Foreningen begyndte sin egentlige virksomhed i 1981 efter at have fået egne lokaler på den hidtidige Reimers-Skole og i det tidligere kommunekontor i Ulkebøl, rundede ved udgangen af 1982 de 100 medlemmer, og formanden, værkfører H. P. Hansen, kunne ved generalforsamlingen den 9. marts i år konstatere, at den er i god vækst. Der blev i efteråret afviklet tre arrangementer, nemlig et møde om Sønderborgs mejerivæsen med indlæg af fhv. mejeridirektør Ejv. Christensen og fhv. mejeriformand Chr. Jacobsen, et interessant besøg på Sønderborg kaserne, hvor oberstløjtnant K. U. Madsen og hans stab fortalte om garnisonens historie, samt et vellykket julemøde på Sønderborg Slot med museumspædagog Inge Adriansens livfulde orientering om fortidens børnelege og en forevisning af udstillingen om legetøj.

I fortsættelse af en velbesøgt udstilling på Reimers-Skolen den 5. og 6. marts i anledning af 50-året for nedlæggelsen af »Amtsbanerne på Als« sluttede generalforsamlingen med, at arkivleder Hans Lind, Augustenborg, i et lysbilledforedrag causerede om store og små begivenheder i denne for øen så betydningsfulde epoke.

Sammen med andre arkiver under LASS arbejder foreningen på at få affotograferet de tre sognes ialt 21 kirkebøger, der er tilgængelige, og kampagnen påregnes afsluttet i sommeren 1983 takket være tilskud på 10.000 og 3.000 kr. fra henholdsvis Sønderborg kommune og Sparekassen Sønderjylland.

I det forløbne år har man kunnet glæde sig over en voksende tilgang af arkivalier, både fra private og fra en række nedlagte foreninger.

H. P. Hansen

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland.

Foreningen holdt stiftende generalforsamling 8. august 1981 og er halvandet år efter oppe på et medlemstal af godt 80, og nye melder sig ind ved hvert møde.

Emnerne har bl.a. været: Når der ikke er mere i kirkebøgerne, hvor søger jeg så? (H. H. Worsøe), En sundvedsk bondeslægt 1692–1982 (Marie Hansen), Slægtsbånd i Grænselandet (På Haderslev byhistoriske arkiv), Stadtarchiv Flensburg (Dr. Schütt), Den Slesvigske Samling (Overbibliotekar Jørgen Hamre, på Dansk Centralbibliotek, Flensburg), Vore fælles interesser (Med Lokalhistorisk Arbejdsgruppe i Ensted Sogn og Løjt Sogns Lokalhistoriske forening), En Slægt i Grænselandet (F. Degener) og Slægten Outzen på Roost Fogedgård (H. P. Jensen).

Foreningen har arbejdet på udbredelse af kendskabet til den pågående undervisning i slægtsforskning og i gotisk håndskriftstydning.

Endvidere er der truffet aftale med lederen af billedsamlingen på Det kongelige Bibliotek, Ib Kejlbo, om en forsøgsmæssig ordning, der skulle muliggøre en bedre udnyttelse af det slægtshistoriske billedmateriale, som medlemmerne er i besiddelse af.

Såfremt det drejer sig om billeder fra forrige århundrede eller tidligere, kan medlemmerne sende dem ind til biblioteket, forsynet med oplysning om fødsels- og dødsdatoer samt forældre til de pågældende på billedet, hvorefter bibliotekets fotograf affotograferer billedet, der returneres. Derefter kan enhver af slægten bestille kopi af billedet på biblioteket mod opgivelse af nummeret derpå og øvrige data, ligesom man kan se billedet som andre billeder i samlingen.

Foreningen er medlem af sammenslutningen af af slægtshistoriske foreninger, medudgiver af »Hvem forsker hvad?« og deltager i nordisk samarbejde. Foreningens sekretær er T. M. Jensen, Kløvermarken 3, Nordborg, kasserer J. P. Jørgensen, Sundsmarksvej 55, Sønderborg, og formand J. Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, Sønderborg.

J. Wangel

Historisk Samfund for Sønderjylland

Amtskredsens arbejde .

Haderslev amtskreds

Det var i år Haderslev amtskreds, der arrangerede den historiske søndag den 13. juni. Der var udvalgt fem historiske steder i Vesteramtet, hvor kyndige lokale folk orienterede om stederne og deres historie.

Man kunne besøge den nyrestaurerede Jels mølle, Jels Voldsted, Knagemøllen, Hygum kirke og Hygum arkiv og hjemstavngård. Trods et meget ugunstigt vejr havde vi et pænt besøg af interesserede fra alle egne af Sønderjylland, der var ca. 130 betalende gæster foruden børn, der havde fri adgang.

Den 21. juni havde vi fra Vesteramtet en aftentur til Tøndereggen. Det var Tønder amtskreds, der stod som indbyder, og skoleinspektør S. N. Christensen, Ravsted, ledede turen.

Trøjborg slotsruin var første mål på turen, her fortalte Jens Friis Styrk, Visby, om Trøjborgs historie gennem 700 år. – Vi fortsatte til Højer mølle og til den nye sluse og så tilbage til Møgeltønder. Tiden var da så fremskreden, at der ikke blev tid til at se kirken og slotsparken. Vi samledes om kaffebordene på Møgeltønderhus, og efter kaffen fortalte Viggo Gregersen om Møgeltønders historie. Der var godt 90 deltagere i turen.

Den 8. januar havde vi i lighed med sidste år indbudt tillidsmænd og bestyrelser for lokalhistoriske foreninger og samlinger til et eftermiddagsmøde i Vojens. Poul Andersen, Munkemølle, orienterede om lokalhistorisk arbejde, og der udviklede sig en livlig drøftelse. Ca. 35 deltog i mødet.

Den 13. april talte professor Troels Fink i Haderslev Museums foredragssal om udskiftningen i Sønderjylland. Efter foredraget var der stor spørgelyst. Ca. 75 deltog i mødet.

Til amtskredsens generalforsamling den 27. april, også i museets foredragssal var der mødt 35 medlemmer. Formanden udtalte til indledning mindeord over afdøde museumsinspektør Hans Neumann.

Helge Jacobsen, Aastrup, ønskede ikke genvalg til bestyrelsen; i hans sted valgtes Karl Erik Olesen, Starup. Søren Rasmussen genvalgtes.

Efter generalforsamlingen holdt adjunkt Henrik Fangel et interessant lysbilledforedrag med titlen »Vækst og fremgang i Haderslev fra 1890 til 1914«.

S. R.

Åbenrå amtskreds

I perioden er samarbejdet med de lokalhistoriske foreninger blevet fortsat. Således afholdtes den 22. september 1982 det årlige fællesmøde med deltagelse af repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger samt tillidsmændene. På mødet, der fandt sted på Bovrup-Varnæs sognekirke, blev det lokalhistoriske arbejde drøftet. Man var enige om, at lade dette årlige møde gå på skift ude i sognene.

I årets løb har amtskredsen »vist ansigt« ved tre arrangementer i samarbejde med lokalhistoriske foreninger, f.eks. ved en hjemstavnsaften i Bovrup den 10. febr. 1983, hvor gamle folk fortalte erindringer fra deres fødeby, og der blev vist lysbilleder fra det gamle Bovrup.

Amtskredsen prøvede den 22. maj 1982 at genoptage en historisk tur, til Øster Løgum sogn, hvor pastor Morsing foreviste kirken og den gamle, skønne præstegård. En god tur, men med for få deltagere.

Sammen med Folkeuniversitetet holdtes den 6. april 1983 foredragsaften på Landsarkivet i Åbenrå, hvor professor Troels Fink talte om udskiftningen i Sønderjylland og især kom ind på udskiftningen på Løjt Land og i Varnæs.

Ved generalforsamlingen den 2. maj 1983 på Folkehjem, Åbenrå, hvor 65 medlemmer mødte frem, blev Knud Jensen, Padborg, og Urban Schrøder, Varnæs, genvalgt til kredsstyrelsen. Efter generalforsamlingen holdt museumsinspektør Steen Wulff Andersen, Haderslev, et interessant lysbilledforedrag om oldtidsbebyggelsen på Løjt Land.

I. A.

Sønderborg amtskreds

Ved den årlige generalforsamling, der blev holdt i Ballebro d. 21. juni 1982, nyvalgte til bestyrelsen tekniker Erik Manthey Nielsen, Nordborg, og boghandler Briks Iversen, Baså. Foreningens formand gennem mange år, Olav Bonefeld, Snogbæk, ønskede at nedlægge sit hverv som bestyrelsesmedlem på grund af alder. Formanden takkede ham for den indsats, han havde gjort for foreningen og det lokalhistoriske arbejde i hjemsoget og for hans omfattende skribentvirksomhed. Efter generalforsamlingen talte landsarkivar Hans H. Worsøe, Aabenraa, om »Landsarkivet og det lokalhistoriske arbejde«. Forsamlingen fik et godt indtryk af det forsknings- og betjeningsarbejde, der udføres på arkivet. Da bevillingerne hertil er meget små, blev det fra forsamlingens side foreslået, at de lokalhistoriske foreninger vederlagsfrit stillede eksemplarer af deres publikationer til arkivets rådighed for på den måde at give en anerkendelse for den hjælp, man får derfra.

Mødet med bestyrelsesmedlemmer i de lokalhistoriske foreninger blev afholdt den 5. oktober på det lokalhistoriske arkiv i Nordborg. Det samlede mere end 40 deltagere. Aftenen blev indledt af formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, Poul Andersen, Munkemølle. Aftenens emne var lokalhistoriske skrifter. Deltagerne havde i øvrigt lejlighed til at se det omfattende materiale, som arkivet er i besiddelse af.

I samarbejde med folkeuniversitetsforeningen blev der den 15. februar holdt et møde i Sønderborg Slots foredragssal. Lektor, dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev, fortalte om dansk og tysk syn på Sønderjyllands historie. Der var meget stor tilslutning.

Den 23. marts holdt professor, dr. phil. Troels Fink, Aabenraa, i foredragssalen på Sønderborg Slot foredrag om udskiftningen i Sønderjylland. Tilslutningen var overvældende, idet ca. 100 deltagere mødte. De mange spørgsmål efter foredraget vidnede om, at det havde tilhørernes interesse.

En tilslutning til foredragsaftenerne på mellem en tredjedel og en fjerdedel af medlemstallet viser, at de i høj grad værdsættes af medlemmerne, og dette opmuntrer til, at vi fortsætter med dem i de kommende år.

A. R.

Tønder amtskreds

Den 16. juni havde vi indbudt til en aftenur, hvortil Hjemstavnsforeningen fra Hygum var inviteret. Vi mødtes på Trøjborg slotsruin, hvor Jens Friis Styrk på en særdeles levende måde fortalte træk af slottets historie. Så kørte vi til Højer mølle, hvor der var lysbilledforedrag om stormfloder og digebyggeri. Selvfølgelig skulle vi også ud at se det nye dige og slusen. Derefter skulle vi have set Møgeltønder kirke, men tiden var løbet fra os, så vi gik direkte til kaffebordet i »Møgeltønderhus«, hvor Viggo Gregersen på en levende måde fortalte træk fra det gamle Møgeltønder. Der var stor tilslutning, flest fra Hygum, og deltagerne var godt tilfredse med turen.

Den 23. november havde vi tilrettelagt et møde med tillidsmænd og bestyrelser for de lokale historiske foreninger og arkiver. Vi mødtes i Bredebro, hvor vi først besøgte det lokale arkiv, som er indrettet i biblioteket, og hvor Knud Nielsen fortalte om, hvad der var at se, og hvordan man efterhånden havde fået det samlet. Der fortsattes i forsamlingshuset. Formanden for Historisk Sam-

fund for Sønderjylland Poul Andersen indledte en drøftelse om lokalhistorisk arbejde. Det gav anledning til en god meningsudveksling, som var frugtbar for alle parter. Der var deltagelse fra flere foreninger end året før.

Vor forening har stået som medindbyder til afstemningsfest i Skærbæk, hvor professor H. P. Clausen, Aarhus talte, og til et møde i Løgumkloster, hvor emnet var »Småbanerne«. Senest har vi den 7. marts i samarbejde med Folkeuniversitetsforeningen i Tønder arrangeret en forelæsning ved dr. phil. Troels Fink, Aabenraa. Emnet var udskiftningen i Sønderjylland i lys af nyere forskning. Der var mødt mange af vore medlemmer.

Årsmøde og generalforsamling afholdtes den 22. marts på Tønderhus. Der var godt fremmøde.

Formandens beretning og regnskabet godkendtes.

S. N. Christensen ønskede at trække sig tilbage fra bestyrelsen. Han har været med fra starten i 1956 som sekretær, kasserer og en kort tid også formand. Han blev takket for sin store indsats gennem de mange år. Nyvalgt blev Carl Nielsen, Højer. I forbindelse med årsmødet holdt H. P. Jensen, Agerskov et interessant foredrag om bonden Cornelius Petersen, V. Anflod.

E. P.

Sydslesvigs amtskreds

Vi kan igen se tilbage på et virksomt år i Historisk Samfund for Sønderjylland, Sydslesvigs amtskreds, selv om vor virksomhed begrænses af økonomien, idet vor kasse kun kan klare portoudgifter til fire årlige møder – og måske én foredragsholder.

Den årlige generalforsamling holdtes den 6. maj 1982. Den blev afviklet så hurtigt og gnidningsløst som i årene før. Aftenens højdepunkt var Steen Andersens lysbilledforedrag om »Arkæologi i lange baner«. Det var en spændende beretning om redningsudgravninger i forbindelse med nedlægning af naturgasledningen. Netop dette arkæologiske arbejde har bragt megen ny viden om Sønderjyllands oldtid for dagen. 32 medlemmer deltog i mødet.

Den 1. juni var vi på aftenvandring gennem Læk. Paul Tappe var vor guide på rundturen gennem nutidens Læk – og bagefter holdt han for en lydør forsamling et lysbilledforedrag om det gamle Læk. 26 deltagere nød denne både hyggelige og oplysende aften.

På regnvejrsdagen den 21. august havde vi vor sommerudflugt til herregården Sandbjerg, hvor professor H. P. Clausen fortalte om herregårdens historie i ældre og nyere tid. De 29 deltagere fik et meget godt indtryk af herregårdens fortid, men også af den kursusvirksomhed, som Århus universitet i dag udøver på dette sted. En rundgang gennem palæet og gennem parkanlægget afsluttede en indholdsrig eftermiddag nord for grænsen.

Efterårsmødet holdt vi – traditionen tro – i Slesvig by. Den 4. november gjorde dr. phil. H. V. Gregersen rede for »Dansk og tysk syn på Sønderjyllands historie«. Vel overvejet klarede han skærene. 38 tilhørere fik et afbalanceret billede af dansk og tysk syn på vor hjemstavns historie.

På et møde den 14. februar 1983 drøftede amtsudvalget det kommende års arrangementer, bl.a. en aftenvandring til Frederiksstad, en sommerudflugt til Hoyerswort og efterårsmødet i Slesvig by med et foredrag om spørgsmålet »Findes der en slesvig-holstensk bevidsthed?«.

J. R.

Årsberetning 1982–83

Ved Poul Andersen

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde i Treja danske skole, og man var ved at sprænge rammerne, idet godt 150 medlemmer var mødt frem. Efter sangen: »Der er sol over vang« bød formanden velkommen og takkede skoleleder H. Henken og frue, der gæstfrit havde åbnet skolen for os. Det var med velberåd hu, at mødet var lagt i Treja som en hilsen til vore sydslesvigske landsmænd. Der blev rettet en særlig velkomst til vore æresmedlemmer, fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen, fhv. viceskoleinspektør Chr. Stenz og professor Troels Fink, der tillige var årsmødets taler. Også til hr. og fru Buch, Vesterholt rettede formanden en tak, fordi de havde inviteret årsmødedeltagerne til at besøge Vesterholt. Hermann Henken, der ikke blot er skoleleder, men også SSVs repræsentant i kommunerådet, fik derefter ordet for at fortælle om det danske skolearbejde i Treja og dansk gerning på stedet. Hans tale blev påhørt med stor interesse. Vi fik at vide, at skolen fra en beskeden start med 9 elever, nu var vokset til at have et elevantal på 70, og at 6 lærere var ansat på skolen. I 9 år havde Henken været medlem af kommunerådet, først valgt på en fælles liste, men ved sidste valg havde SSV stemmer nok til at vælge ham på egen liste. Selv af denne korte orientering fik vi indtryk af den vækst, der er for det danske i Treja. I et kraftigt bifald gav forsamlingen udtryk for deres tak for dette indlæg.

Generalforsamlingen begyndte med, at formanden for sydslesvigsk amtskreds, dr. Runge blev valgt til dirigent, og han gav straks ordet til formanden, der indledte med mindeord over to æresmedlemmer, redaktør Morten Kamphövener og museumsinspektør Hans Neumann, hvorefter han aflagde følgende beretning:

Dette års dominerende begivenhed var 60-års jubilæet. Selv om 60 år ikke er et rigtig »runt« tal, så mente vi i styrelsen, at dagen burde markeres. Styrelsen tog lidt forskud på festlighederne ved at indbyde til en lille middag, hvor styrelsesmedlemmer, æresmedlemmer og en række gæster deltog.

Ved middagen holdt formanden for Dansk Historisk Fællesforening, rigsarkivar Vagn Dybdahl, festtalen. Viceamtsborgmester Dycke Hoff bragte en hilsen fra amtsrådet med både ord og et kontant tilskud til vort arbejde. Endvidere talte formanden for Historisk Samfund for Als og Sundeved, læge Roesdahl, der bragte en hilsen fra den »ældre kollega« og som gave overrakte båndoptagelse af en radioudsendelse i 1962 i anledning af vor første formand, H. P. Hanssens 100-årsdag.

Fra receptionen på jubilæumsdagen med hædersgæsten, amtslandmåler A. Andresen, Tønder, på talerstolen.

På selve jubilæumsdagen søndag den 19. december blev der af styrelsesmedlemmer nedlagt krans på tidligere formænds grave, i Åbenrå på H. P. Hanssens og i Arrild på amtslæge H. Lausten-Thomsens grav.

Mandag d. 20. december var der reception. Landsarkivet havde med vanlig beredvillighed stillet foredragssalen til vor rådighed, og det var glædeligt, at så mange af vore medlemmer mødte op, i alt mellem 120 og 130.

Receptionens højdepunkt var overrækkelsen af den jubilæumspris, vi havde udskrevet for et erindringsmanuskript. Prisen tilfaldt fhv. amtslandmåler A. Andresen, Tønder, der trods sine 93 år var i bedste form og glædede os ved selv at være til stede. Straks efter at have modtaget prisen tog Andresen ordet og gav de 5.000 kroner tilbage til Historisk Samfund med ønsket om, at pengene

ville blive anvendt til andre udgivelser. Denne storstilede gave siger vi hjertelig tak for.

Senere talte formanden for Dansk Kultursamfund, tidligere viceamtsborgmester Peter Gorrsen, der fremhævede det historiske arbejdes betydning og medbragte en check som støtte for de fortsatte aktiviteter. Gavebordet bugnede af gaver: blomster, bøger, vin og i alt 21.500 kroner i kontanter. Vi siger tak for de gode gaver, de venlige hilser og den interesse for Historisk Samfunds arbejde, som fandt udtryk på dagen.

For at vore medlemmer også skulle mærke jubilæet, udsendte vi samtidig med årbogen en brochure med rabattilbud på vore bøger. Et betydeligt salg af vore tidligere skrifter viser, at tilbudet faldt i god jord, og flere af de ældre skrifter er nu udsolgt.

Sidst i november modtog vore medlemmer årbogen. Redaktionen kan med tilfredshed se tilbage på veludført arbejde. Både hos medlemmer og pressen er bogen blevet vel modtaget. De første ca. 200 sider bringer artikler, spændende over tiden fra de første granitkirker til den tidlige industrialisering. Derefter følger en række gode og oplysende anmeldelser af historisk litteratur. Til sidst berettes om arbejdet i museer, lokalhistoriske arkiver, foreninger og samlinger, og selv om her anvendes små typer er dette afsnit på henvend 30 sider, et talende vidnesbyrd om den store aktivitet, der hersker på den historiske ager i Sønderjylland.

Men årbogen er kun en enkelt side af vor udgivervirksomhed, der i 1982 var overordentlig stor. Ikke mindre end fem publikationer så lyset. Den første forelå, da vi sidst holdt årsmøde. Det var en indholdsfortegnelse over artikler i Sønderjyske Årbøger 1941–80, som vore medlemmer modtog som en jubilæumshilsen. Det er et nyttigt og værdifuldt register for enhver, der hurtigt vil finde vej til årbøgernes righoldige stof. Jeg takker bibliotekar N. Kragh Nielsen, der har foretaget denne registrering.

Fhv. lærer Jes M. Holdts bog »Gårde og slægter i Løjt sogn« registrerer gårdene og ejerforholdet i Løjt. Bogen er et resultat af Holdts mangeårige arkivstudier, og selv om en sådan bog naturligt må have størst lokal interesse, må man håbe, at den kan inspirere til lignende udarbejdelse af gårdhistorier i andre sogne.

I slutningen af november havde vi den glæde at kunne præsentere dr. phil. Sigurd Schoubyes store værk »Sønderjysk Sølvs«. På dette felt er dr. Schoubye suveræn, og det kan ikke undre, at bogen har fået fine anmeldelser. Den er ikke kun faghistorie, men tillige personalhistorie med sine mange hundrede mesterbiografier, og også et stykke kulturhistorie. Og hertil kommer, at bogen rummer mere end 300 fotografier af sølvarbejder.

I serien Sønderjyske Levnedsløb udkom to bøger. Først kom en erindringsbog af Marius Schildt, Åbenrå, der skildrer tiden fra 1. Verdenskrig og op til vore dage. Og endelig udkom på jubilæumsdagen den præmierede bog, som nævnt amtslandmåler A. Andresens erindringer. Det er en fin bog, der smukt skildrer barndomsårene under meget beskedne kår i Lendemark i Bylderup sogn. Her modtog forfatteren i det beskedne hjem en ballast for livet, en kristentro, der har præget hele hans adfærd. Pligt og nøjsomhed blev anerkendte dyder for ham. I rækken af bøger i denne serie hører Andresens bog til blandt de bedste.

Man kan blive helt forpustet over denne store produktion, og vi vil nok også sætte tempoet lidt ned i 1983. Og dog. Vi har allerede i marts 1983 udsendt dr. Japsens bog: »Den fejlslagne germanisering«. Det er det sidste resultat af dr. Japsens forskerarbejde for at belyse nationalitetskampen og det tyske mindretals historie. Bogen slutter sig til dr. Japsens monografi om pastor Jacobsen i Skærbæk, og den fortæller om den tyske forening i Nordslæsvig. Den giver os et indblik i de mangesidige bestræbelser, der fra tysk side blev gjort for at bekæmpe alt dansk.

Interessen for slægtsforskning er stadig voksende. De bøger om slægtsforskning og om læsning af gotisk skrift, der tidligere er skrevet af rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, landsarkivar H. H. Worsøe og dr. phil. H. V. Gregersen er forlængst udsolgt. Disse hjælpemidler er meget efterspurgt, og vi har derfor ment, det ville være godt med en ny udgave. Landsarkivar Worsøe har lovet at skrive og redigere en sådan bog. Det bliver en slags lærebog for de mange, der søger deres »rødder« på landsarkivet. Vi håber, at bogen foreligger først på efteråret. Endelig skulle som den sidste udgivelse komme et bind i rækken af »Sønderjyske levnedsløb«. Det er tidl. viceskoleinspektør Chr. Stenz's erindringer fra barndom, seminarieår i Tønder i 30'erne og fra hans tid som lærer i Sydslesvig før og efter krigen. Det er en bog, der giver et godt indblik i disse spændingsår 1933–49 på begge sider af grænsen.

Og så er der Sønderjysk Månedsskrift. Redaktionen har atter i 1982 udsendt en alsidig årgang af dette gode tidsskrift, der kun har én fejl, at der er for få abonnenter. Dog har vi umiddelbart før dette årsmøde fået en tilgang på 80 nye, idet Det unge Grænseværn har tegnet dette antal til uddeling i friabonnement i Sydslesvig. Det er et meget kærkomment bidrag til månedsskriftets økonomi, og hvad der er vigtigere en hilsen til vore landsmænd i Sydslesvig, som vi siger hjertelig tak for. Men da papir, trykning og forsendelse stadig stiger, må vi forberede vore abonnenter på en stigning i 1984.

Egnsvandringen i 1982 var atter succes. Begge dage var der fuldt hus i busserne, og ialt 300 af vore medlemmer deltog. Under fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsens ledelse blev vi ført til Augustenborg og rundt forbi hertugerens besiddelser på Als. Ved middagen på Frydendal kro fik vi en kyndig redegørelse om gårdene og kørte derefter videre over Als til Dybbøl Banke, hvor Jørgen Paulsen ved kaffebordet fortalte om hertugerne. Turen sluttede i Gråsten med besøg i slotskirken.

Historisk Søndag var i 1982 arrangeret af Haderslev amtskreds. Dagen var ikke begunstiget af vejret, så tilslutningen kunne have været bedre.

Som det fremgår af den udsendte indbydelse her til årsmødet, er det i år Tønder amt, der står for den historiske søndag, der finder sted søndag, d. 12. juni, og man har fundet frem til forskellige punkter på vesteregnen, der nok er et besøg værd.

Lige som sidste år har der i amtskredsene på initiativ af Historisk Samfund været indkaldt til møde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Interessen og deltagelsen var større end i fjor. Der er tydeligt et behov for at komme sammen og udveksle erfaringer om det historiske arbejde, og disse møder vil vi derfor fortsætte. Jeg mener, Historisk Samfund har en forpligtelse på dette område, som vi ikke må være overhørig.

I foråret har vi i de fire nordslæsvigske købstæder arrangeret en foredrags-

række, hvor professor Troels Fink har talt om udskiftningen i 1770'erne, set i lyset af den nyere forskning. Denne foredragsrække, der er arrangeret i samarbejde med folkeuniversitetet, har været særdeles velbesøgt.

Arbejdet i amtskredsene er foregået i de kendte baner. Der har alle steder i kredsene været arrangeret foredrag, byvandring og udflugter, som har været godt besøgt. Skal jeg nævne lidt statistik, så har der i amtskredsene været afholdt 18 møder med et deltagerantal på 981.

Til slut vil jeg bringe en varm tak for den meget betydelige hjælp, vi får til vort arbejde fra det offentlige, fonds og institutioner. Uden denne støtte kunne vi slet ikke klare vore mange udgivelser og vort øvrige arbejde. Jeg vil også gerne bringe en varm tak til alle i styrelsen, der alle i redaktioner og udvalg gør en betydelig indsats, en indsats, der ydes i fritiden af lyst og interesse. Også tak til vore medhjælpere på kontoret, både de to ansatte, men også til dem, der møder op og giver en hjælpende hånd, når der er brug herfor.

Og sidst skal der lyde en tak til vore medlemmer, der trofast slutter op om Historisk Samfund, og som viser deres interesse for vore møder og vore udgivelser. Denne medlemstilslutning medfører, at Historisk Samfund for Sønderjylland stadig kan hævde sig blandt de største og bedste amtssamfund.

Derefter aflagde kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholdt det reviderede regnskab, der bringes omstående. Beretning og regnskab blev enstemmigt godkendt.

På valg var Poul Andersen, Knud Fanø, H. P. Jensen, H. Lildholdt og N. Kragh Nielsen. Alle fem blev genvalgt, og det samme gjaldt de to revisorer Sven Lyck og C. O. Henningsen.

Under eventuelt rettede Peter Petersen, Skovbøl en forespørgsel, om det ikke var muligt at få de to slesvigske løver på titelbladet og ikke kun på smudsbladet? Et medlem ønskede at styrelsen skulle fornys med yngre kræfter, men da formanden meddelte, at i al fald seks styrelsesmedlemmer var under 40 år blev ønsket frafaldet. Hermed var generalforsamlingen forbi, og efter et veldækket sønderjysk kaffebord fik Troels Fink ordet, efter man havde sunget: »Det haver så nyligen regnet —«.

Det var et meget veloplagt og fornøjeligt foredrag, hvor Troels Fink skildrede Gustav Johannsens liv fra barndommen i Sølvsted, hans lærergerning i Angel og hans tid som redaktør af Flensborg Avis og hans indsats som rigsdagsmand, både i rigsdagen i Berlin og som folkelig agitator, samt hans forbindelser til kongeriget. Troels Fink sluttede med en opfordring til at sætte en mindeplade for Gustav Johannsen på Treja danske skole. Forsamlingen kvitterede for det fængslende foredrag med kraftigt bifald.

Endnu et indslag var der, inden årsmødet sluttede, idet fru Erika

Buch fortalte om gården Vesterholt og om sine forældre. Naturligt og beskedent, men tillige med stor styrke fortalte hun om det danske liv, der altid havde været på gården under og imellem de to krige, og hvad det danske sprog havde betydet for hende. Også fru Buchs tale blev hilst med et varmt og hjerteligt bifald.

Årsmødet i Treja skole var dermed forbi. Deltagerne begav sig til bilerne, og i kortege kørte man til Vesterholt, og Erika og Børge Buch tog i deres smukke hjem mod de mange gæster. Det var en smuk afslutning på årsmødet.

Regnskab – se side 288.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1982 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, indmeldt i tiden 1. januar–31. december 1982.

Pr. 31. december 1982 udgjorde medlemstallet 3072, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	242	Brodersen, C., bagemester, Hjerpsted
Haderslev amt	446	Callesen, Cathrine, frk., Åbenrå
Sønderborg by	126	Fredslund, Hans, gårdejer, Hygum
Sønderborg amt	208	Grevsen, N. P., toldvagtmester, Pad-
Tønder by	131	borg
Tønder amt	267	Høyer, Oluf G., ingeniør, Århus
Åbenrå by	276	Kamphövener, Morten, redaktør,
Åbenrå amt	353	Åbenrå
Sydslesvig	175	Kardel, Harbo, dr., Åbenrå
Storkøbenhavn	268	Klausen, Peter, rentier, Farris
Øvrige Danmark	543	Kronika, Jacob, redaktør, København
Udlandet	37	Kvist, Hans, biskop, Roskilde
		Lind, Jørgen, depotbestyrer, Haderslev
		Lorenzen, Erik, læge, Gesten
		Mikkelsen, P., seminarielektor, Vor-
		dingborg
<i>Afgang ved død</i>		
Bindeballe, Kr., sognepræst, Haslev		
Boisen, Hans, gårdejer, Skodborg		

Neumann, Hans H., museumsinspektør, Haderslev
 Nielsen, Chr., konsulent, Vester Sottrup
 Nielsen, N. P., pastor emer., Sønderborg
 Pahus, Holger, pastor, Løgumgård
 Petersen, Henrik, landmand, Toft
 Petersen, P. J., provst, Holbøl
 Petersen, Peter, forvalter, Åbenrå
 Ravn, Jakob, gårdejer, Simmersted
 Reinholdt, P. Jessen, dyrlæge, Struer
 Rosenstand, Lis, afdelingssygeplejerske, Skærbæk
 Staugaard, Hans Peter, gårdejer, Bovrup

Nye medlemmer

Agerbæk, Lars, Åbyhøj
 Ammentorp, Kirsten, læge, Hellerup
 Andersen, Nicolai, Rødding
 Andreasen, Gunnar, Sdr. Hygum
 Andresen, Bent K., tandlæge, Ringkøbing
 Andresen, Henry, repræsentant, Åbenrå
 Banke, Bodil, frue, Åbyhøj
 Beck, Viggo, København
 Bertelsen, Jørn, revisor, Kolding
 Boisen, Erik, overlæge, Sønderborg
 Bojesen, Jesper Bo, Åbenrå
 Brandt, Mogens Severin, pastor, København
 Brodersen, Kirsten, Todsøl
 Carstensen, Palle, Sønderborg
 Carstensen, Vald., arkitekt, Kongsmark
 Christensen, Birgit, mag. art., Vanløse
 Christensen, Chr. Finn, dommer, Åbenrå
 Christensen, K. Moesgaard, sygehjælper, Viby J
 Christensen, Paul, overpostbud, København
 Christensen, Aage Helmuth, Dybbøl Banke
 Christiansen, Klaus-Ulrik, læge, Bredebro

Christensen, Sv. Aa., specialarbejder, Svendborg
 Christoffersen, Rolf, Nakskov
 la Cour, Kirsten, skolekonsulent, Skovlund
 Dahl, Holger, direktør, Augustenborg
 Detlefsen, Arne, Haderslev
 Dirksen, Karen, tandlæge, Åbenrå
 Eriksen, Henry, Arden
 Eriksen, Jørn, indkøbschef, Viby
 Ertbøll, St., stationforstander, Århus
 Flebo, Tove Hanne, Ø. Lindet
 Frederiksen, Ludvig, kontorchef, Vanløse
 Frøs Herreds Sparekasse, Rødding
 Funch, Johannes, advokat, Sindal
 Følster, Herman, speditørassistent, Padborg
 Gam, Frode, læge, Rødovre
 Giertsen, Ola Holta, ingeniør, Oslo
 Guld, Knud Erik, lærer, Højer
 Hansen, Elva, tekn. assistent, Vojens
 Hansen, Gunnar, togfører, Helsingør
 Hansen, Gurli, pædagog, Valby
 Hansen, Henning, gårdejer, Nordborg
 Hansen, Jens Uffe, tømremester, Broager
 Hanssen, Jørgen, pastor, Torsted
 Have, Hans, Sillerup
 Heick, Thorbjørn, sognepræst, Tønder
 Hejls-Hejlsminde lokalhistorisk Forening, Hejlsminde
 Hermansen, Flemming, Åbenrå
 Hindrichsen, Lis, Højer
 Hvas, Søren Lodberg, domprovst, Haderslev
 Haarløv, Erik, læge, Odense
 Haarløv, Viggo, cand. mag., København
 Jacobsen, Hans, København
 Jacobsen, Helga E. C., frue, København
 Jacobsen, Viggo, Rotterdam
 Jahns, Bent, stud. mag., København
 Jansen, Chr., stud. mag., Århus
 Japsen, Kirsten, København
 Jensen, Erik Gert, overlæge, Broager

- Jensen, Enge, lærerstuderende, Haderslev
- Jensen, Jørgen, Jerslev
- Jepsen, Anna, gårdejer, Endrupskov
- Jessen, Chr., gårdejer, Holm
- Jessen, Jette, Odense
- Jessen, Marguerite, frue, Løjt
- Jouttijärvi, Arne, Brønshøj
- Jürgensen, Kurt, professor, dr. phil., Kronshagen
- Jørgensen, Erik, mejerist, Haderslev
- Jørgensen, Henning, undervisningskonsulent, Helsingø
- Kappelgaard, Jørgen, læge, Løgumkloster
- Kjærgaard, Annelise, København
- Knutzen, Anne Margrethe, frue, Stubbæk
- Kortsen, Holger, Anderød
- Krag, Jan, Haderslev
- Krog, Knud, gårdejer, Bovrup
- Krogh-Nielsen, Birthe og Ib, Sønderhav
- Kvist, Jens, Sydals
- Kærgaard, Ole, Sønderborg
- Kristensen, Stig Hedegaard, cand. oec., Silkeborg
- Larsen, Birgit Lind, frue, Haderslev
- Larsen, Jørgen, Bjerndrup
- Larsen, Karen, frue, Rødekro
- Laursen, Martha, frue, Starup
- Lebech, P., læge, Haderslev
- Lei, Grethe, frue, Kollund
- Lind-Petersen, Chr., kustode, Åbenrå
- Lokalhistorisk Arkiv, Nordborg
- Lund, Christine, frue, Fredericia
- Lyck, Kirsten, Høruphav
- Madsen, Birgitte, sygeplejerske, Rødding
- Madsen, Erling, Løjt
- Madsen, Johannes Jehøj, sognepræst, Vojens
- Madsen, Knud, bibliotekar, Tønder
- Madsen, Mona, frue, Løjt Kirkeby
- Marckmann, Anton, overlæge, Høruphav
- Mathiesen, Erik, fuldmægtig, Sønderborg
- Nielsen, Freddie, arkivbetjent, København
- Nielsen, Jørn Hauge, seminarielektor, Tønder
- Nielsen, Marie Christine, frue, Sønderborg
- Nielsson, Carl, oberst, Øster Lindet
- Niemann, A., revisor, Haderslev
- Nissen, Leif, specialoptiker, Haderslev
- Osterloh, Erik, fhv. førstelærer, Stenbjergkirke
- Pawlovski, Lis, frue, Gråsten
- Petersen, Peter, gårdejer, Skodborg
- Popp, Hans-Werner, telefonfunktionær, Flensborg.
- Rasmussen, Chr. Dippel, viceskoleinspektør, Vester Sottrup
- Rasmussen, S. Holme, overlærer, Tumbøl
- Rasmussen, Vagn, Fjelstrup
- Rosendahl, Sonja, København
- Ross, Gunnel, lærer, Felsted
- Salomonsen, Sten, Åbenrå
- Sandbjerg, Jørgen, Haderslev
- Schmidt, Johan, Bredevad
- Schmidt, Magda Hausted, Haderslev
- Schmidt, Thyssen, R., Renbæk
- Schulz, Tove, frue, Høruphav
- Sjælland, Bodil, Gram
- Skov, Christian, adjunkt, Flensborg
- Skånvad, N. C., anlægsgartner, Hadsund
- Skaarenborg, Peter, Jels
- Steenbock, Hans H., overingeniør, Wrist
- Straarup, Herluf, Kolding
- Søndergaard, Inger, Kollund
- Sørensen, Frode, ingeniør, Sønderborg
- Sørensen, Palle, ungdomsskoleinspektør, Herlev
- Thomsen, Gunnar B., Åbenrå
- Thomasen, Mary, frue, Haderslev
- Thygesen, Anker, adjunkt, Toftlund
- Thøstesen, Anne Marie, Fæsted
- Uldall, Aksel, Børkop
- Zachariassen, Iver Aa., dyrlæge, Felsted
- Aamand, Christine, frue, Vonsbæk

Regnskab

Ved H. Lildholdt

Driftsregnskab for året 1. januar til 31. december 1982*Indtægter:*

Medlemsbidrag incl. porto	200.298,00
Sdj. Månedsskr. abbonn.	121.264,60
Sdj. Månedsskrift annoncer	566,00
Sdj. Månedsskrift tilskud	20.000,00
Skrifter, salg	273.109,85
Skrifter, tilskud	169.000,00
Tilskud	137.244,75
Renter	38.199,89
Historisk Søndag	523,80
Slægtshistorisk kursus	2.999,00
Jubilæum, gaver	21.500,00
– udgifter	14.469,70
	7.030,30

Beholdning 1.1.1982 165.053,73
1.135.289,92

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger	178.130,86
Sdj. Månedsskr. tryk	151.297,46
Sdr. Månedsskr. forsendelse	20.856,48
Sdr. Månedsskr. honorarer	13.821,00
Skrifter	328.951,07
Porto	4.098,28
Kontorhold	12.355,80
Lønninger	63.993,88
Møder	4.146,85
Repræsentation	1.682,00
Telefon	2.768,95
Forsikringer, ATP o.l.	5.164,69
Amtskredse	6.040,00
Foredrag	700,00
Brochurer	5.736,35
Egnsvandring	424,61
Kontingent SLF	6.538,00
Honorarer	3.600,00
Diverse	3.150,05
Beholdning 31.12.1982	<u>321.833,59</u>

1.135.289,92*Status pr. 1.1.1983**Aktiver:*

Beholdning	321.833,59
Tilgodehavende salg	40.000,00
Tilgodehavende moms	13.625,77
Tilgodehavende lønrefusion	16.606,17

392.065,53*Passiver:*

Egnsvandringsskud	10.465,22
Til Åbenrå Bys Historie og G. Japsens bog	123.979,92
Årbogs jubilæumsfond	75.000,00
Til udgivelser	100.000,00
Overførsel til næste år	<u>82.620,39</u>

392.065,53

Åbenrå, den 30. januar 1983.

H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse
 med bilag, giro-, bank- og sparekassekonti.

Åbenrå, den 25. marts 1983.

sign. C. O. Henningsen

sign. Sv. Lyck

